

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond

Ropp ja riigivastane:
rahvaluulekogude tsenseerimisest Eestis hilisstalinismi perioodil
Magistritöö

Kaisa Kulasalu
Juhendaja: PhD Ergo-Hart Västriik

Tartu
2013

Sisukord

Sissejuhatus.....	5
1. Totalitaarse riigi mäluasutused.....	9
1.1. Arhiivid ja rahvaluulearhiiv.....	9
1.1.1. Arhiivid ja võim.....	9
1.1.2. Juurdepääsupiirang või tsensuur?.....	11
1.2. Folkloori tsenseerimine.....	15
1.2.1. Folkloori tsenseeri(ma)tusest.....	15
1.2.2. Obstsöonsuste tsenseerimine.....	18
1.3. Hilisstalinistlik periood eesti mäluasutustes ja folkloristikas.....	21
2. Rahvaluulearhiivi kogude kontroll.....	26
2.1. Kätesaamatuks muudetud rahvaluule.....	26
2.1.1. Köidetest eraldatud tekstid.....	26
2.1.2. Sodimine ja kleepimine.....	31
2.1.3. Registrite tsenseerimine.....	33
2.1.4. Tsenseerimiskäekirjad.....	34
2.1.5. Arhiveerimisele eelnev (enese)tsensuur.....	37
2.2. Esimene tsenseerimisaktsioon 1945–1946.....	39
2.2.1. Tsenseerimine sündmusena.....	39
2.2.1.1. Tagasikolitud varadest sobimatu kõrvaldamine.....	39
2.2.1.2. Rahvaluulekogude kasutamispääs ja materjalide eraldamine.....	42
2.2.1.3. Materjalide eraldamise töökäik.....	47
2.2.2. Tsenseeritud palade sisu.....	51
2.2.2.1. Ülevaade.....	51
2.2.2.2. Kommunistide ja kommunismi kriitika.....	55
2.2.2.3. Venelased.....	61
2.2.2.4. Eesti Vabariik.....	63
2.2.2.5. Isikud.....	65
2.3. Teine tsenseerimisaktsioon 1950–1952.....	68
2.3.1. Tsenseerimine sündmusena.....	68
2.3.1.1. Teaduste Akadeemia Presiidiumi otsused.....	68

2.3.1.2. Alice Haberman ja Suure Isamaasõja laulud.....	70
2.3.2.3. Tsenseerimise algus ja töökäik.....	75
2.3.2. Tsenseeritud palade sisu.....	81
2.3.2.1. Ülevaade.....	81
2.3.2.2. Isikud.....	86
2.3.2.3. Eesti Vabariik.....	87
2.3.2.4. Rahvused.....	89
2.3.2.5. Seks.....	91
2.3.2.6. Väljaheited.....	96
2.3.2.7. Suguelundid.....	99
2.3.2.8. Fotokogu.....	101
3. Näiteid tsensuuri toimimisest.....	105
3.1 Arhiivi algusaegade kustutamine: loetamatuks muudetud Oskar Loorits.....	105
3.1.1. Oskar Loorits Eesti Vabariigis.....	105
3.1.2. Pagulasest Loorits Välis- ja Kodu-Eesti diskursustes.....	106
3.1.3. Trükisõnast kõrvale jäänud teadlane.....	110
3.2. Nõukogude perioodil kogutu tsenseerimine.....	113
3.3. Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulekogude tsenseerimine.....	120
Kokkuvõte.....	125
Allikad.....	129
Kirjandus.....	130
Summary: Obscene and subversive: the censorship of folklore collections in late Stalinist Estonia.....	139
Lisa 1: Hariduse Rahvakomissari käskkiri nr. 589.....	143
Lisa 2: Richard Viidalepa ja Elene Pavlova kirjavahetus materjalide üleandmise kohta 1945. aasta augustis.....	145

Sissejuhatus

Mis on ühist Oskar Looritsal, kahemõttelistel anekdootidel, kummitavatel sõduritel, lorilauludel, Hans Pöögelmanil ja sinimustvalgel lipul? Need on vaid mõned näited teemadest ja sõnadest, mis Eesti Rahvaluule Arhiivi¹ kogudest 1940.–50. aastatel kustutati. Eesti Rahvaluule Arhiivi köidetest eraldati 1940. aastate teisel poolel ja 1950. aastate alguses vene- ja nõukogude-vaenulikud ning antisemiitlikud tekstid, obstsöõnsed materjalid, viited rahvuslikele sümbolitele ning võimu poolt põlu all olevatele institutsioonidele ja isikutele. Ideoloogiliselt sobimatu sõna või pala jooniti läbi, sellele kleebiti paberileht või eraldati terve leht. Käesoleva uurimuse teemaks on rahvaluulekogude kontroll hilisstalinismi perioodil. Magistritöö keskseteks küsimusteks ongi, mil moel rahvaluulearhiivi kogude kontrollimine toimus ja kuidas see on seotud diskursiivsete arengutega folkloristikas ning nõukogude ideoloogia levitamisega ühiskonnas.

Uurimuse allikaks on esiteks tsenseerimist suunanud dokumendid. Käskkirjad, protokollid, inventariraamatud ja muud tsenseerimisjuhiseid jaganud või kontrollimise käiku kirjeldavad materjalid on Eesti Kirjandusmuuseumi dokumentide arhiiv, käsikirjaline eesti folkloristika allikmaterjalide kogu (EFAM), Teaduste Akadeemia dokumentide arhiiv ning erinevad kogud Eesti Riigiarhiivis². Eelnevad allikad joonistavad välja tsenseerimisprotsessi toimumise, kuid sündmuse konkreetseid tagajärgi võib näha rahvaluulearhiivi käsikirjaköidetes. Nende eri tüüpi tekstide abil uuringi tsenseerimist kui protsessi, mille mõju kestab arhiivi säilikes siiani.

Magistritöö teiseks peamiseks allikaks on tsenseeritud materjalid ise. Need jagunevad

¹ Kasutan töö tekstiosas Eesti Rahvaluule Arhiivi lühendit ERA. Ka Eesti Riigiarhiivi lühendiks on ERA, viidetes kasutatud lühendid kujul ERA.R-(arv) tähistavad Eesti Riigiarhiivi fonde, tekstiosas riigiarhiivile selle lühendiga ei viita.

² ERA.R-1 – Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu; ERA.R-18 – Riigiarhiiv; ERA.R-1570 – ENSV Ministrite Nõukogu juures asuv Kultuurhariduslike Asutuste Komitee; ERA.R-2345 – Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

kaheks: esiteks käsikirjaköidetest maha soditud või üle kleebitud palad ja teiseks seitse mappi köidetest eraldatud lehti. Viimati mainitud materjalid on praegu Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis uuema käsikirjakogu hoidlas. Tsenseeritud materjalidest koostas registri, mille abil saab ülevaate, millist laadi materjalidele peeti vajalikuks juurdepääsupiiranguid kehtestada või neid kustutada. Registris andsin edasi algse köite arhiiviviite, pala sisu ja tõenäolist tsenseerimispõhjust kirjeldavad märksõnad, pala žanri, kontrollija, kontrollimiskuupäeva ning võimalusel ka teisele institutsioonile üle andmise kuupäeva. Registrid on üle antud Eesti Rahvaluule Arhiivile, kus need on edaspidi uurijate kasutada.

Magistritöö koosneb kolmest peatükist. Esimeses keskendun laiemalt mäluasutuste, kitsamalt arhiivide rollile ühiskonnas. Vaatlen seda eelkõige nõukogude ühiskonna näitel. Mida ühiskonnas mäletatakse ja mida unustatakse, mida säilitatakse arhiivides ja mida hävitatakse, sõltub võimusuhetest ja nendega kaasas käivatest väärtustest. Eriti selgelt avaldub see totalitaarse võimu tingimustes. Nõukogude perioodil oli piiratud ligipääs arhiividele ja valitses ulatuslik kontroll trükisõna üle. Peatükis avan niisiis teooriapõhiseid võimalusi arhiivi ja võimusuhte mõtestamiseks ning tutvustan ka ühiskondlikku konteksti, milles rahvaluulekogude kontroll toimus. Avan ka tsenseerimispõhjuste konteksti: miks peaks nõukogude võim arhiividest kõrvaldama viited teatud teemadele ja isikutele. Esimene peatükk on üldraamistikuks, mis seob kahe järgneva peatüki materjale.

Teine peatükk algab ülevaatega tsenseeritud materjalidest arhiivi kasutaja vaatepunktist. Tsenseerimine toimus kahel mõne aastaga eraldatud perioodil. Neil kahel perioodil (1945–1946 ja 1950–1952) juhiti tsenseerimist erinevalt ning ka kättesaamatuks muudetud materjalid on erinevat laadi. Nii käsitlen kaht tsenseerimisaktsiooni kronoloogilises järjekorras kahes alapeatükis, milles avan esiteks konkreetse tsenseerimisaktsiooni kui sündmuse ning teiseks kirjeldan tsenseeritud palade sisu ja tsenseerimispõhjusteid. Tsiteeritud näitetekstide³ abil avan, kui keeruline oli kohati tekstide laadi üle otsustada nii nende kontrollijatel kui ka mul, aga eelkõige loodan anda võimaluse kõneleda materjalidele, mis aastakümneid on aktiivsest käibest eraldatud olnud.

Kolmandas peatükis kirjeldan täpsemalt kolme näitejuhtumit. Alustuseks näitan, kuidas Eesti vabariigi perioodiga võrreldes tuli ümber mõtestada nii rahvaluuleteaduse uurimisala kui selle ajalugu. Uus võim kaotas köidetest ja registritest näiteks arhiivi rajaja Oskar Looritsa nime. Ühe tsenseeritud teema jälgimine läbi eri tsenseerimisaktsioonide on vajalik

³ Arhiivikirjapanekute ortograafia on jäetud muutmata, kogujate ja esitajate nimed on esitatud nende kirjapaneku kuju järgi.

tsenseerimisprotsessi kui terviku mõistmiseks. Teiseks võrdlen Eesti Rahvaluule Arhiivi kogude kontrollimist Keele ja Kirjanduse Instituudis toimunud samalaadse protsessiga, et näha, kuidas rahvaluuletekste on eraldatud teises asutuses. Kolmandaks kirjeldan nõukogude ajal kogutud rahvaluule tsenseerimist: nii korrespondendid kui folkloristid andsid arhiivile üle folkloori, mida seal siiski säilitamisväärseks ei peetud.

Töö üheks eesmärgiks on olnud rahvaluulekogude kontrollimise kui ajaloolise sündmuse rekonstrueerimine dokumentide abil. Tsenseerimisprotsessi analüüs võimaldab avada nõukogudelikkude lähenemist mäluasutustele, pakkudes kõrvutusi praeguseks põhjalikult uuritud raamatukogude ja arhiivide kontrollimise loole. Mäluasutuste kontroll on üks viise, kuidas nõukogude ideoloogia (ümber)kirjutas eesti kultuurilugu ja ajalugu.

Tegu on aga folkloristliku, mitte ajalooteadusliku tööga, eesmärgiks pole mitte ainult tsenseerimise kui ajaloosündmuse avamine, vaid selle tsensuuri mõtestamine folkloristika seisukohalt. Eesti rahvaluuleteaduse ühe etapi kirjeldusena asetub uurimus samasse ritta teiste lähiaastatel kirjutatud folkloristika ajalugu refleksiivselt käsitletavate töödega (vt nt Tasa 2008, Oras 2008, Tupits 2009, Kalkun 2011). Nii avan stalinismiperioodi rahvaluuleteadusele iseloomulikkude ning näitan, kuidas rahvaluulearhiivis leiduvate materjalide kontrollimine selle ajajärgu folkloristikat kujundas. Teadusajaloo mõtestamine on üks kaasaja folkloristikale omaseid tendentse (vt nt Kuutma 2005). Refleksiivne lähenemine seob teadmiseid ja võimusuhteid. Ühe perioodi või sündmuse detailsem avamine on oluline ka üldtendentside toimimise mõistmiseks. Totalitaarne võim oma tsensuuriaparaadiga joonistab tugevate värvidega välja arhiivides uurijatele kättesaadavate tekstide viisi käibivat folkloori puudulikult representeerida, kuid selline erisus käibiva ja arhiveeritud folkloori vahel on püsiv – ning groteskne näide aitab seda paremini meeles hoida.

Käesolevas töös keskendun rahvaluulepalade tsenseerimisele kui hilisstalinismi perioodil toimunud protsessile. Sellist põhjalikku varasemate kogude läbivaatamist enam hiljem ei toimunud, küll aga toimus (enese)tsensuur arhiivi vastuvõetava materjali osas. Selline kontroll on huvitav teema ning praegugi on vanematel arhiivitöötajatel mälestusi KGB ametnike külaskäikude kohta. Ajaliselt laiemat konteksti avan mõningal määral kolmanda peatüki juhtumiuuringutes. Siiski kasvatanuks vaatlusaluse ajaperioodi pikendamine töö mahu liiga suureks: rahvaluule kogumis- ja arhiveerimislugu nõukogude perioodil, nagu ka Riikliku Kirjandusmuuseumi Rahvaluule Osakonna ajalugu tervikuna, väärriks käsitlemist eraldi uurimustes.

1. Totalitaarse riigi mäluasutused

1.1. Arhiivid ja rahvaluulearhiiv

1.1.1. Arhiivid ja võim

Arhiiv ei ole ajalooallikate neutraalne kogum, vaid võimusuhte keeruliste võrgustike tulem. Arhiivide konstrueeritud laadi on viimasel paarikümnel aastal filosoofias, folkloristikas ja ajaloo teaduses teadvustatud. 1994. aastal pidas Jacques Derrida loengu, mille põhjal ilmus arhiiviteaduslikke diskussioone mõjutanud raamat „Archive Fever: A Freudian Impression“ (1996). Derrida käsitleb arhiive freudismi terminoloogiat kasutades ning näitab, kuidas surmatung on arhiveerimise aluseks. Arhiiv on mälu väline abivahend, selles millegi säilitamine sõltub kirjasõnast, seega on arhiveeritavad materjalid spontaanselt mälestusest eraldi asetatud. (Derrida 1996: 19) Ka ilma psühhoanalüüsi terminoloogiata on kirjalikkuse ja mälu seosed uurijate huvi pälvinud. Walter Ong (2002: 82) väidab, et kirjasõna olemasolu ühiskonnas struktureerib teadvuse ümber. Mälul on niisiis arhiividega ja arhiivideta ühiskonnas erinev tähendus. Kirjasüsteemiga ühiskonnad koondavad infot arhiividesse ja raamatukogudesse, info sellisel säilitamisel on praktilisi eeliseid. Kirja olemasolu tähendab info koondamist nimekirjadesse ja tabelitesse, sündmuste ülesmärkimist. Rahvaluulet koondavates arhiivides säilitatakse kirjalikul kujul materjale, mis on enamasti olnud suulise kultuuri osaks ning mille edasikandumine on sõltunud traditsiooniga seotud inimeste mälestusest.

Arhiivid on kirjalikus ühiskonnas mäletamise ja meenutamise välised abivahendid. Teadmised ja mälestused pole kirjalikus kultuuris enam tingimata seotud konkreetse indiviidi mälestustega. Neid saab säilitada väljaspool. Rahvaluulearhiivide ajaloos on olnud lõputult vastuoluliseks küsimuseks, millised materjalid peaks olema kaasatud ja millised kõrvale jäetud, millised avalikkusele kättesaadavaks tehtud ja millised varjatud. (Klein 2000: 33)

Need aja jooksul muutunud säilitamispõhimõtted on muutnud arhiivis leiduvate materjalide laadi. Kui arhiivitekstide korpus on tekkinud pika aja jooksul ja eri põhimõtteid rakendades, siis on raske leida nende tekstide ühisosa, mis annaks üldse alust neid koos käsitleda. Üldjoontes ühendabki erilaadilist arhiivimaterjali eelkõige see, et keegi on pidanud just neid tekste säilitamise jaoks oluliseks (Järv 2005: 37). Säilitamiseks vajaliku valimine on niisiis ideoloogiline protsess, mis on aga ka ainus jõud, mis arhiivi tervikuks seob. Ideoloogiad ja võimusuhted säilitamiseks vajaliku valimise taga joonistuvad eriti selgesti välja totalitaarse võimu tingimustes. Kuid selliste piirjoonte märkamine aitab mõista arhiivide üldist ideologiseeritust.

Millised mälestused ühiskonnas säilivad, sõltub arhiividest. Mineviku representatsioon on lahutamatu selle materiaaletest jälgedest ja niimoodi on mälestused alati kadumisohus. Arhiivitöötajad on osa ühiskonnast ning neid mõjutavad säilitamisotsuste tegemisel poliitilised ja erialased ideoloogiad. Paratamatult surub arhiiv alla osa mälujälgi ning ülerepresenteerib teisi. (Burds 2007: 469) Sellist ideologiseeritust ei saa kõrvaldada, küll aga on võimalik refleksiivselt lähenedes teadvustada sääraste valikute tausta ning see arhiivikirjeldustes avada, et tulevase uurija ees oleks võimalikult palju arhiivikonteksti.

Kuigi suurema osa 20. sajandist on arhiivimaterjalidele lähenetud ajaloolise positivismi võtmes, siis alates 1990. aastate keskpaigast on arhiivinduses jälgitav refleksiivne pööre, mis on võrreldav samalaadsete tendentsidega antropoloogias. Nii on arhiveerimisega kaasas käivaid eetilisi ja filosoofilisi küsimusi aina enam läbi mõeldud ja kirjutatud (vt nt Hamilton *et al* 2002, Burton 2005). Uuendusliku lähenemise kohaselt pole arhiiv dokumentide neutraalne kogum, vaid keerukate võimu- ja suhtevõrgustike tulemus. Sellised võrgustikud määravad, mis jõuab arhiivi ning mis mitte, kuid mõjutavad ka seda, kuidas uurija arhiivi kasutab. Uurija sugu, vanus ja füüsiline olukord võivad piirata materjali, mis uurijale kättesaadav on. Näiteks kirjeldas ajaloolane Durba Ghosh, kuidas tema kui Indias eri mäluasutustes uurimistööd tegeva noore naisdoktorandi teemat ei pidanud arhiivitöötajad ja raamatukoguhoidjad uurimisväärses, küll aga rõhutasid, mis oli nende arvates arhiivis ja kataloogis oluline. (Ghosh 2005: 27).

Arhiivimaterjalide tsenseerimise kontekstis on otstarbekas panoptikumi ja distsiplineeritud keha mõistete kasutamine. Riigisüsteemis on keha kasulik, kui see on produktiivne ja allutatud. (Foucault 1991: 25) Kontrollimiseks on vaja institutsioonide võrgustikku, mille

hulka kuuluvad ka arhiivid. Ei saa olla poliitilist kontrolli ilma kontrollita arhiivide ja mälu üle (Derrida 1996: 4). Õigussüsteemi kõrvale on selle toimimiseks vaja ka jälgimise ja info korrastamise süsteemi. Selleks on ideaalne panoptikum kui süsteem, milles inimest nähakse, aga tema ei näe; süsteemi saab haarata poliitilisse sfääri igas mõttes, seda saab kasutada hariduses, meditsiinis, tootmises ja karistusasutustes. Panoptiline süsteem kontrollib inimese keha, allutades seda distsipliinile. (Foucault 1991: 200–208) Kontrolli üheks teostajaks on niisiis arhiivid.

Foucault' teooriatest lähtuvalt on hollandi arhiivindusprofessor Erich Ketelaar leidnud, et ühiskond tervikuna allub panoptitsismile, distsiplinaarsel jälgimisel kasutakse info kogumist kodanike, töötajate ja klientide kohta. Seda infot kasutatakse, et kontrollida ligipääsu toodetele ja teenustele igapäevaelus. Arhiivi võim tulenebki selle panoptitsismist. Kõiki säilikuid saab ümber kombineerida ja vajadusel ka peita. Arhiivid kontrollivad teadmisi, mis on varjatud säilikes, nende sisus, vormis, struktuuris ja kontekstis. Arhiivid on ka oma füüsiliselt korralduselt panoptilised, näiteks uurijate ruumis on küllastajatele kehtestatud ranged reeglid ja neid jälgitakse. Arhiividele on omane professionaalne usaldamatus oma küllastajate suhtes. Arhiiv nii peegeldab jälgimisühiskonda kui on selle tööriistaks. (Ketelaar 2007: 145–148) Arhiiv on üks inimeste üle kontrolli saavutamise ja säilitamise mehhanisme, mis aitab jälgimisühiskonna osana distsiplineerida kodanikke. Eriti selgelt avaldub arhiivi distsiplineeriv roll totalitarismis, kuid Foucault', Derrida ja Ketelaari teooriate järgi on arhiivid olemuslikult riikliku võimu tööriistaks ja mudeliks. Demokraatlikus ühiskonnas on aga esil arhiivi teised rollid, info säilitamise ja kättesaadavaks tegemise kaudu annavad arhiivid aluse möödunu tõlgendusteks ja aitavad seega luua identiteete. Info koondamise eesmärgiks pole sel juhul mitte kontrolli saavutamine, vaid reaalsusest võimalikult tervikliku pildi loomine.

1.1.2. Juurdepääsupiirang või tsensuur?

Arhiivimaterjalide kasutamise piirangutel ning tsensuuril on pikk ja paralleelselt kulgev ajalugu. Neid kaht info piiramise viisi on sisuliselt ja terminoloogiliselt eristatud, see avaldub ka kasutatavates terminites. Demokraatlikes riikides on avalikkusele tagatud ligipääs arhiividokumentidele. Seda ligipääsu võidakse aga piirata, et kaitsta isikute privaatsust, riigi ja avalikkuse julgeolekut, riigi ja ettevõtete majanduslikke huvisid ning autoriõiguseid. (Valge

2005: 5–6) Ajalooarhiivide kontekstis kasutataksegi selliste piirangute märkimiseks juurdepääsupiirangu mõistet.

Eesti Rahvaluule Arhiiv on nõukogude perioodist alates Kirjandusmuuseumi⁴ osa. Muuseumid allusid ENSV Hariduse Rahvakomissariaadile, vastavalt tüübile kas teaduse ja kõrgema hariduse osakonnale või kunstide valitsusele. (Kukk 2009: 694) Ajalooarhiivid allusid aga Arhiivide Peavalitsusele, mida kontrollis Ministrite Nõukogu (Tannberg 2005: 125). Arhiivide eri tüübid ja alluvussüsteemid ning tõenäoliselt ka töötajate-uurijate erinev hariduslik taust on toonud samast nähtusest kõneldes kaasa eri mõistesüsteemid. Ajalooarhiivide juurdepääsupiirangud on kitsendavad regulatsioonid arhivaalide kasutamisel, mis on kehtestatud, et kaitsta isikute, ettevõtete ja riigi huve (Valge 2005: 5). ENSVs piirati Riikliku Kirjandusmuuseumi allasutustes Eesti Rahvaluule Arhiivis (nõukogude perioodil Rahvaluule Osakond) ja Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (nõukogude perioodil Käsikirjade Osakond) ligipääsu arhivaalidele samasuguste printsiipide alusel nagu ajalooarhiivides: osa materjale viidi erifondi, tekste kustutati jne. Siiski on Kirjandusmuuseumis nii töötajate kõnepruugis, uurimustes (nt Kalkun 2011: 20) kui ka maja tutvustavatel ekskursioonidel tavalisim seda laadi piiranguid kirjeldada tsensuuri mõiste kaudu, mitte ajaloolaste terminoloogiat kasutades.

Tsensuuri ajalugu on paralleelne raamatute ajalooga (Aarma 1995: 8). On uurijaid, kes kirjeldavad tsensuuri väga laialt: “kõige üldisemalt võib tsensuuri all mõelda võimu kontrolli informatsiooni üle” (Lotman 1995a: 7), “iga tabu või piirang kultuuris on tsensuur” (Veidemann 2006: 183). Kaljo-Olev Veskimägi rõhutab, et “tsensuur” viitab kahele mõistele, esiteks on see “järelevalve trükiste jm. üle”, teiseks vastavat järelevalvet teostava valitsusvõimu esindaja olemasolu (Veskimägi 1996: 10). Entsüklopeedias esitletud määratlus on kitsam, rõhutades ametivõimude ja tsenseeritud materjalide kommunikatiivsuse rolli, määratledes tsensuuri kui “ametivõimude järelevalve trükiste, teatrilavastuste, filmide, ringhäälingu- ja televisioonisaadete jms. (erijuhtudel ka isikliku kirjavahetuse) üle, takistamaks või piiramaks võimude jaoks ebasoovitavate või kahjulike ideede ja andmete levikut” (EE 9: 544).

⁴ Nime Kirjandusmuuseum kasutan töös läbivalt üldnimetusena, mis koondab praeguse Eesti Kirjandusmuuseumi ja selle õigusjärgse eelkäija eri nimekujusid. 1940. aastal loodud Riiklik Kirjandusmuuseum kandis 1953–1990 Eesti NSV TA FR. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi nime.

Ka tsensuuri mõiste avara käsitluse valinud autorid on keskendunud tsensuurile trükiste ja loomeaktide piiramise suhtes. Näiteks Rein Veidemann (2006: 187–191) vaatleb tsensuuri (ilu)kirjanduse seisukohast ning käsitleb tsensuuri kontekstina, mis mõjutab kõiki tekstilooma etappe. Siinses magistritöös käsitlen Eesti Rahvaluule Arhiivi materjalidele kehtestatud juurdepääsupiiranguid, kasutades selleks tsensuuri mõistet. Raamatute ja arhivaalide eriosakondades hoidmist on traditsiooniliselt käsitletud tsensuuriga seotud, kuid eraldiseisva probleemistikuna. Mahukaim ja põhjalikem ülevaade nõukogudeaegsest tsensuurist Eestis on keskendunud sellele, kuidas aastatel 1940–1990 eestikeelseid raamatuid keelustati, juurdepääsupiiranguid arhiivides mainib autor vaid möödaminnes Kirjandusmuuseumi arhiiviraamatukoguga seotu juures (Veskimägi 1996: 160–161). Nii ei maini ka ajaloolaste uurimused (Pirsko 2005; Valge 2005; Tannberg 2005) juurdepääsupiirangutest arhiivides kordagi tsensuuri, kuigi avalikkusele seatud piirangud arhiivimaterjalide kasutamisel on kahtlemata nii “võimu kontroll informatsiooni üle” (Lotman 1995a: 7) kui ka piirang kultuuris (Veidemann 2006: 183).

Tsensuuri mõiste kasutamine aitab uurijatel tähelepanu pöörata suhtlusaktide ideoloogilisusele ja asetada need piirangud ühtsesse mõistesüsteemi kultuuri uurimisel, kus nii enesetsensuuri käigus ütlemita jäänud “kurat” kui uurijate kasutusest kõrvaldatud dokument on osa väljendusvahendite piiramise süsteemist. Tsensuuri mõiste kasutamine pöörab tähelepanu ka info liikumise taga olevatele ideoloogiatele. Rahvaluulearhiivis 1940.–1950. aastatel toimunud protsessi nimetamine tsensuuriks seob toimunu pigem kirjandusteadusliku traditsiooniga ning kaugendab seda arhiiviteaduslikust. Tsensuuri mõistet eelistan, et mitte lõhkuda rahvaluulekogudega toimunu kirjeldamise traditsiooni. Tsensuuri avaramad käsitlused sellest kui võimu kontrollist info üle või piirangust kultuuris võimaldavad mitmekesise piirangute süsteemi paigutada ühtse katusmõiste alla.

Tsensuurilgi on mitmeid tasandeid. Pierre Bourdieu (1994) on eristanud struktuurset ja institutsionaliseeritud tsensuuri. Ka ühiskondades, kus pole ametlikku tsensuuri ega väljendusi kontrollivat institutsiooni, on olemas sisemine ehk struktuurselt kõikeläbiv tsensuur, mis avaldub näiteks poliitiliselt korrektset keelekasutuses. Institutsioonide asemel määrab kõigi võimalike väljendusviiside väli, kuivõrd autoriseeritud on isik mingit laadi seisukohtade avaldamiseks. Institutsionaliseeritud ja struktuurne tsensuur toimivad paralleelselt ja täiendavad teineteist. Täieliku tsensuuri tingimustes ütlevad ja mõtlevad

inimesed ainult seda, mis neile on lubatud. (Bourdieu 1994: 138) Totalitaarsetes ühiskondades liitub struktuuraalse tsensuuriga alati ka institutsionaalne. Eesmärgiks on ühiskond, kus tsensuuri vaja pole. Kuigi on oluline uurida enesetsensuuri toimimist, on selle jälgi keerulisem leida kui institutsioonide tegevust kaardistada. Institutsionaalne tsensuur – kui see on olemas – näitab aga kätte suunad, mida struktuurselt tsensuurilt oodata võiks.

Kaasajal, Eesti Vabariigis, on arhiivimaterjalid avaliku teabena kõigile kättesaadavad, kui nende sisu pole delikaatne isikuandmete, riigisaladuse või muu poolest. Riik kogub inimeste kohta endiselt andmeid, kuid panoptitsismi hirmutav osa – ei tea, kes kui palju sind jälgib – on ületatud sellega, et riigi elanikel on võimalik tutvuda nende kohta säilitatud andmetega ja sellega, kes neid kasutanud on. Ka rahvaluulearhiiv kogub väga erinevat materjali. Siiski iseloomustab praegust olukorda üldtendents, et rahvaluulearhiivi jõudnu representeerib vaid osa reaalselt käibivast rahvaluulest ning inimkogemustest. Reaalselt käibivat rahvaluulet on paratamatult rohkem kui folkloristid või korrespondendid talletada jõuavad. Ka konfliktid arhiveeritud materjali ning nende ühiskondliku staatuse vahel võivad siamaani esile kerkida, näiteks 2007. aastal tekkis ühiskondlik diskussioon publitseeritud ja rahvaluulelisi materjale koondavates andmebaasides kättesaadavate rassistlike ja etniliste naljade teemal. Folkloristid kaalusid ka andmebaaside sulgemist laiemale avalikkusele, aruteludest kaugemale siiski ei jõutud. (Voolaid 2011: 39) Näiteks on suur osa kohapärimuse andmebaasi tekstidest laiemale avalikkusele kättesaamatud, seda nii informantide kaitsmise kui ka lugudes kirjeldatud paikade potentsiaalse rüüsteohtlikkuse tõttu.⁵

Lisaks materjalide kasutamise väliste piirangute teadvustamisele peab nende materjalide loomiskonteksti kohta alati meeles hoidma, et arhiivi jõudnud ning kättesaadavaks tehtud materjal ei ole erapooletu valik reaalselt käibivast kommunikatsioonist, vaid osa ühiskondlikest praktikatest, mida piiravad nii erialased kui poliitilised diskursused. Arhiividesse jõuab vaid osa reaalsusest. Kuna millegi säilitamine ja kättesaadavaks muutmise nõuab ressursse, tuleb teha valikuid raha kasutamiseks viisidel, mis ühiskonnas vastuvõetavad on. Institutsionaliseeritud tsensuuri asemel on tugevam struktuuraalne tsensuur.

Lääne ühiskonna põhiväärtuste hulka kuulub info vaba liikumine ja kasutamine ning demokraatlikud ühiskonnad taganevad tsensuurist. Näiteks Eesti Vabariigi põhiseaduse § 45 eitab tsensuuri olemasolu („Tsensuuri ei ole.“), kirjeldab sama paragrahv ka informatsiooni

⁵ Rahvajuttude ja arheoloogiliste leiukohtade kokkulangemise võimalikkusest vt Kalda 2011: 25–26.

leviku piiramise juhtumeid. Kuigi info levik on vaba, on vihakõne keelatud. Paljuski feministlikest mõttevooludest lähtuvad arutlused pornograafia leviku piiramise või keelustamise üle. Pornograafia keelamise põhjuseks pole mitte selle seksuaalne sisu, vaid naisi allutav ning objektistav laad (Shage 2012). Sama problemaatiline on ka piiri tõmbamine viha õhutavate diskursuste takistamise ning vaba eneseväljenduse lubamise vahel. Skandaalid Salman Rushdie „Saatanlike värsside“ või 2005. aastal Taani ajalehes Jyllands-Posten avaldatud Muhammedi karikatuuride ümber näitavad multikultuurses ühiskonnas esile kerkida võivaid probleeme. Ühelt poolt on avalikes diskursustes valdav poliitiline korrektsus, teisalt on poliitkorreksete väljendite poolt varjatud sõnad suulistes ning internetidiskursustes alles (vt nt Laineste 2008: 12–14). Nii pole tsensuuriga seotud küsimused 21. sajandil kadunud ei folkloristikast, arhiivindusest ega ühiskonnast tervikuna.

1.2. Folkloori tsenseerimine

1.2.1. Folkloori tsenseeri(ma)tusest

Folkloor eristub kirjalikest tekstidest oma kontrollimatu leviku poolest, seda ei saa tsenseerida nagu kirjalikke tekste (Dundes 1973: 2). Samas on folklooriprotsessi osaks nii suulised kui kirjalikud diskursused. Kirjakultuuriga ühiskonnas on tendents väärtustada folkloori, mida on kogutud, uuritud, trükitud ja avaldatud. Kui ühiskond muutub, siis saab kirjalike allikate põhjal infot sellistest traditsioonidest, millel pole enam ühiskonnas funktsiooni. Nii on folklooril kirjakuultuuri kaudu võimalik toimida uutes kontekstides, selles avaldub rahvaluule nn teine elu (Honko 1998: 77). Suuliselt käibiv folkloor kaob, kui sellel pole ühiskonnas kohta ja keegi seda salvestanud pole. Sellest ideest on lähtunud romantsismi huvi rahvaluule vastu ning päästeetnograafilised lähenemised. Ka ilma folkloori romantiseerimata on selge, et suulise kultuuri nähtused, millest pole materiaalselt jäädvustust, hääbuvad jäädavalt. Ka ajaloolased on märkinud materiaalsete tõendusmaterjalide olemasolu, mille abil minevikust pilt luua. Kirjakultuuris sõltuvad mälestused arhiividest, mis konstrueerivad ja dekonstrueerivad ajalugu. Mineviku representatsioonid on lahutamatud oma materiaalsetest jälgedest. (Burds 2007: 469)

Kui suulisest diskursusest saab kirjalik, muutub see kontrollimatust kontrollituks. D. L. Ashliman (2006) on väitnud, et suulise esituse muutmine kirjalikuks toob kaasa paljude tähendustasandite kadumise, nii saab kontrollimatult leviv rahvaluule osaks kontrollitud diskursustest, kui see kirja pannakse (vt ka Fabian 2008: 46–49). Intervjuude helisalvestamine ei ole imerohuks, mis aitaks esitada kõik vajalikud kontekstid. Helisalvestuste litereerimine nõuab valikuid, milliseid suulise kõne elemente esitada või esitamata jätta, sageli jäävad intervjuudest välja täitesõnad või lõpetab litereeriija poolikult jäänud sõnad (Miller 1997: 335). Selline enesetsensuur tugevneb, kui kogujad tegelevad obstsöönsete materjalidega, mille laad on ühiskonnas tabuseisundis. 19. sajandil avaldatud rahvaluule allikapublikatsioonide eessõnades mainitakse sageli, et on veel tekste, mida oleks võinud koguda ja avaldada, kuid need jäeti kogust lugejate huvides välja. (Ashliman 2006) Obstsöönse folkloori kogumine ja avaldamine sõltub alustuseks intervjuusituatsioonis osalejate enesetsensuurist, kuid folkloori avaldamise juures on oluline ka juriidiline tasand. Käsikirja jõudnud roppused ei levi nii kiiresti kui trükisõna, trükitekstide sisu aga peab olema kooskõlas seadustega. Roppuste trükkimine oli aga kuni 20. sajandi teise pooleni mitmel pool maailmas keelatud. Näiteks oli Briti impeeriumis obstsöönsete trükkimine ebaseaduslik kuni 1959. aastani. Alates 1857. aastast rakendati tekstide trükikõlblikkuse määramiseks Hickini testi, mille järgi on obstsöönne ja seega trükikõlbmatu kõik, mis võiks rikkuda isikuid, kelle meeled on sellistele mõjudele avali. Obstsöönsete üle ei otsustatud teose kunstilise väärtuse järgi, vaid jäeti kõrvale kõik reproduktiivorganite nimetusi, väljaheiteid, seksuaalakti ja muud sellist mainivad teosed. Need teemad võisid trükis ilmuda vaid meditsiinilistes ja loodusteaduslikes kirjutistes. 20. sajandi jooksul laienes erand ka sotsiaalteadustele ning alates 1950. aastatest oli võimalik obstsöönsete trükkida ka kirjandusteadust vabanduseks tuues. (Roberts 1992: 148–151)

Folkloristika on seotud nii humantiaarerialade kui ka sotsiaalteadustega. Nii said rahvaluulepublikatsioonid kasutada pisut laiemat sõnavara kui samal perioodil ilmunud kirjandusteaduslikud käsitlused. Samas olid rahvaluuleteadlased oma sõnade valikul ettevaatlikud, näiteks on seksuaalsed ja skatoloogilised motiivid sageli kirjeldatud ladina keeles. (Halpert 1962: 192). Selline olukord on omamoodi skisofreeniline, sest uurijad peidavad rahvaluules avalduvaid detaile rahva enda eest, üritades lihtsaid ja süütuid inimesi nii mitte rikkuda. Samas on need, keda roppu folkloori eest kaitstakse, need samad inimesed, kes sellist folkloori igapäevaelus kasutavad. Sageli on obstsöönsete trükkimata jätmise

ettekäändeks laste kaitsmine, kuid kuna lastefolklooris on palju obstsöönseid žanre, pole seegi kuigi tugev argument. (Legman 1962: 204)

Folklooripalade sisu kärpimiseks ja moonutamiseks on mitmeid eri viise, mis võivad avalduda nii intervjuerija kui intervjueritava otsustes, mida ja kuidas esitada või kirja panna. Neid on pikemalt analüüsinud Kenneth S. Goldstein (1967). Gershon Legman on väitnud, et välitöölukorras esitatakse uurijale obstsöönseid materjale koos igasuguse muu rahvaluulega ning eristus obstsöönse ja tavapärase vahel on vaid uurija peas. (Legman 1962: 201) Seevastu Goldstein näitab, et olukord on siiski komplekssem ning otsuse selle kohta, milline on kohane materjal, teevad kõik inimesed, kes intervjuu juures viibivad. Lisaks intervjuerijale, intervjueritavale ja intervjuu juures viibivatele inimestele on kommunikatsiooniakti sobivust määramas veel hulk inimesi, kui peaks vastu võetama otsus neid tekste publitseerida. Oluline on see, kui kohaseks peavad tekste toimetajad, kirjastajad, raamatumüüjad ja (implitsiitne) lugejaskond. Rahvaluuleteksti kärpimise või moonutamise viisid erinevad: esitaja, üleskirjutaja või toimetaja võib muuta või välja jätta ühe sõna, aga ka otsustada, et terve pala tuleks ümber töötada või esitamata/üles kirjutamata/avaldamata jätta. (Goldstein 1967) On raske, kui mitte võimatu, tähele panna kõiki (enese)tsensuuri ilminguid ja põhjuseid kõigis neis etappides, mida konkreetne rahvaluulepala selle esitamisest kuni avaldamiseni läbib.

Tsenseerimisotsustes põimuvad enamasti poliitilised, isiklikud ja erialased põhjused. Timothy Tangherlini (2008) on analüüsinud poliitiliselt motiveeritud enesetsensuuri taani folkloorikoguja Evald Tang Kristenseni näitel – obstsöönstuste väljajätmine ning terviktekstide tükeldamine väljaannetes võib olla motiveeritud nii informandi kaitsmise, avaldaja isiklike eelistuste, kirjastuspoliitika, rahvusliku ideoloogia kui ka päevapoliitikaga. Enesetsensuuri küsimusi on eestikeelses teadusruumis käsitletud näiteks Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika keskuse konverentsil “Tsensuur ja enesetsensuur”, kus tsensuuri, kontrollimehhanismide ja ideoloogiate suhteid analüüsiti eri uurimisalade, näiteks elulugude, ajalehekommentaaride, Jaan Krossi loominguga ja šamaanirituaali näitel (vt EKFK 2006).

Kuigi obstsöönse folkloori arhiveerimisega on seotud vähem seaduslikke ning lugejaskonna kontrollimatusest tulenevaid takistusi, on ka rahvaluulearhiividest obstsöönstused sageli välja jäänud. Küsimus, mida arhiveerida ning mida mitte, pole mõistagi ainult folklooriarhiivide probleemiks. Arhivaalide valik ja säilitustähtaja määramine on

teravaks küsimuseks kõigis arhiivides, milles säilitatakse dokumente. Kuigi digitehnoloogiate abil on lihtsam säilitada suuri materjalihulki, ei ole siiski võimalik ega otstarbekas säilitada kõiki maailmas leiduvaid dokumente (vt Cox 2004) Iha säilitada ainult ilusat rahvaluulet pole kadunud, kuid refleksiivsed lähenemised on õpetanud uurijaid selliseid soove endale teadvustama. Näiteks on ameerika folklorist Kim Miller (1997) kirjeldanud, kuidas tema enesetsensuur kujundas materjalikogu, mille ta enda perekonnas kogus. Enesetsensuur oli aga vajalik, et kaitsta perekonna huvisid tundlike teemade puhul. (Miller 1997: 333)

1.2.2. Obstsöonsuste tsenseerimine

Rahvaluulepalade esitamise, publitseerimise ja arhiveerimise tasandil ilmnevat (enese)tsensuuri on analüüsitud enamasti obstsöönse folkloori näitel. Kuna ka eesti rahvaluulekogude kontrollimisel eraldati kogudest roppuseid, annan siinkohal pikema ülevaate sellest, kuidas on seksuaalseid ja skatoloogilisi motiive kogutud mujal maailmas ning kuidas tauniv suhtumine vabasse seksuaalsusse ja selle representeerimisse on omane totalitaristlikele ühiskondadele.

Gershon Legman on rõhutanud, et seksuaalteemaline folkloor pole olemas muu folkloori alaliigina, seksuaalsed motiivid on omased eri žanridele ja teemadele. Selle erilaadilisuse illusiooni aluseks on trükis avaldamise konventsioonid, mille järgi erootilisi ega skatoloogilisi materjale ei trükita kas üldse või avaldatakse muust folkloorist eraldi. Legman kahetseb, et uurijad on aga jätnud selliste teemade kohta küsimata, pole selliseid materjale transkribeerinud ega neid trükis avaldada soovinud. (Legman 1962: 202) Tõenäoliselt on selline enesetsensuur mõjutanud paljusid varasemaid uurijaid. Kuid näiteks Herbert Tampere ja Richard Põldmäe on 1930. aastatel kirja pannud salme WC seintelt, juhuslikult kuulnud roppe anekdoote ja ütlusfolkloori. Tsenseerimisega on taandatud see osa nende kogumistööst. Ometi näitab see, et uurijale on roppudel teemadel jutte räägitud, usalduslikku suhet. Legman peab erootilist ja lastefolkloori lausa kõige ehedamateks rahvaluule vormideks (Legman 1962: 208). Niisiis näitab see, et meie rahvaluulekogudes on erootilist ja skatoloogilist, kogumistöö head taset, sest kirja on saanud rahva seas käibiv materjal.

Kui rahvaluulekogudes on 1950. aastatel tsenseeritud erootilist materjali, siis tõenäoliselt seetõttu, et neid palasid pole peetud vastavaks Riikliku Kirjandusmuuseumi erialale. Sellest lähtub, et seni kogude loomulikuks osaks olnud seksuaalteematika muutus nüüd eraldi

aineseks, mis sisuliselt polegi folkloor (sest rahvaluulena oleks see ju osa Kirjandusmuuseumi huvivaldkonnast). Selline tauniv suhtumine kehalisusesse on aga laiemaltki omane totalitaristlikele riikidele. Näiteks hiina uurijad on esile tõstnud, et seksuaalsusest ja selle rollist moderniseerivas maailmas indiviidi teemal kirjutati Hiinas 1920. aastatel üsna palju, kuid Mao perioodist alates kritiseeriti sellist modernset seksuaalsust kui kodanlikku. Kommunistliku partei doktriinidesse ei mahtunud seks kui modernse elu osa või revolutsiooniline nauding, seks oli eelkõige soojätkamine. Kultuurirevolutsiooni ajal olid ilukirjandusest, luulest, draamast seksuaalsed viited kõrvaldatud ning abielu mõtestati lihtsalt revolutsiooni ühe aspektina. Alles 1990. aastatel tekkis plahvatuslikult palju seksuaalteemade käsitlusi romaanides, filmides ja muus meedias. (Larson 1999: 430–431) Niisiis oli maoistlikus Hiinas arusaam, et seksuaalsus on kodanlik ja revolutsioonivastane, seda ei saanud avalikes diskursustes representeerida. Sama kehtib ka Nõukogude Liidu maades.

Riigis, eriti totalitaarses riigis, saavad inimesed oma olemasolu ning ühiskonnaliikmena eksisteerimist õigustada enda produktiivsuse abil. Produktiivsus avaldub töötamises ja paljunemises, vaba seksuaalsus ei mahu sellisesse mudelisse. Teiseks oluliseks aspektiks on panoptitsism: täpne ja ennustatav info inimeste kohta aitab plaanide loomisel ning inimeste üle täieliku kontrolli saavutamisel. Ennustamatute ihadega inimesed aga teevad ühiskondlike arvamuste ennustamise keerukamaks ning seega on palju keerulisem ka inimesi kontrollida.

Nõukogude Venemaa algusaastatel oli olukord leebem. Anna Rotkirch on kirjeldanud, et Oktoobrirevolutsiooni kaasa toodud paljude reformide hulgas oli seksuaalreform. 1920. aastad olid seksuaalse vabameelsuse periood, mil seksiga seotud teemad olid osa avalikust diskursusest, see olukord kestis stalinismiperioodil olukord muutus. (Rotkirch 2004: 95) 1920ndate seksuaalse vabameelsuse ideoloogia oli tekkinud kodanlike väärtuste kriitikast. Monogaamia kui partneri omamine kuulutati kapitalistlikuks ideeks. Reform ei jäänud suurte sõnade tasandile, vaid peegeldus ka seadusloomes: abort legaliseeriti 1920. aastal, homoseksuaalsus polnud alates 1922. aastast enam kriminaalkuritegu. Loodi ka avalikke teenuseid, mis kergendasid naiste elu. Samas polnud näiteks lasteaedade loomise eesmärgiks naiste emantsipatsiooni toetamine, vaid need pidid tugevdama kollektiivseid sidemeid, nõrgendades samas traditsioonilise perekonna rolli. (Clark 2008: 187)

1920. aastatel ei peidetud nõukogude ühiskonnas arutelusid seksuaalsuse üle. Vastupidi, seksuaalteemade üle arutati avalikkuses palju ning need arutenud tugevdasid arusaama, et

seksuaalsus ja võim on omavahel lahutamatu seotud. (Naiman 1997: 22) Kuigi avalikus diskursuses väljendati seksuaalsuse ja võimu suhteid, valitses siiski arusaam, et kommunistlik ühiskond ei peaks olema ülemäära seksualiseeritud. Maailma üleseksualiseerimine pidi olema omane ainult kapitalistlikele ühiskondadele. Nõukogude teooriate järgi oli inimese seksuaalsus sotsiaalsete suhete, mitte bioloogiliste tegurite tulemus. Niisiis peaks saama muuta inimese seksuaalsust, kui muuta sotsiaalseid tingimusi. (Samas: 127–128)

1922. aastal sai võimule Jossif Stalin, kes 1929. aastal lõpetas uue majanduspoliitika (NEP). 1930. aastatel muutusid nii majanduslikud olud kui ka suhtumine perekonda. Stalini perepoliitika põhines riiklikul vajadusel tööliste järele, kes aitaksid kaasa kiiremale industrialiseerimisele. Et riigis oleks palju töölisi, peaks perekonnad olema suured. Rasestumisvastased vahendid kadusid käibelt ning abort oli aastatel 1936–1955 keelatud, lahutus oli senisest keerulisem. Riigi huvides oli, et kõik kodanikud töötaksid ja kasvataksid lapsi, et üles ehitada uut ühiskonda. Prostituudid ja homoseksuaalid olid nõukogude ühiskonnas sotsiaalsed anomaaliad, kelle seksuaalseid ihasid ja praktikaid ei saadud kontrollida ning kes seeläbi ähvardasid riigi ühtsust. (Clark 2008: 189) Seksuaalteemad muutusid tabuks ja ideoloogia tõstis ainsa sobiva suhevormina esile abielus heteroseksuaalset paari (Rotkirch 2004: 95).

Obstsöönsete teemade kirjeldamine kirjanduses võiks tekitada liiga suurt huvi neis kirjeldatud praktikate vastu ning soovi neid järele proovida. See on olnud tsensuuri motiveerivaks jõuks eri ühiskondades: tekst on obstsöönne siis, kui see annab tõuke seksuaalsetele tegudele (selle kohta viktoriaanlikul Inglismaal vt nt Wee 2010: 182) Kohustustevaba seksi kirjeldavad lood, naljad homoseksuaalsuse kohta või laulud prostituutidest kirjeldasid diskursuseid ja praktikaid, mis olid riiklikult keelatud. Nii ei oleks need pidanud olema kättesaadavad kõigile arhiivikülastajatele. Niisiis on riikliku ideoloogia toimimiseks tarvis kontrollida ka inimeste igapäevaelu puudutavat. Riiki ei ähvardagi mitte ainult poliitika kui spetsiifilisele valdkonnale ja institutsioonidele tehtud kriitika, sama ohtlik on kahtluse alla seatud poliitilisus⁶ tervikuna.

Nii mõjutavad ajastule või riigisüsteemile omased piirangud kultuuri talletamist ja uurimist. Samas ei pruugi mingite teemade tabuks muutumine tähendada nende kadumist, lausa vastupidi. Näiteks väljendab Michel Foucault “Seksuaalsuse ajaloos” oma kahtlusi selle

⁶ Vt poliitika ja poliitilise mõistetest pikemalt Schmitt 2002

suhtes, et ühiskondlik võim on seksuaalsust siiralt represseerinud, vastandades seda töökale kapitalistlikule tegevusele (Foucault 2005: 12). Foucault' järgi on just keha ja seksuaalsus need instrumendid, mille abil võim ennast kehtestab. Seksuaalteemadest silmakirjalikult rääkimata jätmise ja selle ütlematajätmise rõhutamise kaudu on seksuaalsus ja keha saanud diskursuse subjektideks (samas: 163–170). Foucault' repressioonihüpoteesi järgi pidanuks niisiis sellised allasurutud teemad nagu seksuaalsus nõukogude ühiskonnas keskseks teemaks tõusma just seetõttu, et neist ei kõneldud. Riigivõimu kontroll inimeste väljendusviiside üle muutis represseeritud teemad ühiskonnas kõige olulisemaks, need olid vaikimisi alati kohal, olgu siis kõne all seksuaalsus või represseeritud poliitilised ideed.

1.3. Hilisstalinistlik periood eesti mäluasutustes ja folkloristikas

Kogude sisu oli nõukogude perioodil kontrolli all eri mäluasutustes, nii on rahvaluulekogude kontrollimine vaadeldav üldises mäluasutuste kontrolli kontekstis. Ligipääsu piiramine arhiivimaterjalidele on üks totalitaarsele võimule omaseid nähtuseid. Nõukogudeaegse tsensuuriga seotu avamisel on uurijad eelkõige keskendunud trükisõna tsenseerimise probleemistikule ning juba mainitud ligipääsupiirangutele arhiivides.

Eesti arhiivinduse muutustest nõukogude perioodil on kirjutanud Aigi Rahi-Tamm (2009: 123–153), keskendudes eelkõige sellele, kuidas arhiivide abil otsiti rahvavaenlasi. 1940. aastatel sai uue võimu esmaülesandeks arhiivinduslikus plaanis ohtlike arhivaalide väljaselgitamine ja eriosakondade loomine. Salastati terveid fonde, näiteks olid salastatud või juurdepääsupiirangutega suurem osa Saksa okupatsiooni aegsetest arhivaalidest. (Pirsko 2005: 91) Erifondide moodustamine ja materjalide salastamine toimus aruannet kohaselt liiga aeglaselt, nii on 1945. aastal suvel salajaste fondide töö kontrollimise kohta kriitikana märgitud „Leiavad aset aeglase salajaste materjalide läbitöötamise faktid“.⁷

Paralleelsed olid muutused raamatukogudes, kus loodi keelatud kirjandust sisaldavad eriosakonnad. Eraldati töökartoteek ja lugejatele ideoloogilises plaanis sobivat kirjandust sisaldav kartoteek. Erifondi kuuluva materjali kasutamise jaoks tuli taotleda luba. Raamatu erifondi sattumise kriteeriumid olid üsna suvalised, keelamise aluseks võis olla pisiasia. Tulemuseks oli peaaegu kogu eestikeelse kirjanduse ärakeelamine. (Annuk 2003: 21) Sarnased ümberkorraldused olid ka raamatukogudes Lätis (Dreimane 2004: 59–60) ja Leedus

⁷ ERA.R-18, n 2, s 8, 19.

(Sinkevicius 1995: 86–87). Ajalooarhiivide kontekstis oli murranguline 1987. aasta, kui erifondid avati ja üldfondide arhivaalidelt eemaldati piirangud (Pirsko 2005: 93). Ka raamatukogudes (vt nt Dreimane 2004: 60) kaotati 1980. aastatel erihoiusteed. Kuid ka postsotsialismis on tavaline, et piiratakse ligipääsu arhiividokumentidele, mis näiteks ei sobi rahvusliku ajalootõlgendusega (Burds 2007: 472).

Ka folkloori kogumine ja kasutamine on ikka olnud seotud ideoloogiatega. Eriti selgelt avaldub see autoritatiivsetes ja totalitaarsetes režiimides. Valitsuse ja partei ideoloogia mõjutab tugevalt näiteks Hiina folkloriste, kusjuures maapiirkondades on propagandatöötaja roll sageli põimunud rahvaluule koguja ja populariseerija omaga (Tuohy 1991: 211). Oli ka vastupidine tendents muuta uurija propagandatöötajaks: näiteks Rumeenia folkloristid pidid välitööde käigus tegelema ateismi tutvustamisega. Sarnaselt Eestile tõi Teise maailmasõja lõpp Rumeenia rahvaluuleteadlastele kaasa suured muutused: senine arhiivide ja uurimisasutuste süsteem korraldati ümber, sõja eel alustatud uurimisprojekte ja publitseerimisplaanid piirati või tsenseeriti. (Branda 2007: 6–8) Sotsialismileeri riigid on küll hakanud mõtestama möödunud perioodi mõju uurimistööle, kuid keskendunud on peamiselt otseselt uurimisega, mitte arhiveerimisega seotule. Seda tühikut loodan käesoleva tööga täita.

Folkloorikogude tsenseerimine oli keerukam kui ajalooarhiivide sisu üle otsustamine. Rahvaluulearhiivi säilivad pole (poliitiliselt) olulised dokumendid, vaid mitmekülgsed mitteinstitutionaalse vaimse kultuuri nähtused: lood, laulud, lühivormid, kogumispäevikud, fotod. See mitteinstitutionaalsus teeb folklooriarhiivi võimule kahtlaseks. Rahvaluulearhiivi materjalide tsenseerimise ülesanne oli keerulisem kui teistel arhiividel, kus mõningaid materjale sai juba arhivaali tekkeperioodi ja allikalaadi järgi kõrvale jätta. Ka raamatukogude tsenseerimine oli lihtsam, sest ette olid antud nimekirjad, tsensurid käisid ja kontrollisid, kas neid on järgitud. Rahvaluulematerjalide tsenseerimisel tuli arvesse võtta iga üksiku folklooripala sisu, aga ka nende kogumise aega ja koguja isikut.

Eesti folkloristikal olid Teise maailmasõjani sidemed peamiselt muu Euroopa rahvaluuleteadusega. Vene folkloristikaga muutusid sidemed tihedaks pärast Teist maailmasõda, mil rahvaluule suhtes olid eri liiduvabariikide seisukohad samad. Kuigi ka varem oli eesti ja vene folkloristika areng paralleelne, olid alles pärast Teist maailmasõda need uurimisalad seotud, isegi kui seos oli mehhaaniliselt loodud. (Saarlo 2003: 14–15) Esimest aastakümnet pärast revolutsiooni võib pidada üheks nõukogude folkloristika

kuldajaks, mil kõrvuti eksisteerisid mitmed uurimissuunad, sealhulgas olulisematena ajaloolis-geograafiline koolkond ja formalism (Oinas 1973: 45). See suhtelise vabaduse periood lõppes stalinismiga. 1932. aastast alates kuulusid kirjanduse ja folkloori uurijad Nõukogude Kirjanike Ühingu alla ning olid senisest rangemalt kontrollitud. Folkloori mõisteti sotsialistliku kultuuri olulise osana. 1934. aastal pidas Maksim Gorki nõukogude kirjanike üleliidulisel kongressil kõne, kus rõhutas, et folkloori ei tohiks uurida abstraktsetest müütilis-religioosetest ideedest lähtuvalt, vaid ajaloolisi olusid, tööprotsessi ja sotsiaalseid suhteid arvesse võttes. Gorki tõstis esile ka folkloori optimismi. Gorki kõne mõjutas valitsusorganeid. Võimulolijad nägid, et folklooril on kommunismi ehitamisel oluline roll. Näiteks toetasid folkloori kogumist partei otsused, et rajada tuleb kohalikke folkloorikeskusi ning etnograafilised organisatsioonid on kohustatud folkloori koguma. Folkloorimaterjale ka publitseeriti palju. (Samas: 46–47) Gorki seisukohad on folkloristikas kesketena esile toodud ka Eduard Laugaste kõrgkooliõpikus “Eesti rahvaluule” (1975; 1977; 1986), mille järgi õppisid eesti filoloogid pea kuni 21. sajandini.

Teise maailmasõja järel tekkis nõukogude folkloori kontseptsioon. Varasemad uurimissuunad kuulutati kahjulikuks. Tekkisid nõukogude bõliinad, muinasjutud ja muud žanrid, milles folkloori ja autoriloomingu piir ähmastus. Pärast Teist maailmasõda Ždanovi perioodil süüdistati mitmeid folkloriste, sealhulgas Vladimir Proppi ja Mark Azadovskit läänemeelsuses. (Oinas 1973: 48–53) Mõningane vabanemine toimus pärast Stalini surma. Stalinit ei tsiteeritud enam folkloristika autoriteedina ning nõukogude teemadest lähtuvaid bõliinasid ja jutte ei pidanud enam juurde leidma, olemasolevaid materjale hakati hindama pigem kirjanduslikust vaatepunktist. 1950. aastate teisest poolest alates trükiti uuesti ka seni põlu all olnud uurimusi ning kasutati ajaloolisest koolkonnast lähtuvaid ideid. (Samas: 55–56)

Eestis tõi nõukogude okupatsioon kaasa kohustuse toetuda nõukogude rahvaluuleteaduse autoriteetidele, aga ka teisi sisulisi muutuseid folklooriuurimises. Mõningaid teemasid, näiteks rahvausundit, ei uuritud. (Leete *et al* 2008: 30). Samas ei katkenud järjepidevus: Nõukogude perioodil hinnati küll vormiliselt senine kogumistöö ümber ning püstitati uusi eesmärke materjalivalikul, kuid ka stalinismiperioodil koguti eelkõige nn klassikalist pärimust, sealhulgas usundilisi teateid, kuigi neist uurimusi ei kirjutatud. (Oras 2009: 708) Teine maailmasõda ja riigikorra muutus põhjustasid muutusi uurijaskonnas. Oskar Loorits emigreerus, August Annist ja Rudolf Põldmäe vangistati (Leete *et al* 2008: 28). Kuid

järjepidevust aitasid hoida eestiaegse koolitusega folkloristid nagu Herbert Tampere, Richard Viidalepp, Selma Lätt ja teised (Oras 2009: 708).

Kuigi folkloristidele esitati nõudmisi kaasaegse folkloori kogumiseks ja uurimiseks, põigeldi sellest kõrvale (Leete *et al* 2008: 30). Stalinismiperioodil oli folkloori kogumine soetud siiski ka võimulolijate poliitiliste huvidega, talletati näiteks tööstustöölise pärimust ja Teise maailmasõja folkloori. 1950. aastatel hakati koguma ka kolhoosifolkloori, need teemad olid eelisseisundis, kuid vastava folkloorse ainese nappuse tõttu jõudis arhiivi ikkagi suuremas osas nn minevikust pärinev folkloor (Oras 2009: 709) Sulaajal olid arusaamad nõukogude folkloorist muutumas ning nn vanemat pärimust sai taas väärtustada ning aktiivselt koguda. Nii üleliidulistes kui Eesti väljaannetes kritiseeriti nõukogude folkloori kontseptsiooni ja selle stalinistlikku rakendamist. Ka publitseerimine muutus vanema folkloori keskseks. (Samas: 714)

Üks nõukogude perioodi olulisi töösuundi oli rahvaluule publitseerimine, kusjuures ilmus nii antoloogiaid kui akadeemilisi väljaandeid (Leete *et al* 2008: 28–29). Uus kord nõudis ka rahvaluule ja folkloristika uut üldkäsitlust, pärast sõjaaegsetest saab välja tuua 1946. aastal ilmunud Eduard Laugaste “Eesti rahvaluule” ja 1959. aastal ilmunud Richard Viidalepa toimetatud “Eesti rahvaluule ülevaate”. (Samas: 28) Üldiselt oli nõukogude perioodil aga probleemiks avaldamine, suurem osa kandidaaditoid jäi käsikirja. (Samas: 30)

Mõistagi tõi riigikorra muutus Eestis kaasa ka teadusasutuste ümberorganiseerimise. Nõukogude võim korraldas Eesti muuseumimaastiku ümber, esimese okupatsiooni ajal alanud reformid katkestas Saksa okupatsioon, kuid alates 1944. aastast viidi plaanitud muutused ellu. Näiteks loodi uut tüüpi muuseumid – memoriaalmuuseumid. Likvideeriti võimule sobimatud muuseumid nagu Sõjamuuseum. Muuseumi ka tükeldata: 1940. aastal jagati Eesti Rahva Muuseum kaheks osaks: Riiklikuks Etnograafiliseks Muuseumiks ja Riiklikuks Kirjandusmuuseumiks. (Kukk 2009: 691–692) Eesti Rahvaluule Arhiiv muudeti nõukogude perioodil Riikliku Kirjandusmuuseumi Rahvaluule Osakonnaks. Saksa okupatsiooni ajal oli ERA Tartu Ülikooli alluvuses. 1946. aastal loodi Eesti Teaduste Akadeemia ning Kirjandusmuuseum viidi selle alluvusse. Rahvaluulearhiivi nimi oli alates 1940. aastast Riikliku Kirjandusmuuseumi Rahvaluule Osakond. Teiseks rahvaluule uurimiskeskuseks oli Tartu Riikliku Ülikooli rahvaluulekateeder (endine eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool), mis alates 1947. aastast liideti eesti kirjanduse kateedriga. Kolmandana loodi Teaduste Akadeemia

süsteemis Keele ja Kirjanduse Instituut (KKI), millel oli oma rahvaluulesektor. Kuna Nõukogude Liidus polnud folkloori keskarhiive, siis loodigi senise Eesti Rahvaluule Arhiivi kõrvale ka KKI rahvaluulesektori arhiiv ja rahvaluulekogu ülikooli juures. (Leete *et al* 2008: 28–30) Töös kirjeldan eesti rahvaluulekogude tsenseerimist, keskendudes materjalidele, mis eraldati endise (ja praeguse) Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest. Kuna tsensuur mõjutas arhiivi kui ajalooliselt järjepideva institutsiooni kogusid, olen tsenseerimise mõjusid ja ulatust analüüsides kasutanud Eesti Rahvaluule Arhiivi nime või rahvaluulearhiivi üldnimetust. Materjalide tsenseerimise perioodil töötas arhiiv Rahvaluule Osakonna nime all. Kui viitan ajaloolistele sündmustele, kasutan just seda nime.

2. Rahvaluulearhiivi kogude kontroll

2.1. Kättesaamatuks muudetud rahvaluule

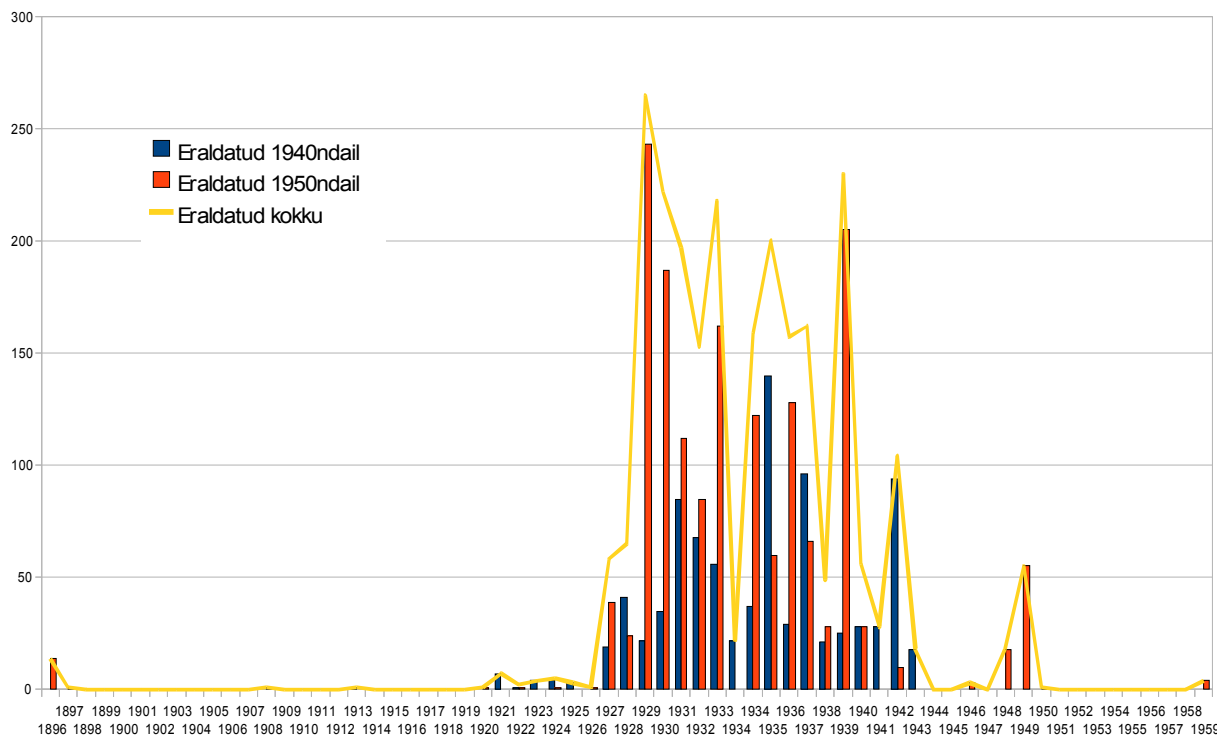
2.1.1. Köidetest eraldatud tekstid

Rahvaluulekogude kontroll toimus kahel korral: esiteks kontrolliti köiteid aastatel 1946–1947, teiseks 1950–1951. Kahe tsenseerimisaktsiooni käik ning nende jooksul eraldatud tekstide laad on mõnevõrra erinevad, pikemalt avan need kahes järgmises alapeatükis. Alustuseks annan aga ülevaate tsenseerimise üldisest käigust.

Rahvaluulepalad kas lõigati käsikirjaköitest välja või muudeti loetamatuks. Köidetest väljalõigatud lehti hoiti pärast eraldamist Riigi Keskarhiivi Tartu filiaalis ning Kirjandusmuuseumi erifondis. Sulaajal tagastati need Kirjandusmuuseumile ja Rahvaluule Osakonnale⁸, praegu on need korrastatud ning neid säilitatakse eraldi mappides. Rahvaluulekogude sisulisel kontrollimisel jäi leht lehe haaval läbi vaatamata Jakob Hurda rahvaluulekogu⁹, tervikuna ei kontrollitud ka Matthias Johann Eiseni kogu, uuemad kogud aga vaadati läbi. Kõige põhjalikumalt kontrolliti Eesti Vabariigi ning Saksa okupatsiooni ajal kogutud tekste. Eraldatud lehed ning loetamatuks muudetud palad tähendavad, et selle perioodi rahvaluule on arhiivis vähem representeerituks muudetud. Järgnev graafik (Joonis 1) näitab, millistel aastatel kogutud tekstid sattusid eraldamisele.

⁸ 1940. aastatel eraldatud tekste säilitati Riigi Keskarhiivi Tartu filiaalis 1968. aastani, siis tagastati need Kirjandusmuuseumile ja neid hoiti muuseumi erifondis. 1950. aastatel eraldatud lehed olidki paigutatud Kirjandusmuuseumi erifondi, need tagastati Rahvaluule Osakonnale hiljemalt 1977–1978. (Västrik 2007: 1–2)

⁹ Seal on üle soditud vaid naljand venelaste kohta (H I 2, 440 (8) < Maarja-Magdaleena khk. – Mihkel Pool (1889)) ja koguja Hans Pöogelmani nimi (H III 20, 350 < Paistu khk., Aidu v. – Hans Pöogelman (1894)), mis tõenäoliselt on arhiivitöötajatele ette sattunud köidetest muid materjale otsides.

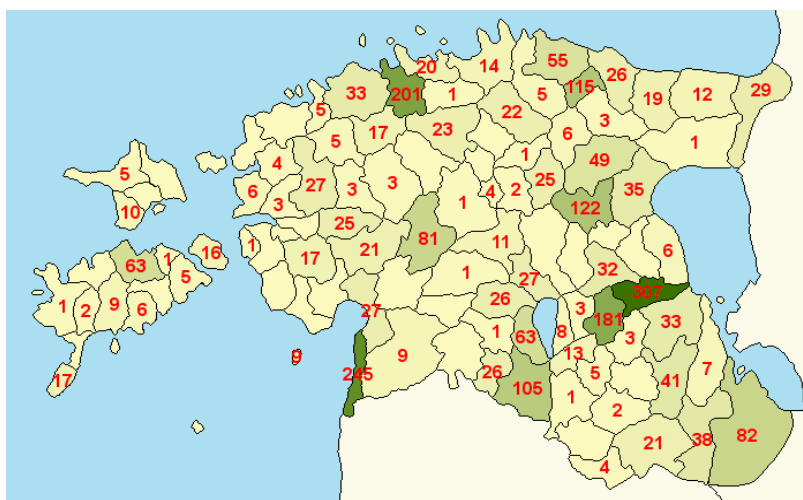
Joonis 1. Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest eraldatud tekstide jaotus kogumisaastate järgi.

Graafikul, nagu ka suuremas osas edasistest tsenseerimise kirjeldustest, olen tsenseerimise alusüksuseks võtnud pala, täpsemalt köidetest eraldatud palad. Kirjeldada saaks ka väljalõigatud lehekülgede arvu või kontrollitud köidete hulka, kuid olen otstarbekohasemaks pidanud just palu, sest enamasti ongi tsenseerimiseks alust andnud pala kui sisuline, temaatiline ja vormiline üksus.

Nagu näha, on suurem osa väljalõigatud tekste eraldatud Eesti Vabariigi ja Saksa okupatsiooni ajal kogutud materjalidest. Kõige enam problemaatilisi tekste on eraldatud 1929. aastal kogutust (kokku 265, eraldatud on mõlema tsenseerimisaktsiooni ajal). Graafikult paistab ka, et Saksa okupatsiooni ajal kogutu on suuremas osas eraldatud juba esimese tsenseerimisaktsiooni ajal. 1950. aastatel kontrollitud tekstid on kogutud suuremas ajavahemikus: varaseim eraldatud tekst on 1896. aastast, hiliseim 1959. aastast. Tervikuna tõusevad problemaatilistena esile ka mõned täpsemad perioodid: aeg pärast Eesti Rahvaluule Arhiivi asutamist 1927. aastal ning 1930. aastate keskpaigast Saksa okupatsiooni lõpuni. Langus 1930. aastate alguses võib olla tingitud vaikiva ajastu algusest Eestis, aga eelkõige kogumise temaatikast: koguti lastehirmutisi ja mängu – materjali, milles poliitilist ja

obstsöönset leidub vähe, kui üldse. Ka on graafikult näha, et 1950. aastatel eraldati rohkem materjale kui 1940. aastatel.

Eraldatud tekstide kogumiskihelkonnad olen esitanud kaartidel.¹⁰ Tsenseeritud tekstide üldjaotus (Joonis 2) näitab, et suurem osa tekste on mõlemas aktsioonis eraldatud linnafolkloorist, st Tallinnast ja Tartust ning nende naaberpiirkondadest kogutud materjalidest. Veel on rohkelt eraldatud neist piirkondadest, kus ka rahvaluulekogumine on olnud kõige aktiivsem: Setu- ja Mulgimaal ning Kuusalu piirkonnas. Vähem on eraldatud neist piirkondadest, kust arhiivi ongi vähem folkloori jõudnud, nagu Lääne-Eesti ja saared. Piirkondade esindatuse sellist jaotumist saab põhjendada nii traditsiooni enese aktiivsuse kui rahvaluulekogumise intensiivsusega mõnes piirkonnas (Järv 2005: 29). Piirkondliku jaotuse aluseks on lisaks päevakajalisele linnafolkloorile veel aktiivsete korrespondentide rohkus, nii on kokku kõige rohkem palu eraldatud Häädemeestelt kogutud rahvaluulest, mis valdavalt on Marta Mäesalu saadetud.

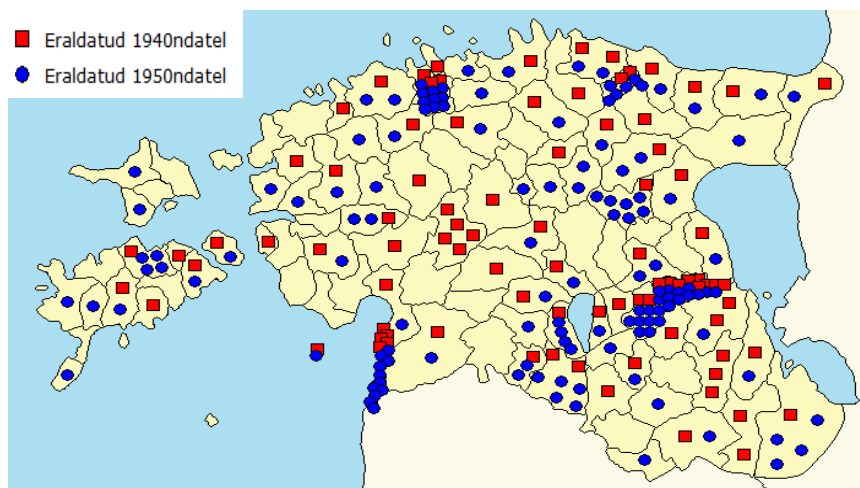
Joonis 2. Eesti Rahvaluule Arhiivist eraldatud tekstide jaotus kogumispiirkondade järgi

Eraldatud tekstid koos kahe tsenseerimisaktsiooni võrdlusega (Joonis 3¹¹) näitavad, et

¹⁰ Kaardid on loodud masinaga aadressil <http://www.folklore.ee/moistatused/kaardimasin/> (vaadatud 23.04.2013, koostanud Arvo ja Jaak Krikmann) Andmebaas ja kaardimoodul ei arvesta linnu eraldi kaardile paigutatavate üksustena, seetõttu on Tallinnast kogutud tekstid paigutatud Jüri kihelkonna, Tartust Tartu-Maarja kihelkonna, Elvast Rõngu kihelkonna alla. Kaartidel ei kajastu välismaalt kogutud rahvaluule ning palad, mille kogumiskohaks olid märgitud terved maakonnad (Võrumaa, Saaremaa, Hiiumaa).

¹¹ Skaleerimiskoeffitsient 12,5 (koeffitsient näitab, mis on ühe kaardile kuvatud ikooni ümardatud väärtus, siin vastab ühele mummule või ruudule kaardil 12,5 rahvaluulepala).

probleemsed piirkonnad on kahes tsenseerimisaktsioonis olnud valdavalt samad. 1950. aastatel eraldati kokkuvõttes rohkem tekste, aga 1940. aastatel kontrolliti rohkem kõiteid. Kuigi piirkonnad varieeruvad, on mõlemal korral palu eraldatud 63 kihelkonnast. Võrreldes muinasjuttude, lühivormide ja regilaulude tekstikorpuste kihelkondliku jaotumisega (Järv 2005: 29–30), paistab silma, et palju on eraldatud küll rahvaluulekogude tuumaladelt kogutut, aga eelkõige on rahvaluulekogudes tsenseerimisprotsessi kaudu alarepresenteeritaks muudetud linnafolkloor.

Joonis 3. Eesti Rahvaluule Arhiivist eraldatud tekstide jaotus tsenseerimisaktsioonide ja kogumipiirkondade järgi

Kolmanda üldaspektina vaatasin, milliste kogujate rahvaluulepalad kõige sagedamini köidetest kõrvaldati. Ülevaade on esitatud tabelina (Tabel 1). Arvesse võtsin kogujaid, kelle tekstide kõige rohkem eraldatud on, nimekirja jõudsid need kogujad, kelle materjalidest 1940. aastatel eraldati üle kümne, 1950. aastate aktsioonis üle kahekümne pala. Seejärel kontrollisin, kas nende kogutud eraldati ka teises tsenseerimisaktsioonis ning liitsin eraldatud palade hulga kokku. Kõige rohkem on köidetest eraldatud ERA pikaajase viljaka korrespondendi Marta Mäesalu kogutud palu (kokku 235). 1950. aastatel on eraldatud 178 Elmar Vardja kogutud teksti. Kuigi tegu oli Teises maailmasõjas sakslaste poolel hukkunud sõjaväelasega, oli tekstide eraldamise taga siiski nende obstsöönne laad, mitte Vardja isik. Sama kehtib sõdurifolkloori, aga ka obstsöönseid materjale saatnud August Haava kohta. Mõlemas tsenseerimisaktsioonis on eraldatud korrespondent Oskar Silla saadetud materjale, aktiivsed korrespondendid nagu Tõnu Viedemann, J. A. Reepärg, Vello Eenveer ja Alfred Samet on samuti nende seas, kelle materjalidest oli leida taunimisväärsset, kui seda otsida.

Elukutselistest folkloristidest on kõige rohkem eraldatud Eduard Treu (hilisem Laugaste) ja Matthias Johann Eiseni kogutud materjale. Elukutselistest folkloristidest on paljude eraldatud tekstidega selles nimekirjas veel Richard Viidalepp, Rudolf Põldmäe, Paulopriit Voolaine, Herbert Tampere ja Elmar Päss.

Tabel 1. Kogujad, kelle kogutud palu kõige enam eraldati

Koguja	Eraldatud tekste 1940ndatel	Eraldatud tekste 1950ndatel	Kokku
Marta Mäesalu	83	152	235
Elmar Vardja	0	178	178
Oskar Sild	10	141	151
Eduard Treu (Laugaste)	27	122	149
Matthias Johann Eisen	141	0	141
August Haav	13	91	104
Tõnu Viedemann	22	80	102
Johann Kala	0	65	65
Rudolf Põldmäe	3	58	61
A. Mensas	32	19	51
Ija Daniel	46	0	46
Richard Viidalepp	12	30	42
Paul Tammepuu	0	41	41
Paulopriit Voolaine	1	40	41
Salme Helene Raudsep	40	0	40
J. A. Reepärg	10	29	39
Herbert Tampere	5	29	34
Vello Eenveer	9	23	32
Aadu Toomessalu	0	30	30
Hans Martin	8	18	26
Elmar Päss	3	22	25
Mari Sarv	2	22	24
Leida Säask	23	0	23
Osvald Kütt	0	22	22
Elmar Toots	0	21	21
Jaan Moodis	18	0	18

O. Krinal	17	0	17
M. Särg	15	0	15
F. Eichenbaum	14	0	14
Alfred Samet	12	2	14
M. Tapner	10	0	10

2.1.2. Sodimine ja kleepimine

Lisaks lehekülgede eraldamisele kasutasid köidete kontrollijad sobimatu rahvaluule peitmiseks tinti (vt Foto 1), liimi ja paberit (vt Foto 2). Selliseid tsenseerimisviise on kasutatud enamasti lühemate palade loetamatuks muutmiseks, soditud on ka üksikuid sõnu. See pole aga üldreegel: kohati on üksiku obstsöönse väljendi tõttu köitest välja lõigatud terve tekst, teisal jälle soditud mitu laulusalmi.

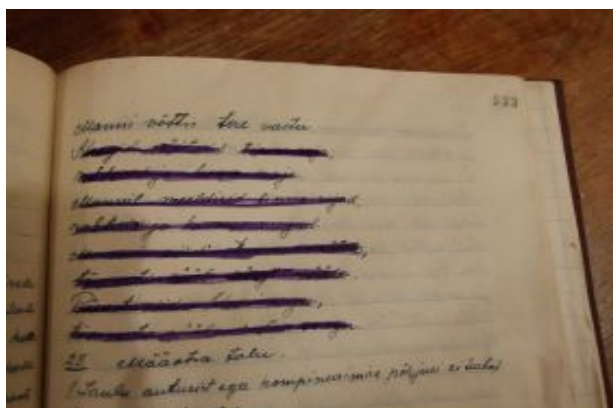

Foto 1. Soditud pala viitega ERA II 304, 533 (22)

Tindiga kaetud palade sisu on kohati võimalik välja lugeda. Parandused erinevad köiteti ning sõltuvad nii kontrollijast kui kontrollimisajast. Seevastu kinnikleebitud palad on muudetud täiesti loetamatuks: enamasti on pala üle soditud ning sellele kleebitud paks paberileht. Tugevatoimeline liim muudab sageli loetamatuks ka kinnikleebitud palale eelnevad või järgnevad leheküljed. Lisaks palade kinnikleepimisele on harvem kokku kleebitud ka lehekülgi.

Foto 2. Kinnikleebitud koguja andmed leheküljel viitega ERA II 80, 659

Leht lehe haaval ma kõiki käsikirjaköiteid läbi ei vaadanud, nii on sinne ülevaade tsenseerimise käigust mõnevõrra poolik. Katseliselt köidete läbi sirvimine näitas, et ühe käsikirjaköite leht lehe haaval läbivaatamisele kulub umbes tund: pisut kiiremini läheb köidetega, kus tsenseeritud pole või on sodimisvääreks peetud vaid paari rida, aeglasemalt sellistega, kus soditud ja kleebitud palju. Pelgalt ERA II seeria läbivaatamiseks oleks seega kulunud 307 tundi tööd. Köidete kiirustades sirvimine võimaldaks küll pisut rohkem aega võita, kuid kahjustaks käsikirjade paberit rohkem.

Teiseks argumendiks kõikide köidete läbivaatamise vastu ongi nende kulutamine selle töö käigus. Jakob Hurda rahvaluulekogu oli minu uurimistöö ajaks juba digiteeritud ning kättesaadav digitaalses failirepotooriumis Kivike¹², seda puudutas tsensuur aga kõige marginaalsemalt. Eiseni kogu on uurijatele suuremas osas kättesaadav vaid mikrofilmidel, sest köited on sedavõrd halvas seisus, et neid ei tohiks hoidlast välja viia. Ka paljude ERA kogu köidete lehed on lahti ning rebenenud, neidki ei tohiks mappidest välja võtta. RKM kogu on pisut paremas seisus, selle teise seeria esimesed köited vaatasingi järjest läbi. Siin mainitud põhjustel pole ma sodimise ja kleepimise kohta statistikat teinud. RKM kogus loetamatuks muudetud tekste käsitlen nõukogude perioodil kogutud materjalide tsenseerimisest ülevaadet andvas peatükis 3.2. Veel vaatasin läbi ERA kogu köited, milles on Oskar Looitsa kogutud materjale ning nende võrdluseks veel kümme ERA kogu köidet, et võrrelda, millise rangusega Looitsa materjalidesse on suhtutud. Sellest kirjutan peatükis 3.1. Mõningad soditud palade näited olen esitanud ka tsenseeritud teemade näidete hulgas peatükkides 2.2.2. ja 2.3.2.

¹² <http://kivike.kirmus.ee>, vaadatud 22.04.2013.

Käsikirjaköidete läbi vaatamine kleebitud ja soditud kohtade leidmiseks oleks mõeldav siis, kui köited on digiteeritud. Skanneeritud koopiade loomine lahendaks ka tsenseeritud materjalide tulevastele uurijatele esitamise probleemi. Kõigist köidetest digitaalsete kasutuskooptime loomine võimaldaks hoolitseda selle eest, et ajaloo keerdkäigud üle elanud käsikirjad oleks kasutatavad ka aastakümnete ja -sadade pärast. Digitaalsed formaadid võimaldaksid ka käsikirjaga seotud eri kontekstide esitamist: väljalõigatud lehed saaks esitada nende algupärase asukoha juures ning säiliku metaandmetesse juurde märkida nende eraldamisega seonduv taust. Sellisel viisil ei läheks kaduma ka köitesse kopeeritud tekstid ja lisatud märkmed, mis on osa konkreetse säiliku, arhiivi ja rahvaluuleteaduse ajaloost.

2.1.3. Registrate tsenseerimine

Tsenseerimise analüüs kahes järgnevas alapeatükis kirjeldab tsenseerimise kui sündmuse toimimist, eraldatud materjale olen kirjeldanud sündmuse loogikast ja nende temaatilisest jaotusest lähtuvalt. Sealjuures ei tohiks siiski kaduma minna nende kogude kasutajate vaatepunkt: uurija eest jäävad mingit laadi materjalid varjatuks, talle ei ole sealjuures oluline, millise aktsiooni käigus kättesaamatud materjalid eraldatud on. Seega vaatlen siinkohal ka, kas ja kuidas on tsenseeritud registreid.

Erifondidega raamatukogudes olid eraldi töökartoteegid ja lugejatele kasutamiseks mõeldud kartoteegid (Veskimägi 1996: 29). Ka rahvaluulekogudest millegi leidmiseks on keskne kaartkartoteekide ja üldregistre kasutamine, milleta sadadelt tuhandetelt lehekülgedelt¹³ mingi teema kohta info leidmine oleks pea võimatu. Käsikirjaköiteid märkustega ei täiendata, need peaks säilima võimalikult originaalilähedaselt. Registrites seevastu on palju erinevaid infokihte, mille tekkimisaega on keeruline tuvastada. Tsenseerimise käigus mahasoditud nimede kohale on sageli nimi uuesti välja kirjutatud, lisatud on märkusi nimede õigekirja kohta, kopeerimis- ja sisestamismärkuseid. Nii on registrid täiendustest kohati lausa kirjud.

Registriköidetest on jällegi kõige põhjalikumalt kontrollitud ERA köiteid. Kokku on neis maha soditud üle 230 metaandmete ühiku: tsenseerimiseks võivad alust anda kogumiskoht, koguja, pala pealkiri ja/või sisukirjeldus, ka leheküljenumbreid ja kogumisaastaid on maha

¹³ Nt Hurda kogus on 114 696 lehekülge, ERA kogus 265 098 lehekülge, RKM kogus 447 231 lk.

(<http://www.folklore.ee/era/leidmine/>, vaadatud 22.04.2013)

soditud ja kraabitud. Neljakümnel korral on midagi maha soditud ERA köidete viimasest üldregistrist, mis on tehtud köidete ERA II 300–309 kohta, ehk siis sisaldab Saksa okupatsiooni ajal kogutud materjale. Intensiivselt on tsenseeritud näiteks köite ERA II 300 palade sisukirjeldusi, köitest on vastavad lehed ka eraldatud.

Kõige sagedamini on tsenseerimiseks alust andnud Oskar Looritsa nimi. Teisteks tsenseeritud isikuteks on Julius Mägiste, Varrel Noot, Mihkel Kampmann, Elmar Vardja ja Ferdinand Leinbock (Linnus). Lisaks isikutele on tsenseerima ärgitanud ka institutsioonid nagu sõjavägi ja kodutütred. Umbes pooled tsenseeritud sisukirjeldustest on aga üle soditud nii tugevasti, et tsenseerimispõhjust on võimatu leida. Registrate kontrollimise aega ega kontrollija isikut pole märgitud. Üldiselt on ühe registri piires tsenseeritud sarnasel moel: sodimiseks kasutatud tint on sama, nii et tegu oli süstemaatilise läbivaatamise, mitte juhuslikult problemaatiliste kohtade avastamisega. Kohati tindid siiski erinevad, nii et potentsiaalselt riigivastaseid kohti on eraldatud ka kontrollimisaktsioonist varem või hiljem. Tsenseerimispõhjustest võib eeldada, et kontrollimisega tegeleti 1950. aastatel: eraldatud on näiteks roppuseid, mis esimeses tsenseerimisaktsioonis köidetesse alles jäid.

Teiseks otseselt kasutajatega seotud tsenseerimismeetodiks oli koopia kontrollimine, mis kestis 1950. aastatel edasi ka siis, kui käsikirjade kontrollimise poolelijätmine oli ära otsustatud. Kopeeritud tekstid paigutati žanride järgi mappidesse, uurija sai kasutamiseks valdavalt just koopia, mitte tervikliku käsikirja.

2.1.4. Tsenseerimiskäekirjad

Köidetest lehtede eraldamine ning palade loetamatuks muutmine jäi suuremas osas Esimeses tsenseerimisaktsioonis olid köidete kontrollijateks kõik Rahvaluule Osakonna töötajad: Olga Jõgever, Salme Lõhmus, Selma Lätt, Erna Normann. Esimeste tsenseeritud rahvaluuletekstide eraldajaks oli osakonna juhataja Richard Viidalepp, hiljem eraldas tema tekstid, mida Rahvaluule Osakonna töötajad olid ebasobivatena köidetes välja märkinud. Tsenseerimistöodel käisid oktoobrikuus abiks ka ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna töötajad. Teises aktsioonis oli Selma Läti, Hilda Nõu, Erna Normanni ja Salme Lõhmuse ülesandeks, köiteid kontrollisid ka ajutised töötajad. Osakonna töötajate hulgas oli 1951. aastal ka Herbert Tampere, tema köiteid ei kontrollinud.

Kogude kontrollimisel vastu võetud otsustes on kahtlemata palju subjektiivset: mis paistab

ühele ropp või riigivastane, võib teisele lugejale paista süütu – ja vastupidi. Kirjalikke täpseid juhendeid selle kohta, mida köidetest eraldada, pole säilinud, neile pole ka üheski dokumendis vihjatud ning eeldatavasti pole selliseid juhendeid kunagi eksisteerinudki. Nii võiks võimalik olla välja tuua eri tsenseerimiskäekirjad: milline kontrollija pidas taunimisväärseks rohkem ja süütumat materjali kui teised, kes oli rohkem väljalõikamise, kes kinnikleepimise või ülesodimise poolt. Selliste mustrite väljatoomine on aga mitmel põhjusel raske. Esiteks ei saa tsenseerimiskäekirja üle otsustada vaid köidetest välja lõigatud lehtede põhjal, oluline oleks seda võrrelda materjalidega, mis köidetesse alles jäänud on. See tähendaks aga kõigi rahvaluuleköidete läbilugemist. Liigse töömahukuse ja köidete kulumise tõttu otsustasin, et ei vaata kõiki köiteid läbi isegi soditud ja kleebitud kohtade leidmiseks, kõige läbilugemine oleks olnud veelgi mahukam töö.

Kui see suur töö siiski ette võtta, ei saa olla veendunud, et soditud või kleebitud palad esindavad just köite esilehele märgitud kontrollija otsuseid. Paljusid köiteid on kontrollitud mõlemas tsenseerimisaktsioonis, nii et palad võivad olla loetamatuks muudetud kummas tahes. Täiendused ja sodimised võivad olla ka hoopis hilisemad: kui leiti midagi sobimatut, soditi see üle. Kolmandaks probleemiks on, et mõnikord (1950ndatel aastatel üsna sageli) pole kontrollijat köitesse märgitudki. Lõpetuseks peaks tähele panema, et muutusi tsenseerimise ranguses või leebuses võisid tuua kolleegide või kontrollide märkused kogude läbivaatamise osas, näiteks kontrollisid kogusid 1945. aasta sügisel ka Keskarhiivi töötajad. Eraldamisotsused sündisid paratamatult võrdluses muu samasse köitesse jõudnud folklooriga, konteksti moodustab ka varem eraldatud folkloor. Kui võrdlusalus kesine või eraldamiskogemust vähem, on otsused rangemad (vt nt KKI rahvaluulesektori folkloorikogu kontrollist ptk 3.3)

Kuigi üldistused on eeltoodud põhjustel mõneti meelevaldsed, toon välja mõned tendentsid. Kontrollimise intensiivsus erineb aktsiooniti. 1940. aastatel on keskmine kontrollija eraldanud 2,59 pala (kusjuures kui Keskarhiivi Tartu filiaali töötajate kontrollitud materjalid kõrvale jätta, siis 0,6 pala) köite kohta, aga 1950. aastatel on sõel tihedam ning keskmine kontrollija on köite kohta eraldanud 8,79 pala. 1940. aastatel olidki kõige rangemad kontrollijad Keskarhiivi Tartu filiaali töötajad, nt Agate Laurson vaatas läbi ühe köite (ERA II 119) ning leidis sealt 118 eraldamisväärset teksti. Ka teised Keskarhiivi töötajad on olnud eraldamisaltid. Kirjandusmuuseumi töötajatest on suhtarvuliselt kõige rohkem 1940ndail

tekste eraldamiseks märkinud Hilda Nõu. Üldistustesse peaks suhtuma ettevaatlikult: näiteks kontrollis suurema osa Sommeri rahvaluulekogust Erna Normann, see setu folkloori kogu sisaldas poliitilisi või obstsöönseid motiive väga vähe ning kokkuvõttes on sellest eraldatud vaid kuus lehte.

1950. aastatel on kõige rohkem köiteid kontrollinud Selma Lätt, kes eraldas köite kohta keskmiselt üheksa teksti. Hilda Nõu vastav keskmine on alla kuue teksti köite kohta. 1950. aastatel tundub, nagu oleks vahepeal peale tulnud rangusehood: Selma Lätt on kontrollinud ERA II seeria algust ning kui veebruaris on ta esimestest köidetest küll mõnevõrra tekste eraldanud, siis alates märtsikuust ja köitest ERA II 22 on eraldamisi rohkem. Silmatorkavalt palju palu on eraldanud Olga Jõgever, kes kontrollis seitset köidet ja eraldas 205 pala, seega umbes 29 pala köite kohta. Eraldatud palade rohkus tuleb nende žanrist: Jõgever on köitest välja lõiganud lühivorme, mida teised kontrollijad tõenäoliselt sodinud on. Samas on ta kontrollinud ka väga põhjalikult, eraldades žanre, mis teistelt vähem tähelepanu on saanud, näiteks usundi ja kombestiku teateid¹⁴ või pulmanaljana tantsitava sikutantsu¹⁵ kirjeldust. 1950. aastail on kontrollijad enamasti köitesse märkinud kas ainult aasta (Hilda Nõu sagedane praktika) või aasta ja kuu, Olga Jõgever ja Selma Lätt kohati ka kuupäeva. Teises tsenseerimisaktsioonis on hulk köiteid, mida on küll kontrollitud, kuid millele pole kontrollimise kohta midagi sisse märgitud. Tööaruannetest selgub, et köiteid on kontrollinud ka ajutised tööjõud. Veel selgub aruannetest, et 1951. aasta jooksul on kontrollitud 347 köidet. Kontrollijate nimed on aga terve aktsiooni vältel märgitud ainult 134 köitesse.¹⁶

Kirjanduse ja ajakirjanduse tsenseerimise uurijad saavad enamasti lähtuda vaid sellest, mis lõpuks trükkis ilmus, mõnikord on võimalik kasutada ka avaldamiseks kohandatud materjalide käsikirju. Rahvaluulekogude tsenseerimise puhul olen vaadelnud eelkõige seda, mida tsenseeriti, mitte seda, mis tsenseerimata jäi. Kohati on sellised otsused raskesti hoomatavad: näiteks on köites ERA II 178 kaks korda maha soditud kõnekäänd, mille sisu on sama: „Käib

¹⁴ Nt ERA II 254, 321 (96) < Emmaste khk. ja v., Viiri k. – Enda Ennist < Kreet Elleberk, s. 1861 (1939) jj.

¹⁵ ERA II 253, 456/7 (17) < Torma khk., Sadala v. ja k. Jaagupi t. < P. Tammepuu < Juulius Sildre, 52 a. (1939); ERA II 253, 510/6 (numbrita) < Torma khk., Sadala v. – P. Tammepuu < Rudolf Toomiste, s. 1886, Juulius Sildvee, 82 a. (1939).

¹⁶ EFAM, mapp „Tööplaanid, graafikud, aruanded 1951–1953“, säilitusüksus „1951. aasta kuu- ja kvartaliaruanded“.

edasi-tagasi nagu Laitse mehe türanahk.¹⁷ Kõitest on veel välja lõigatud leheküljed 189–192, kuid muid palasid soditud pole. Kuid näiteks tsiteeritud kõnekäänu esimesel ilmlemisel ümbritsesid seda palad, mis olid sisult vähemalt sama obstsöönseid, nimetades suguelundite ja seksiga seonduvat. Miks just see pala tsenseerijatele ette on jäänud, on raske öelda. Kõidet on kontrollinud 18. septembril 1945 Selma Lätt. Kas sodimine oli tema töö, pole aga lõpuni kindel – obstsöönsumi esimesel tsenseerimisaktsioonil enamasti ei eraldatud.

2.1.5. Arhiveerimisele eelnev (enese)tsensuur

Et eraldatud palade sisu on mõnevõrra tundlik, on mõnikord leidnud ka materjali arhiivile üle andnud kogujad. Tsenseeritud palade hulgas on mitmeid tekste, mille juurde pole esitajaid (ning mõnikord ka kogujaid) märgitud, seda ilmselt mainitud isikute maine säästmiseks. Nii on roppude salmikete juures näiteks kogumismärkus „Ujulast kuulnud“¹⁸ või „Kuuldud tänaval käijailt purjus-mehilt“, mille juurde on hiljem jõudnud täiendus: „Dots. Peeter Treibergilt saadud, nagu hiljem teatas härra mag, ega mitte, purjus mehilt.“¹⁹ Samamoodi on Konstantin Pätsi 1934. aastal läbiviidud riigipöörde nahhaalsust pilkava anekdoodi juurde kogumismärkuseks lisatud: „Kuuldud sõpradelt Tartu tänavail jalutades 8.IV.36. Kirja pannud R. Põldmäe 9.IV.36 ERA-s.“²⁰ Samuti on kogumiskonteksti varjatud poliitiliste palade puhul, näiteks Konstantin Pätsi mainivas rahvalaulus, mille juurde on märgitud „Leitud Linna raamatukogusse tagasi toodud raamatu vahelt 16.III.1934“.²¹ Anonüümsed on juba tekkimislaadilt ka erinevatest avalikest käimlatest kogutud palad.²² Ka roppude laulude ja juures on informandid sageli edasi antud ebamääraselt, nt „keegi tudeng“.²³

Selline enesetsensuur avaldus ka kõhklustes materjali arhiivile üleandmise osas. Heaks

¹⁷ ERA II 178, 52 (11a); ERA II 178, 215 (59).

¹⁸ ERA II 10, 337 (1) < Tartu l. – Herbert Tampere (1929).

¹⁹ ERA II 10, 371 (2) < Tartu l. – Elmar Päss < Peeter Treiberg (1929).

²⁰ ERA II 121, 609 (1) < Tartu l. – Rudolf Põldmäe (1936).

²¹ ERA II 74, 475 < Tartu l. – M. Pukits (1934).

²² ERA II 10, 589 (1) < Tallinn – Oskar Loorits (1929); ERA II 31, 11 (1) < Tallinna linna avaliku väljakäigukoha seinalt Raekoja taga (1929); ERA II 29, 211/2 < Tartu l., Peetri kiriku peldik – Eduard Treu (1930); ERA II 29, 212 < Tartu l., Peetri kiriku peldik – Eduard Treu (1930); ERA II 31, 11 (2) < Ülikooli kloseti seinalt (1920); ERA II 42, 391 (1) < Tartu l., Üliõpilasmaja peldik – A. Tiitsman (1932); ERA II 42, 391 (2) < Tartu l., Üliõpilasmaja peldik – A. Tiitsman (1932).

²³ ERA II 10, 735/6 (1) < Tartu l. – keegi tudeng (1929).

näiteks on Muhu lauluvara aktsioon. Muhu laulude kogumise algatas 1944. aastal kohalik koduloohuviline Vassili Kolk (1899–1960). Teine maailmasõda oli laulude kogumiseks mõistagi keeruline periood. Laulude kogumisega paralleelselt ning kogumise järel trükiti need kirjutusmasinal ümber, korraldamistööd kestsid 1952. aastani. Korrastatud laulud pakkis Kolk 1952. aastal tsinkkasti ja peitis ära, vaatamata oma algsetele plaanidele ei andnud ta neid rahvaluulearhiivile üle. Materjalide peitmist motiveeris hirm sõja ees, aga ka hirm et poliitilise sisuga laulud oleks kogust tol hetkel nagunii välja võetud ning nii oleks kogu terviklikkus hävitatud. (Mereäär 2010: 13–16) Üheks eraldi alajaotuseks oli „ropud ja rõvedad laulud“ (samas: 19), ka need oleks 1950. aastatel eraldamisele kuulunud. Kast seisab praegu Eesti Rahvaluule Arhiivi hoidlas ning sellestki räägitakse arhiivi külalistele ja ekskursantidele nagu rahvaluulekogude tsenseerimisestki. Tsinkplekist kastile on aga kleebitud paber kirjaga „Tähelepanu! Ettevaatust! Mitte hävitada käesolev pakend. See sisaldab Muhu laulude kollektsiooni ja kuulub edasiandmisele Eesti Rahvaluule Arhiivile, Tartus.“ Nii oli materjalide edasiandmine siiski plaanis ning lootus paremate aegade ja stabiilsema arhiivi tagasitulekule olemas.

2.2. Esimene tsenseerimisaktsioon 1945–1946

2.2.1. Tsenseerimine sündmusena

2.2.1.1. Tagasikolitud varadest sobimatu kõrvaldamine

Segased ajad rahvaluulekogude jaoks algasid Teise maailmasõjaga. Varem iseseisva asutusena töötanud Eesti Rahvaluule Arhiiv sai 1940. aastal Riikliku Kirjandusmuuseumi osakonnaks. Sõja ajal polnud Kirjandusmuuseumi kogud Tartus piisavalt turvalises olukorras, nii evakueeriti need maapiirkonda. Elva lähedale Aru mõisa evakueeriti 1943–1944 aastal osa ERA põhikogudest, koopiatest ja mööblist, sinna viidi ka osa arhiivraamatukogust ja Käsikirjade Osakonnast. Mõningad materjalid olid ka Lustiveres. Hurda, Eiseni, ERA, EÜSi kogud, fonogrammide ja heliplaadid, osa registritest ja osad koopiad viidi Pilstverre. Arhiivi töötajad elasid kohapeal ja hoolitsesid kogude säilitamistingimuste eest²⁴. Seal üritati jätkata ka museoloogilisi töid – koostati sisuregistreid ja tehti koopiaid. Pilstverest tuli kogud 1944. aasta sügisel evakueerida Läänemaale Paliverre, nõukogude võimu taaskehtestamise järel reevakueeriti rahvaluulekogud oktoobris Paliverest Tartusse tagasi. Need olidki Kirjandusmuuseumi kogudest ainsad, mis jõudsid Tartusse tagasi juba 1944. aasta sügisel, mujalt jõudsid muuseumi varad tagasi järgmisel aastal. Lustiveres ja Pilstveres olnud ERA varad jõudsid Tartusse märtsis 1945. Rahvaluulekogud seati kasutamiskorda üsna kiiresti. Juba 6. märtsil 1945 tutvus rahvaluulekogudega grupp TRÜ üliõpilasi, õppejõud olid arhiivis käinud varemgi. (Viidalepp 1969: 173–184)

Niisiis oli nõukogude okupatsiooni algusaastatel rahvaluulekogude juures peamiseks probleemiks nende füüsiline säilimine: sobivad hoiutingimused, turvaline transport Tartusse, Aia tänava hoonesse paigutamine, kontroll ja inventuur. Ka materjalide tagasikolimine Aia tänavale oli raskendatud, sest hoonesse paigutatud sõdurid olid ruumid lagastanud ning veel

²⁴ Evakueeritud rahvaluulekogude sisu võis olla aluseks töötajate represseerimisele, näiteks arreteeriti kogusid valvanud folklorist Herbert Tampere 1945. aasta varakevadel seepärast, et teda kahtlustati riigivastaste materjalide peitmisel (Kalkun 2005: 283).

1945. aasta hakul polnud kindel, kas hoone taas sõdurite käsutusse ei lähe.²⁵ Kirjandusmuuseumi materjalide sisuline sobivus nõukogude ideoloogiaga oli Kirjandusmuuseumi töötajatele sellises olukorras kõrvaline ülesanne. Küll on aga näiteks kontroll raamatukogude üle alates 1944. aasta sügisest rangem kui nõukogude võimu esimesel aastal 1940–41 (Veskimägi 1996: 154–155). Eri paikades laiali olnud Kirjandusmuuseumi kogusid oli keerulisem kontrollida. 1945. aasta kevadest sai siiski alguse kogude sisuline kontroll.

Nii nähtub tööplaanidest ja aruannetest, et 1945. aasta alguses on peamiseks probleemiks küte, palk, reevakueerimine, fondide lahtipakkimine, ka muuseumi põhikirja koostamine, ebasobivate materjalide eraldamine ilmub ainult raamatukogu tööplaanidesse, teised osakonnad pidid arhiivraamatukogu abistama, sest selle ümberkolimine ja lahtipakkimine oli väga töömahukas.²⁶ Alles maikuu ilmus Rahvaluule Osakonna 1945. aasta tööplaanis märge “teostada materjalide eraldamist erifondi”. Selle teostajaks on märgitud Richard Viidalepp.²⁷ Eraldamist suunanud käskkirjad on aga saabunud alles maikuu keskel, seega on käsud eelnenud käskkirjadele. Võib eeldada, et kokkulepped materjalide eraldamise ning Viidalepa ametialase positsiooni osas sõlmiti aprillis, mil Muuseumide Sektori juhataja Elene Pavlova Tartut külastas. Nimelt oli 27. aprillil Viidalepp Elene Pavlovale kirjutanud ning palunud tal Aru mõisa ning Kirjandusmuuseumi juhtide küsimuse²⁸ asjus Tartusse sõita, et olukorda lahendada.²⁹ Asutuse juhtide küsimus lahendati sellega, et 3. maist alates oli direktori ajutiseks kohusetäitjaks nimetatud Rahvaluule Osakonna juhataja Richard Viidalepp.³⁰ Pavlova käigu kohta rohkem dokumente leida ei õnnestunud, kuid on võimalik, et esmased tsenseerimisjuhised anti just siis ning suusõnaliselt. Muuseumide Sektori juhataja oli Lõuna-Eestis vähemalt 5. mail, mil ta on aidanud Aru mõisa evakueeritud varade inventuuri juures.³¹

12. mail 1945. aastal saatis Muuseumide Sektori juhataja Elene Pavlova käskkirja, millega nõudis aastail 1941–1944 Eestis või välismaal ilmunud raamatute eraldamist, mille kohta pidi

²⁵ ERA.R-1570, n 1, s 9, l 10.

²⁶ ERA.R-1570, n 1, s 9, l 14–15.

²⁷ EKM, n 1, s 12, l 3.

²⁸ 1945. aasta kevadtalvel arreteeriti Herbert Tampere, Mart Lepik ja August Palm.

²⁹ ERA.R-1570, n 1, s 9, l 28.

³⁰ ERA.R-1570, n 1, s 9, l 32.

³¹ ERA.R-1570, n 1, s 9, l 35.

lähipäevil saabuma Hariduse Rahvakomissari korraldus. Lisaks raamatutele tuli eraldada ka käsikirju: „Eraldada Rkl. Kirjandusmuuseumi käsikirjadekogust kõik käsikirjad, mis pole Kirjandusmuuseumile vajalised või sisaldavad reaktioonilist ja nõukogudevastast materjali, moodustada nendest erifond, sulgeda see erikappi, lukustada, kinni pitseerida, teha selle kohta akt ning saata see akt Hariduse Rahvakomissariaadile Tallinna.“³²

18. mail oligi välja antud Hariduse Rahvakomissari Jüri Nuudi käskkiri nr. 589 (vt lisa 1), mille alusel siis rahvaluulekogude tsensuur toimuski. Kirjandusmuuseumisse jõudis käskkiri selle nurgal oleva märkuse järgi 25. mail. Saksa okupatsiooni aastatel Eestis ja välismaal välja antud trükised ja loodud käsikirjad tuli üle anda Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogule. Rahvaluulekogude tsenseerimiseks andis alust käskkirja kolmas punkt: „Kõik käsikirjalised ja trükitud materjalid, mis ei vasta Riikliku Kirjandusmuuseumi erialale ja on reaktioonilised, kontrrevolutsioonilised või nõukogudevastased, üle anda hoiule Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogule.“ Materjalide üleandmise ja vastuvõtmise kohta tuli koostada nimestikud ja akt kolmes eksemplaris: üks Riikliku Ülikooli Raamatukogule, üks Riiklikule Kirjandusmuuseumile ja üks Hariduse Rahvakomissariaadi Muuseumide Sektorile. Käskkiri nägi ette materjalide üleandmise lõpetamise juba 1. juuniks. Viidalepp oli 31. mail TRÜ raamatukogule üle andnud 20 kasti materjale raamatukogust, Bibliograafia ja Käsikirjade Osakondadest, päev hiljem veel 34 kasti ja pakki (Veskimäe 1996: 161). Siiski ei ole see kõik: 31. mail kirjutas ta Pavlovale üleantud materjalihulgast ning lisas „edaspidiseks jääb ka, sest kõik asjad pole veel päris selged ja suured osad varadest on veel reevakueerimata.“³³ Teisal on Viidalepp toonud välja probleemi materjalide üleandmise vormistamises: „Samuti on olnud raskusi varade tegeliku üleandmisega, sest Ülikooli Raamatukogu pole nõustunud üleantavat üksikasjaliselt kontrollima, põhjendades keeldumist tööjõudude vähesusega. Selle tõttu on viibinud üleandmisakti vormistamine.“³⁴ Materjalide üleandmisele järgnes kontroll. Juba 15. juunil on käskkirja nr. 589 täitmist kontrollimas käinud komisjon Muuseumide Osakonnast. Komisjon kontrollis Kirjandusmuuseumi erifondide Tartu Riikliku Ülikooli raamatukogule üleandmist³⁵, aruandes pole kontrolli tulemusi pikemalt avatud.

Käsud on vastuolulised: Muuseumide sektori juhataja Elene Pavlova näeb ette, et tuleb

³² EKM, n 1, s 8, l 4.

³³ ERA.R-1570, n 1, s 9, l 34.

³⁴ ERA.R-1570, n 1, s 9, l 35.

³⁵ ERA.R-1570, n 1, s 10, l 33–34.

moodustada erifond Kirjandusmuuseumis, rahvakomissar Jüri Nuut aga nõuab, et eraldatud materjalid antaks üle Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogule. Kolmas seisukoht materjalide üleandmise osas tuleb 1945. aasta augustis, selle kohaselt ongi rahvaluulesäilikud jõudnud Keskarhiivi Tartu filiaali. Nimelt on 18. augustil Siseasjade Rahvakomissari Arhiivide Osakonna kirjaga nõutud osade Riikliku Kirjandusmuuseumi varade andmist Riigi Keskarhiivi Tartu filiaalile.³⁶ Viidalepp on selle 21. augustil kätte saanud ning otsekohe üllatunult E. Pavlovalt instruksioone palunud, sest: „Seni pole sellest midagi teada olnud, et me osa Kirjandusmuuseumi varadest peaksime üle andma Riigi Keskarhiivi Tartu Filiaalile.“³⁷

Otsus säilitada muuseumi dokumente arhiivis, mitte raamatukogu erifondis, on EK(b)P Keskkomitees vastu võetud aga pisut hiljem. EK(b)P Keskkomitees on muuseumide küsimust 1945. aasta mais pikemalt arutatud, kuna Ajaloomuuseumi töötajad olid kogudes hoidnud lahingurelvi, mis polnud kõlbmatuks muudetud. 22. augustil toimus istung „Eesti NSV muuseumide olukorrast ja selle parandamisest“, kus Hariduse Rahvakomissariaadile heidetakse ette, et käskkiri nr. 589 on vale, käskides muuseumides leiduv nõukogudevastane kirjandus erifondiga raamatukogudele üle anda. Otsustati, et EK(b)P linnakomiteed koos NKVD ja Glavlitiga peavad „ühe kuu jooksul korraldama muuseumide kirjandusfondide ja dokumentide täieliku revisjoni, välja valima selle, mis kuulub säilitamisele NKVD arhiivides ja puhastama muuseumide fondid fašistlikust ja nõukogude-vastasest kirjandusest.“ (Veskimägi 1996: 161)

2.2.1.2. Rahvaluulekogude kasutamispirangud ning materjalide eraldamine

Richard Viidalepa 1969. aastal avaldatud artiklis (Viidalepp 1969: 184) on mainitud rahvaluulekogudega juba 1945. aasta kevadel tutvunud tudengeid. 2. aprilli Eesti Rahva Muuseumi ja Riikliku Kirjandusmuuseumi töötajate ühise koosolekul ütles Viidalepp, et „kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond loodab oma kogud viia lähemate nädalate jooksul niivõrd korda, et üliõpilased ja uurijad neid saaks kasutada.“³⁸ Rahvaluule Osakonnas on rahvajuttude koopiaid suve hakul kasutanud ülikooli õppejõud J. Käosaar.³⁹ Samas oli muuseum siiski veel suvelgi vormiliselt suletud ning selle erinevate kogude

³⁶ ERA.R-1570, n 1, s 9, l 68.

³⁷ ERA.R-1570, n 1, s 9, l 69.

³⁸ ERA.R-1570, n 1, s 9, l 24.

³⁹ ERA.R-1570, n 1, s 9, l 46.

kasutamispõhimõtted lahtised. Muuseumide Osakonna juhataja Pavlova oli 1945. aasta augustis plaaniväliselt Tartus, 4.–8. augustil tegeles ta Kirjandusemuuseumi ja Riikliku Rahva Muuseumi⁴⁰ muuseumivara reevakueerimise küsimustega⁴¹, mille kohta oli Viidalepp talle palju kirju saatnud. Sealjuures oli ta kontrollinud ka materjalide sisu, nagu selgub hilisemast kirj vahetusest.⁴² Kogude kasutamise kord jäi aga suusõnaliselt paika panemata, nii pidi Viidalepp 1945. aasta 11. augustil Muuseumide Osakonna juhatajalt küsima, kas Vanemuise teater võib kasutada Käsikirjade Osakonnas olevat „Vanemuise“ arhiivi, mille materjale läks vaja eesti teatri ajaloo alase ülevaate koostamiseks kui teatrinäituse korraldamiseks. Viidalepp selgitab: „Mulle tundub, et ma saan seda lubada ainult siis, kui mõni kõrgem instants teeb mulle selleks kirjaliku korralduse või annab selleks erilise loa, silmas pidades asja hädavajalikkust (kui see on olemas) /.../ Seejuures veel üks põhimõtteline küsimus: kuidas on üldse käsikirjaliste materjalide kasutada lubamisega? Ennem peab olema muidugi selge, et selles materjalikogus pole midagi kahtlast, ebasoovitavat? Aga kes teeb ses asjas lõpuotsuse ja kuidas seda teha?“⁴³ Arhiivifondide kasutamise lubamine oli niisiis 1945. aasta suvel ebaselge. Augustis on Kirjandusmuuseumis paaril korral käinud kontrollijaid EK(b)P Tartu Linna Komiteest, aga korduvalt ka Glavliti esindaja sm. A. Lõhmus koos abilise Raidlaga, kes on ruume kinni pitseerinud.⁴⁴

11. augustil annab juhataja asetäitja Viidalepp välja käskkirja: „Arvesse võttes, et Riiklik Kirjandusmuuseum on praegu alles korrastamisel ja kasutamiseks suletud, teen soovimatute arusaamatuste ärahoidmiseks järgmised korraldused“, milles ta keelab trükiteoste laenutamise, võõraste sissepääsu ja igasuguse koguda kasutamise võimaldamise väljaspoolt tulnud isikutele.⁴⁵ Arhiivraamatukogu juhataja Endel Annus ja Kirjandusmuuseumi juhataja asetäitja Richard Viidalepp tõstasid selle küsimuse ka 11. septembril 1945. aastal koosolekul Eesti Rahva Muuseumi ja Riikliku Kirjandusmuuseumi avamise asjus. Sellel koosolekul jagas Pavlova selgitusi arhiivraamatukogu erifondi kohta. „Sm. Viidalepp küsib, kas peab üle

⁴⁰ Selline nimetus esineb Elene Pavlova tööaruannetes, mõeldud on endist Eesti Rahva Muuseumi, mis 1940. aastal reorganiseeriti ning nimetati ümber Eesti NSV Riiklikuks Etnograafiamuuseumiks.

⁴¹ ERA.R-1570, n 1, s 10, l 36.

⁴² ERA.R-1, n 15, s 37, l 55.

⁴³ EKM, n 1, s 21, l 19 pööre.

⁴⁴ ERA.R-1570, n 1, s 9, l 68.

⁴⁵ EKM, n 1, s 1, l 58 pööre ja 59.

andma osa materjale Keskarhiivile. Sm. Pavlova arvab, et osa tuleb üle anda, seejuures eraldamise ja äraviimise peavad korraldama Arhiivi esindajad ise.⁴⁶ Just 11. septembril võttiski Pavlova kaasa valiku rahvaluulelisi säilikuid.

Rahvaluulearhiivi säilikud on mureks olnud nähtavasti pikemal perioodil. Juba 1945. aasta augustis on selle kohta olnud kirjavahetus Viidalepa ja Pavlova vahel (vt kirjade terviktekstid lisa 2). 7. augustil 1945. aastal on Richard Viidalepp koos Muuseumide Osakonna juhataja Elene Pavlovaga kontrollinud rahvaluulekõiteid. 10. augustil saatis ENSV RKN juures asuv Kultuurihariduslike Asutiste komitee esimehe kt. L. Soovik Kirjandusmuuseumi direktori kohusetäitjale Richard Viidalepale kirja, kus palus Kultuurihariduslike Asutiste Komitee Muuseumide Osakonna juhatajale sm. E. Pavlovale üle anda 7. augustil koos kontrollitud materjalidega mapp „mida meie vajame kiires korras läbitöötamiseks, kümne päevaliseks kasutamiseks.“⁴⁷ Selle kohta on Elene Pavlova saatnud täpsustava kirja, milles nõuab ühe mapi üleandmist: „Palun Teid üle anda selle kirja toojale Riikliku Ajaloomuuseumi teaduslikule töäjõule sm. Leida, Aleksandri t. Antingule mapp, mida kontrollisime üheskoos 7. augustil 1945. a.“⁴⁸ Viidalepp vastas järgmisel päeval ning keeldus materjale loovutamast, sest ka üldiselt, aga eriti varade inventuuri ajal, ei saa ilma vorminõudeid arvestamata muuseumi varasid laiali jagada.⁴⁹

14. augustil vastas Pavlova ranges ja naxis toonis: „Palun Teid koostada 20. augustiks s.a. aruanne, mis kujul rahvaluule osakond korjas, kontsentreeris, trükkis ja viis läbi teadusliku uurimistöo nende materjalide kohta, mis me Teiega koos kontrollisime mapp signatuuriga RKA II/197 625/74. Ühtlasi teatage korrespondentide perekonnanimed ja aadressid, kes võtsid osa materjalide saatmisest.“⁵⁰ 20. augustil vastas Viidalepp, kirjeldades ideoloogiliselt sobimatute materjalide ulatust ja laadi ning et spetsiaalselt selliseid tekste pole kogutud, rääkimata nende publitseerimisest või uurimisest. Viidalepp rõhutas, kuidas selliseid tekste on arhiivis vähe ning põikles tekstide saatjate andmeid avaldamast.⁵¹ Rahvaluulearhiivis toimunud tasub võrrelda sellega, kuidas ajalooarhiivide arhivaalide abil rahvavaenlasi otsiti,

⁴⁶ EKM, n 1, s 10, l 1 pööre.

⁴⁷ ERA.R-1, n 15, s 37, l 55.

⁴⁸ ERA.R-1, n 15, s 37, l 56.

⁴⁹ EKM, n 1, s 21, l 18.

⁵⁰ EKM, n 1, s 19, l 6.

⁵¹ EKM, n 1, s 19, l 7.

kandes fondide läbivaatamisel leitud isikuid „poliitvärvingute“ kartoteeki (Rahi-Tamm 2009: 123–153). Ka rahvaluulesaadetiste kogujad ning esitajad oleks võinud jõuda erikartoteeki ning sellega repressiivorganite teenistusse, kui Viidalepp poleks julgenud Elene Pavlova käskudele vastu hakata.

Selle kirjavahetusega Elene Pavlova huvi ideoloogiliselt sobimatute rahvaluulesaadetiste vastu ei vaibunud. Nii võttis Muuseumide Osakonna juhataja 11. septembril 1945 Riiklikust Kirjandusmuuseumist kaasa ENSV RKN aseesimehe sm. Andreseniga koos läbivaatamiseks pitseeritud paki, mis sisaldas Hariduse Rahvakomissari käskkirja nr. 589 p. 3 põhjal väljalõigatud leheküljed köidetest ERA II 264 kuni ERA II 303 (kokku 78 lehte) ning mitmesuguseid korraldamata ja köidetest välja jäetud materjale (kokku 128 lehte).⁵² Nende eraldatud lehtede kohta olid koostatud ka kartoteegikaardid, mis on praegu eraldatud lehtede mapis. Kartoteegikaardid ning 877 lehekülge köidetest välja lõigatud materjale andis Richard Viidalepp 6. oktoobril 1945 üle Keskarhiivi Tartu filiaalile, eraldatud lehed köidetest ERA II 264 kuni ERA II 303 ongi aga kaduma jäänud. Samamoodi on kaduma läinud kaks pala⁵³, mis koos eraldati 6. oktoobril ja anti üle Keskarhiivi Tartu filiaalile, kolmas selline⁵⁴ on eraldatud lehtede mapis olemas.

Pavlova plaanis saadetised läbi vaadata Rahvakomissaride Nõukogu aseesimehele Nigol Andreseniga ning temaga koos otsustada, mida nendega teha. Richard Viidalepp on pidanud vajalikuks nende materjalide laadi Nigol Andresenile 29. septembril eraldi kirjas selgitada, kirja lõpus paljub ta ka, et materjalid pitseeritult arhiivile tagasi antaks. Viidalepp eristab oma lühiülevaates köidetest käskkirja nr. 589 alusel eraldatud ning üldse köidetesse lisamata jäänud materjale, rõhutab selliste tekstide vähesust ning sagedast anonüümsust: „Üldiselt võttes on see materjalikogus niivõrd tühine (vast paarsada lehek. 700.000 lk peale), et sellest poleks põhjust teha erilist küsimust, aga kogude „puhastamise“ või „julgeoleku“ seisukohast tuleb asi ikka nii või teisiti otsustada. Veel paluksin ma Teid mitte omistada erilist tähelepanu sellele, kes ühe või teise teksti on kirja pannud, sest kirjapanekud on juhuslikud, ja et ulatuslikuma kogumistöö puhul on võinud niisuguseidki kokku tulla, selles pole midagi imestada. Mingisugust organiseeritud sedalaadi materjali kogumist pole Rahvaluule Arhiivi

⁵² EKM, n 1, s 24, l 2.

⁵³ ERA II 1, 418/9; ERA II 294, 411/5 (1).

⁵⁴ ERA II 17, 432 (324).

poolt kunagi olnud.⁵⁵ See ei olnud Viidalepal esimene kord Nigol Andresenile kirjutada, rahvaluulekogumise vastu oli Andresen huvi tundnud juba 1945. aasta aprillis, kui Viidalepp saatis talle ülevaate kogumisjuhistest ja -kavadest ning uutest plaanidest koguda saksa okupatsiooni ajal tekkinud pilkeluulet ning Isamaasõjasse puutuvat rahvaloomingut.⁵⁶

Läbivalt on näha Viidalepa diplomaatiliselt osavat käitumist. Ta näitab tsenseeritud tekstide juhuslikkust ja väikest osakaalu muu rahvaluuleainese kõrval, kaitstes sellega arhiivi kui asutust ning selle töötajaid. Samal ajal on ta kaitsev ka kogujate suhtes – meenutame, et suure osa rahvaluulest olid saatnud korrespondendid – toonitades, et pole oluline, kes need kogunud on. Viidalepal ongi suur isiklik panus evakueerimise ja re-evakueerimise ajal ning toonastes poliitilistes oludes hakkamasaamisel. Ta on 22. augustil 1945. aastal kirjutanud Muuseumide Osakonna juhatajale: „Palun mind vabastada Riikliku Kirjandusmuuseumi direktori asetäitja ülesannetest. Pikemaajaline pingeline töö Kirjandusmuuseumis, eriti veel selle varade reevakueerimine on mind seevõrra väsitanud, et tunnen end päris haigena ja vajaksin ametivabastust.“⁵⁷

Re-evakueerimine jäi 1945. aastal venima. Autosid, mehi ja bensiini oli raske saada. Nii on Viidalepp pidanud reevakueerimise vajalikkuse rõhutamiseks esile tooma juba tuttavat käskkirja: „Üheks suuremaks mureks on meil reevakueerimine, esijoones Aru mõisast. Palun teie lahket korraldust ja luba, et meie võiksime seal olevaid materjale Tartu vedada, kui aga saame veovõimalusi. Inventuur nende kohta on teatavasti juba teostatud. Nende äravedu kiirendaks ka HRK käskkirja nr. 589 täitmist. Sest osa materjale vajab enne veel kuivatamist, mida Arul on võimatu teha.“⁵⁸ Re-evakueerimistöid takistas seesama käskkiri, nii näiteks kirjutab Viidalepp Eesti Rahva muuseumi direktorile S. Rikkale 24. juunil 1945 kiire reevakueerimise vajalikkusest varade säilitamiseks ning selgitab: „Riiklik Kirjandusmuuseum on viimasel ajal tegelenud peamiselt teatud liiki materjalide eraldamise, korraldamise ja üleandmisega, vastavalt Hariduse Rahvakomissari käskkirjale nr. 589. Seetõttu pole meil seni veel kõigis varjupaikades jõutud inventuuri teostada.“⁵⁹

⁵⁵ EKM, n 1, s 24, l 3.

⁵⁶ EKM, n 1, s 19, l 1.

⁵⁷ EKM, n 1, s 24, l 15.

⁵⁸ EKM, n 1, s 21, l 10.

⁵⁹ EKM, n 1, s 21, l 11.

2.2.1.3. Materjalide eraldamise töökäik

Täpsema ülevaate tsenseerimise töökäigust saab rahvaluuleosakonna plaanidest ja aruannetest. Materjalide eraldamist ja kustutamist ei tähistata seal mõistagi tsenseerimise nime all, peitesõnu tsenseerimiseks määratud materjalide ning köidete kontrollimisprotsessi kohta on mitmeid. Tsenseeritud materjal on „vananenud“, „lubamatu“, „mittevajalik“, kogusid „kontrollitakse“, „sõelutakse läbi“, „puhastatakse“, „kustutatakse“.

Rahvaluule Osakonna tööplaanides 1945. aastal on esikohal re-evakueerimisega seonduv ja asutuse taas töökorda seadmine. Nii näiteks on Rahvaluule Osakonna ülesandeks aprillis: käsiraamatukogu välja pakkida ja üles seada, alustada kartoteekide väljapakkimist, raamatukogu abistada.⁶⁰ Alates maikuust jõudsid raamatukogu, Käsikirjade Osakonna ja Rahvaluule Osakonna tööplaanidesse erifondi tööd.⁶¹ Meenutame, et kirjalikud korraldused materjalide eraldamiseks anti alles 12. ja 18. mail. Juunikuus lisanduvad eraldamisele ka konkreetsemad kuupäevad: Rahvaluule Osakonnast peab eraldatud materjalid üle andma hiljemalt 11. juuniks, raamatukogust 18. juuniks. Keelustatud materjalide eraldamise ja üleandmise eest vastutasid osakonnajuhatajad.⁶²

Juunikuu aruandes E. Pavlovale kirjutas Viidalepp, et kuu jooksul on välja otsitud ja eraldatud erifondi kuuluvaid tekste folkloristlike käsikirjade hulgast ning osakonna käsiraamatukogust eraldatud keelatud kirjandus.⁶³ Juulis on Rahvaluule Osakonnas tegeletud tagasikolitud materjalide korrastamisega, välja otsitud eraldamisele kuuluvaid tekste ning korrastatud vanasõnade kartoteeki.⁶⁴ Vähemalt ERA köidete puhul on kohati erinevad kuupäevad köidete kontrollimisel ja sealt materjali eraldamisel. Paistab, et eraldamisega on vähemalt kohati tegelenud Viidalepp ise (see kajastub ka tööplaanides nii). Lisaks Rahvaluule Osakonna töötajatele on ERA köiteid kontrollinud ka Keskarhiivi Tartu filiaali töötajad. Venekeelseid materjale tsenseeris Salme Lõhmus, kelle keeleoskus teiste omast parem oli.

Teise ja kolmanda kvartali tööplaanides on erifonditööd ette nähtud raamatukogus ja Käsikirjade Osakonnas, aga seda pole mainitud Rahvaluule Osakonnas.⁶⁵ Septembris on

⁶⁰ EKM, n 1, s 12, 12.

⁶¹ EKM, n 1, s 12, 13.

⁶² EKM, n 1, s 12, 14.

⁶³ ERA.R-1570, n 1, s 9, 146.

⁶⁴ ERA.R-1570, n 1, s 9, 153.

⁶⁵ EKM, n 1, s 12.

rahvaluuleosakonna tööplaanides ette nähtud käsiraamatukogu sisuline kontroll, aga köidete tsenseerimist pole arhiivi jäänud tööplaani koopiasse märgitud, Muuseumide Sektorile saadetud aruandes on aga väljaspool plaani ette võetud tööülesandeks märgitud pärast 1917. aastat kogutud rahvaluule kontrollimine ja eraldamine, osaliselt olevat töö juba teostatud. Täpsustuse järgi on okupatsiooniaegne rahvaluule kontrollitud ja Keskarhiivile üle antud, varasemast rahvaluulest on 2/3 kontrollitud ja osa eraldatud.⁶⁶

Tsenseerimine on taas päevakorras oktoobris. 12. oktoobril eraldatud lehtede kohta ei leidu keskarhiivist tagasi tulnud materjalide juures nende sisu kirjeldavat nimestikku, mis teiste eraldatud lehtede üleandmisel nende säilitusüksuste juures olemas oli. See eraldatud lehtede kogum sisaldas väljalõikeid ERA II seeria köidetest. 25. oktoobriks pidanuks kõik osakonnad peale Bibliograafia Osakonna keelatud materjalid eraldama ja üle andma. Kõikides osakondades on selleks ka abilised oma töötajate kõrval: raamatukogus eraldasid keelatud kirjandust lisaks alalistele töötajatele veel parteikomitee poolt saadetud komnoored, eesti filoloogid. Käsikirjade Osakonna tööde juures olid abiks Riikliku Keskarhiivi filiaali töötajad. Ka Rahvaluule Osakonnas materjalide kontrollijateks osakonna töötajad eesotsas Viidalepaga ja Riikliku Keskarhiivi Tartu filiaali teenistujad. Eesmärgiks oli pärast 1917. a. korjatud rahvaluule sisuline kontrollimine ja eraldamine, kusjuures aruandesse oli märkusena lisatud, et okupatsiooniaegne rahvaluule on kontrollitud ja keelatud osa Keskarhiivile üle antud.⁶⁷

Täpsema aruande kõikides osakondades toimunud materjali kontrollimise kohta esitas 15. oktoobril Alise Haberman, kes oli just direktoriks saanud. Rahvaluulekogude kohta on selles kirjas järgmised punktid:

1) Okupatsiooniaegne rahvaluule on kontrollitud ja eraldamisele kuuluv osa üle antud Riiklikule Keskarhiivile

2) Kodanlise Eesti ajal (1928–1940) kogutud rahvaluule on sisuliselt kontrollitud ja keelatud osad Keskarhiivile üle antud. Kontrollimine jätkub varasemal ajal kogutud rahvaluule kohta. Praegu on käsil venekeelsete köidete läbivaatamine.

3) Kogusummas on sisuliselt läbi vaadatud ca 300 köidet ehk 210.000 lhk. rahvaluulet.

⁶⁶ ERA.R-1570, n 1, s 9, l 79–80.

⁶⁷ EKM, n 1, s 12.

*Eraldatud ja üle antud on 1300 lhk. Üleandmiseks valmis on 100 lhk.
Kontrollida on veel: lastelaulude kogu, setukogu ja albumite kogu;
tõenäoliselt need midagi nõukogudevastast ei sisalda.⁶⁸*

Oktoobrist pärineb ka direktori korraldus köidetesse kontrollimismärkuseid teha: materjali „kontrollimisel ja sõelumisel“ tuleb köite esilehele märkida „Kontrollitud“, kuupäev, kontrollija nimi ning eraldatud lehtede numbrid.⁶⁹ Osad köited olid kontrollitud juba suvel, neile lisati kontrollimismärkus tagantjärele.

Kuigi plaanides nõuti materjalide üleandmist 25. oktoobriks, on töö siiski venima jäänud, ka Rahvaluule Osakonna novembrikuu tööplaanis on keelustatud materjalide eraldamine. Detsembri kohta on tööplaanis käsikirjade sisuline kontrollimine, välja on toodud seeria ERA, AK ja kogu ALS. Töö pidanuks valmis saama 25. detsembriks, mil osakonnajuhataja saab materjalid eraldada ja Keskarhiivile üle anda. Kontrollimistöö teostajateks olid märgitud teaduslikud kaastöölised.

1946. aasta aprillis sai Riiklik Kirjandusmuuseum ENSV Teaduste Akadeemia allasutuseks. Nii polnud asutus enam Kultuurhariduslike Asutuste Komitee alluvuses, vaid kuulus Teaduste Akadeemia süsteemi (Veskimägi 1996: 162) Sama aasta veebruaris on Muuseumide Osakonna juhataja Elena Pavlova oma ametikohalt lahkunud.⁷⁰

Rahvaluulekäsikirjade kontrollimine oli ka 1946. aasta jaanuari tööplaanides, seda tööd tegid Rahvaluule Osakonna kaastöölised ja direktor.⁷¹ 5. veebruaril anti Keskarhiivile üle kogum eraldatud lehti ERA I seeria ja ERA II seeria esimesest poolest, samuti mõningatest väiksematest kogudest ja ka mõned lahtised lehed.

Aasta esimese kvartali tööplaanides on mainitud rahvaluulekäsikirjade kontrollimise lõpetamine 31. märtsiks, seda teevad Rahvaluule Osakonna teaduslikud kaastöölised.⁷² Edasistes tööplaanides on küll topograafilise registri ja sedelregistrite kontroll, aga pole selge, kas tegu on kontrolliga sisulises mõttes või tavapärase arhiivitöö osaga, kus kontrollitakse näiteks registrite ja köidete sisu vastavust. Küll on aga kontrollitud Oskar Looritsa

⁶⁸ ERA.R-1, n 15, s 37, l 119.

⁶⁹ EKM, n 1, s 29.

⁷⁰ ERA.R-1570, n 1, s 19, l 43.

⁷¹ EKM, n 1, s 31, l 1.

⁷² EKM, n 1, s 31, l 5.

kirjavahetust ja käsikirju, seda tegid H. Nõu, S. Lõhmus ja E. Normann, nagu seda käsitleb 1946. a. teadusliku tegevuse aruanne (perioodist 1. juuli kuni 31. detsember 1946 a., st alates Kirjandusmuuseumi minekust Teaduste Akadeemia süsteemi⁷³). Oskar Looritsa materjalidega on tegeletud veelgi, nii on samal perioodil S. Lõhmus ja E. Normann Liivi ainestikku korrastanud ja kappidesse paigutanud. Viimased eraldatud lehed anti Riigi keskarhiivi 18. juunil, seal oli materjale peamiselt Eiseni kogust, aga ka hulk üksikuid lehti teistest kogudest ja seeriatest. Augustis 1946. kontrollis Hilda Nõu korraldamata materjale, kuid tõenäoliselt polnud tegu sisulise kontrolli, vaid arhiveerimiseks korrastamisega.⁷⁴ Saabunud saadetiste läbivaatamine ja registreerimine on Erna Normanni ja Selma Läti töö.⁷⁵

Meenutame, et Kirjandusmuuseumi kasutamine oli 1945. aastatel üsna piiratud, veel 9. oktoobril on tollane direktor Alice Haberman keelanud võõraste isikute laskmise muuseumi ruumidesse.⁷⁶ Keelustatud materjalidega läbikäimine vajas 1940ndail dokumentaalset suunamist. Nii keelab RKM-i direktori A. Habermanni käskkiri nr. 277 28. septembrist 1946 keelustatud materjalide laenutamise: „Keelan RKM-i Osakondade juhatajail laenata uurijaile kohal kasutamiseks keelustatud materjale. Nende materjalide kasutamine on võimaldatud uurijaile ainult minu igakordsel loal. Osakonnajuhatajad vastutavad isiklikult mittesoovitava materjali sattumise eest uurijate ja võõraste kätte.“⁷⁷ Materjale on siiski laenutatud, sellest annab aimu direktori käskkiri nr. 360 25. juunist 1947 a, mille koopiad läksid Teaduste Akadeemia sekretariaadile ja kaadrite osakonnale: „Teen märkuse Rahvaluule Osakonna juhatajale Erna Normanile ja peavarahoidja Salme Lõhmusele keelustatud rahvaluule tekstide väljaandmise pärast uurijale kohal kasutamiseks.“⁷⁸

Rahvaluule Osakonna kogude kasutamise kord nägi ette, et Kirjandusmuuseumi direktorilt tuleb saada töötamisloa Rahvaluule Osakonda. Seejärel tuleb materjalide saamiseks pöörduda osakonnajuhataja poole, kes annab korralduse materjalide kasutamise lubamiseks. Punkt 29 määras lubatud ja keelatud materjalid: „Rahvaluule Osakonnas võimaldatakse uurijail kasutada esijoones koopiaid ja vanemaid, enne a. 1917 kogutud käsikirjalisi materjale.

⁷³ EKM, n 1, s 33, 14.

⁷⁴ EKM, n 1, s 31, 120.

⁷⁵ EKM, n 1, s 31, 125, 29, 32.

⁷⁶ EKM, n 1, s 1, 171 pööre.

⁷⁷ EKM, n 1, s 29, 14.

⁷⁸ EKM, n 1, s 29, 126.

Uuemaid folkloristlikke käsikirju laenutatakse uurijaile ainult R. Kirjandusmuuseumi direktori loal. Üldse võimaldatakse uuemaist kogudest kasutada ainult neid ühikuid, mis on varustatud märkusega „kontrollitud“.⁷⁹ Piirangud ei kehtinud mitte ainult arhiivimaterjalide, vaid ka teaduslike tööde kohta, näiteks keelas direktori käskkiri nr. 14 18. veebruarist 1948. aastast kõrvalistele isikutele välja anda uurimuste käsikirju, mis pole veel lõplikult valminud.⁸⁰

Ka rahvaluuleliste materjalide vastuvõtmine arhiivi oli komplitseeritud. Direktori käskkiri nr. 37 20. mail 1949. aastal määras selleks ekspertkomisjoni, kuhu kuulusid Rahvaluule Osakonna juhataja E. Normann ja vanem teaduslik töötaja S. Lätt, peavarahoidja S. Lõhmus, Riikliku Kirjandusmuuseumi direktor A. Haberman ja Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektori vanem teaduslik töötaja R. Viidalepp.⁸¹

Tsenseeritud rahvaluulematerjalid olid Riigi Keskarhiivi fondis number 2293 nimega Eesti Rahvaluule Arhiiv. Seal anti see fond 25. juunil 1968 üle Kirjandusmuuseumi direktorile Eduard Ertisele, kes tõenäoliselt need Kirjandusmuuseumi erifondi paigutas.

2.2.2. Tsenseeritud palade sisu

2.2.2.1. Ülevaade

1945.–1946. aastal kontrolliti Rahvaluule Osakonnas kõiki kogusid peale Jakob Hurda käsikirjakogu. Eiseni kogu kontrolliti alates 50 000. leheküljest. Ka kõigi teiste rahvaste rahvaluulekogusid pole kontrollitud: ERA, Rootsi ja ERA, Valgevene ja ERA; Soome ja ERA, Juudi ja ERA, Mustlase ja ERA, Poola ja ERA, Leedu ja ERA isikukogudes pole tsenseerimist märgitud. Seevastu vene, läti, saksa ja ingeri rahvaluulekogud Eesti Rahvaluule Arhiivis on läbi vaadatud. Alustatud on 1945. aasta suvel Saksa okupatsiooni ajal kogutust ning ERA II seeriast. Muude kogude (neist suurematena ERA, AK; E; E, Stk ehk EVR) läbivaatamine jäi 1945. aasta lõppu ja 1946. aasta algusesse. Kohati pole küll nt ERA, AK köidritel tsenseerimist märgitud, kuid see võib olla olnud ka lihtsalt kontrollija

⁷⁹ EKM, n 1, s 11, 14.

⁸⁰ EKM, n 1, s 29, 149.

⁸¹ EKM, n 1, s 29, 188.

tähelepanematuses kontrollimise märkimisel.

Tsenseerimisel eraldati koos ERA II seeria lehtedega alates köitest ERA II 57 ka kartoteegikaart, mis tsenseeritud sisu tutvustab, need koostati tõenäoliselt tsenseerimisprotsessi käigus, sest kaardid annavad ülevaate pala kõige problemaatilisematest sõnadest või ideedest, mitte ei esita neutraalset üldkokkuvõtet. Seeria keskosast on neid kaarte koostatud pigem juhuslikult, lõpuosa on aga ühtlaselt kaartidele kantud, mis muutis tsenseerimispõhjustest ülevaate saamise kergemaks. Veel on tsenseerimiseks põhjust andnud kohtade kõrvale tõmmatud harilikujooni, kohati on joon ka risti üle teksti. Kohati on lisatud ka eraldamiskäsk, näiteks pala kõrvale harilikuga kirjutatud „Ära!“⁸² või „Eraldada!“⁸³, eraldamiskäsk võib olla märgitud ka kellegi soovil.⁸⁴ Mõnikord on pala küll eraldamata jäänud, kuid tsenseerimise käigus on sellele lisatud kommentaare, nt „Omalooming?“⁸⁵ Esimeses tsenseerimisaktsioonis on muu materjaliga eraldamisele sattunud palu, mis sellel perioodil problemaatilisena ilmselt ei paistnudki, kuid mis oleks eraldatud järgmises aktsioonis.⁸⁶

1940. aastatel tsenseeritud materjalid on tundlikud peamiselt poliitilises mõttes. Nelja suurema tsenseerimispõhjuste grupina saab välja tuua isikud (91 teksti), Eesti Vabariigi ja selle institutsioonidega seonduva (94 teksti), venelased (63 teksti) ja kommunistid (108 teksti). Piiride tõmbamine eri tsenseerimispõhjuste vahele on mõistagi meelevaldne ning paljude tekstide tsenseerimiseks olen välja toonud mitu põhjust. Seepärast on ka protsentide summa sajast suurem. Lisaks neile suurematele tsenseerimispõhjustele saab välja tuua väiksemaid ja spetsiifilisemaid gruppe, nagu Vabadussõja, soomusrongide, skautluse, noorkotkaste, kaitseliidu ja vapside kohta käiv folkloor. Salmikukõide ERA, AK 68 on eraldatud seepärast, et salmikulehed on paberil, mille teisel küljel on Asutava Kogu valmisnimekirjad. Kunagise salmikukoostaja kokkuhoidlikkus paberipuuduse tingimustes on

⁸² ERA II 305, 125 (60) < Häädemeeste khk. ja v., Rannametsa k. – Marta Mäesalu (1942).

⁸³ ERA II 149, 179/80 (67) < Laiuse khk.(?). – F. Eichenbaum < Miina Etti (1937).

⁸⁴ ERA II 149, 146 (16) < Laiuse khk., Laius-Tähkvere v., Sadala k., Raja t. – F. Eichenbaum < Peeter Käär, s. 1859 (1937).

⁸⁵ RKM II 26, 293.

⁸⁶ Nt ERA II 304, 175/6 (13) < Simuna khk., Salla v., Tammiku as. – Helmut Joonuks (1940-1941); ERA II 305, 193 (28) < Häädemeeste khk. ja v.– Marta Mäesalu (1942); ERA, AK 6, 23/4 (10) < Pärnu khk. – Herman Liiv (1929).

viinud tema süütute salvidega albumi aastakümneteks potentsiaalsete uurijate materjalidest eemale.

Suurem osa eraldatud rahvaluulelehtedest kannavad endal žanriliselt kas uuemaid rahvalaule või anekdoote. Need on ka žanrid, mis päevakajalisuse ja poliitilisuse poolest silma paistavad. Uuemaid laule on tsenseeritud üle kolmesaja, anekdoote ja naljandeid kokku umbes 150, albumisalme ja liisklugemisi kumbagi umbes 35. Aja- ja eluloolisi teateid on kokku umbes 40. Köidetest terviklehtedega eraldatud lühivorme on vähe: kümnekond muu materjali vahele sattunud mõistatust, teist samapalju kõnekäände ja vanasõnu. Selliseid tekste on peamiselt köidetes maha soditud, nii et eraldatud lehtede statistikas ei paista need sel määral silma. Eraldatud mõistatused on žanrilt pigem keerdküsimused⁸⁷ ning passivad anekdootide ja naljandite sektsiooni. Siinkohal vaatlengi täpsemalt mõningaid näiteid tekstidest, mille žanr ülejäänud materjalihulga taustal vähese esindatuse tõttu silma paistab.

Üheks silmatorkavaks osaks tsenseeritud materjalidest on Anne Vabarna (1877–1964) pühendus- ja tänulaulud. Paulopriit Voolaise arvestuste järgi oli lauluema 1927. aastaks poliitikutele ja muudele isikutele pühendanud peaaegu 17 000 lk improvisatsioonilisi läkitusi, Paul Hagu hindab Annelt kokku kirja pandud värsside hulka umbes 150 000 kanti ning tõstab esile tema silmapaistvaid improvisaatorivõimeid (Hagu 1995: 30–31). Folkloristide suhtumine setu improvisatsioonilisse laulu on varieerunud, kuid eelkõige on uurijad sellise teemaga tegelemiseks vajanud mõnd „vabandust“, improvisatsioone pole kõrgelt väärtustatud. (vt Kalkun 2011: 35–90) Andekas setu laulik pidi ka nõukogude perioodil kohanema uue võimude tingimustega ning nii on ka Anne Vabarnalt laule Stalini või kolhoosikorra ülistuseks. Kuna folkloristidele heideti ette kogutud nõukogude rahvaluule nappust, olid setu temaatilised improvisatsioonid heaks kaasaegse materjali allikaks (samas: 85). Varem oli Anne Vabarna korduvalt kiitnud aga riigivanem Pätsi⁸⁸ ja vabariigi korda. Riigivanemat kiitis improvisatsioonilises laulus ka Akuliina Ruusamägi.⁸⁹ Poliitilised teemad kerkivad esile ka

⁸⁷ Nt Mis on võitmatu punaarmee? Lutikad. (ERA II 305, 164 (127) < Häädemeeste khk. ja v., Rannametsa k. – Marta Mäesalu (1942)); Millal sõda lõpeb? Siis kui Vendi vest Mäele selga sünnib. (ERA II 305, 170 (7) < Häädemeeste khk. ja v., Kägiste k. – Marta Mäesalu < Anna Juhanson (1942)).

⁸⁸ ERA II 162, 285/316 < Setu – Anne Vabarna (1937); ERA II 10, 79/88 < Setu, Järvesuu v., Ton'a k. – E. Päss < Anne Vabarna (1928); E 77671/8 < Setumaa – El. Päss < Mihkel Vabarn < Anne Vabarn.

⁸⁹ S 124562/3 < Setumaa, Vilo v., Molnika k. – Viktor Ruusamägi < Akuliina Ruusamägi.

Stepanida Linni⁹⁰ laulus, mis ei keskendu mitte ainult ühe isiku ülistamisele, vaid annab edasi rõõmu Vabadussõja võidu üle:

*Ku õks nä verevä virodi,
Punnadsõ ai minemä
Eesti võti õks mi sõa ilosahe,
valgõsia jal' valusahe.
Siih õks ju Punasõ purõli
Siih õks ni Verevä vihkli.
Valgõ võti mi sõa valusahe.
Eesti võti õks mi sõa ilosahe.*⁹¹

Regilauludeks on registris määratletud ka mitmed lühikesed algriimi sisaldavad salmikesed, millest samuti mõned tsenseeritud on.

*Venelane, vennikene,
Läks läbi meie õue.
Sõi meie seasöögi
Lakus meie lapse persse.*⁹²

Või samalt kogujalt ja esitajalt

*Venelane vette,
Kivikene kaela,
Konnareis kurku,
Seasõrg sitauku.*⁹³

Tsenseeritud usundi- ja kombekirjeldused on sattunud eraldamisele muude neid ümbritsevate materjalidega koos ning on eraldatud kogemata. Eraldatud muistendid paistavad silma kas otsesemalt või kaudsemalt mainitud poliitiliste motiivide poolest. Näiteks on muistendlikke jooni ravitsejat mainivas loos, kus kommunistid haavasid Tallinnas kindralmajor Johan Unti, 1924. aasta detsembrimässu mahasurumisel silma paistnud

⁹⁰ S 11280 < Setumaa, Säpina k., Satserina v. < Sabolda k. – Theodor Haak < Stepanida Linn, 71 (1929).

⁹¹ S 11280 < Setumaa, Säpina k., Satserina v. < Sabolda k. – Theodor Haak < Stepanida Linn, 71 (1929).

⁹² ERA II 149, 146 (16) < Laiuse khk., Laius-Tähkvere v., Sadala k., Raja t. – F. Eichenbaum < Peeter Käär, s. 1859 (1937).

⁹³ ERA II 149, 146 (17) < Laiuse khk., Laius-Tähkvere v., Sadala k., Raja t. – F. Eichenbaum < Peeter Käär, s. 1859 (1937).

sõjaväelast, ja see suri, sest tema juurde ei lastud ravitsejat-soolapuhujat.⁹⁴ Ennustajate teema jätkub loos, kus Vabadussõja ajal ennustas kaardipaniija Eestile head ja nägi sõtta marssivaid koolipoisse, kelle üle rõõmustas.⁹⁵ Jaan Tõnissoni ja luuletustega seostuv unenäokirjeldus⁹⁶ on samuti tsenseeritud. Välja on jäetud prohvet Järve Jaani ennustused. Läänemaal elanud prohveti ennustused said kuulsaks üle Eesti, seda muuhulgas ka trükisõna (vt Eisen 1918) vahendusel. Järve Jaan ennustas muuhulgas sõdu ning Venemaa lüüasaamist⁹⁷, see on andnud põhjust ka tema teiste ennustuste tsenseerimiseks.

2.2.2.2. Kommunistide ja kommunismi kriitika

Esimese osana tsenseeritud materjalidest saab välja tuua materjalid, mis tõesti ongi kõige otsesemalt „reaktsioonilised, kontrrevolutsioonilised või nõukogudevastased“.⁹⁸ Otsene kommunismi kriitika ongi peamine tsenseerimispõhjus. Suurem osa tekste, mille sisu on liigitatav ajalooliseks või biograafiliseks kirjelduseks, on tsenseeritud just punavõimu negatiivse kujutamise tõttu. Sellised argielujutud põhinevad reaalsel sündmustel, samas mõjutab nende jutustamise laadi ning ka jutustamiseks sobilike sündmuste valikut traditsioonikontekst. Rahvaluulepala tekkefaasi kirjeldanud Mall Hiimäe (1978: 62) märgib: „on võimalik, et dokumentaalne kirjeldus alles mitmekordsete esituste vahendusel kujuneb elamuslikuks jutuks.“ Selliseid dokumentaalseid kirjeldusi on rahvaluulearhiivi alates 1920. aastatest saadik jõudnud üsna palju. Kas ja kuivõrd on pajatus kui lühike rahvajutt, mille aluseks on kindel elujuhtum ja isik, rahvaluule, oli eesti rahvaluuleteadlaste seas vaidlusküsimuseks veel 1970. aastate alguses (Hiimäe 1978: 16, vt ka nt Laugaste 1972), kuid argielulist oli kogudesse jõudnud mõistagi varemgi.

Näiteks on tsenseeritud tekste, mis kirjeldavad punaste kordasaadetud hirmutegusid Esimese maailmasõja ajal.

„Punased”

Õli jõululaupäivä õhta aastal 1918, kui ühe talu vanaema õue läks ja kuuli eemalt teepäält kisa ja karjumist. Hämarusest paistis hobuse kogu, kes

⁹⁴ E 8° XII, 79 (252) < M. J. Eisen (1932–33).

⁹⁵ E 8° XII, 77 (249) < M. J. Eisen (1932–33).

⁹⁶ E 52774 < Kambja khk., Suure-Kambja v. – P. Lensin (1913).

⁹⁷ Nt „Vene riik olevat korra nii väike, et teda aknast näeb.“ E, Stk 5, 325/6 (5).

⁹⁸ EKM, n 1, s 8, l 4.

vedas enese taga rege inimestega. No see vanake arvas, et küla inimesed teevad jõuluõhta sõitu ja karjuvad rõõmu perra. Need inimesed pidivad aga täna jõuluõhta jätma igavest hüvasti maailmaga. Neie tee viis venelastest juhituna surnuaiale, kus neie jaust ühishaud õli valmis kaivatud. Haa kaldale jõudes jooksisid kõik reest eemale, aga neid tabasid punaste püssi kuulid mõnda surmavalt, mõnd kergelt haavavalt. Õudsaid hoigamisi kostus ühishauast, – kuid muld kattis kõik.⁹⁹

Punaväe tegusid antakse edasi ka ilma narratiivse vormita, lihtsalt sündmustest raporteerides: „Punatsõ tsusksõva kahvliga kõik läbi, pessevä jalguga ja püssuperäga, kui innegi kätte saiva. Siin oll üts kohalik elanik nõnamees. Siis too, kelle pääle isiklik viha ol'l, toda muudkui tapsõ.“¹⁰⁰ Üldkuuldused vahelduvad isiklikumate kirjeldustega, näiteks sellest, kuidas punased jutustajat peksid¹⁰¹, jutustaja isa püssiga ähvardasid¹⁰² või kuidas sugulane end äraviimise eest varjama pidi.¹⁰³ Problemaatilisena on kujutatud Vene okupatsiooni, mil pandi vargad ja kurjategijad miilitsateks, seega miilits ei teinud oma tööd ega viitsinud lambavargaid otsida.¹⁰⁴ Ka Venemaa olude kirjeldused hindade ja töölise palga kirjeldusega olid tsenseerimisväärsed.¹⁰⁵ Venemaa kaubapuuduse võrdlus Eesti küllusega on samuti eraldatud kirjelduste¹⁰⁶ teemaks. Saksa okupatsiooni aegsest kogumiskontekstist on tuletatav Marta Mäesalu arhiivile 1942. aastal saadetud kirjade¹⁰⁷ toon, milles ta kritiseerib vene okupatsiooni ja tõstab esile saksa võimu tingimustes paranenud olusid, näiteks nii: „Kardeti, et paberile võib sattuda midagi lubamatut, mille pärast isegi karistada võib saada.

⁹⁹ ERA II 183, 23/4 (18) < Jõhvi khk., Kohtla v., Mäetaguse v. – Endel Mets < Leenu Mõik, s. 1875 (1938).

¹⁰⁰ ERA II 160, 133 (31) < Vastseliina khk., Misso v., Kure k., Hinno t. – Ija Daniel < Mai Sang, s. 1865 (1937).

¹⁰¹ ERA II 160, 140/1 (53) < Vastseliina khk., Misso v., Kure k., Semmeni t. – Ija Daniel < Juhan Kukk, s. 1857 (1937).

¹⁰² S 77560/1 < Setumaa, Vilo v., Lõõtina k. – A. Tammeorg < Vässa Huntsaar (1934).

¹⁰³ ERA II 160, 386/7 (3) < Rõuge khk., Lasva v., Tsirgatski k., Tseena t. – Ija Daniel < Mihkel Piirisild, s. 1860 a. (1937).

¹⁰⁴ ERA II 307, 355 < Kolga-Jaani khk., Võisiku v., Vissuvere k., Kolgi t. – Johannes Raidla < Rõõt Grauberg (1943).

¹⁰⁵ S 16801 < Setumaa, Mäe v., Mikitamäe k. – J. Sonts < Anna Sonts (1929).

¹⁰⁶ Nt ERA II 299, 518/22 (1–4) < Nõo, Elva v., Tamsa k. – O. Sild (1941).

¹⁰⁷ ERA II 305, 321 (2) < Kolga-Jaani khk., Võisiku v., Vissuvere k. – Johannes Raidla (1943); ERA II 305, 322 (3) < Kolga-Jaani khk., Võisiku v., Vissuvere k. – Johannes Raidla (1943).

Kokkuvõetuna oli 1941 aasta: surnud aasta rahvaluulekogumistöös.¹⁰⁸

Punaste tegevus on saeljuures siiski andnud alust anekdootideks: „Punadsõ' veije' ar'. Setu naiselt küsitakse, kas käimlat on. Naine ei mõista küsimust, vastab igaks juhuks: "Punadsõ' veije ar'.¹⁰⁹ Lisaks kommunistide julmusele (nt võtavad raha või elu¹¹⁰) on pilgatud veel nende rumalust.¹¹¹ Samas ei saa üldistada, et kõik tsenseeritud palad kujutaks punaväelaste tegevust negatiivselt. Eraldatud lehtede hulka on jõudnud ka pala, mis kirjeldab saksa sõdureid julmade ja varastamishimulistena, samas kui venelased olla tapelnud vaid omavahel ning sööki sõbralikult pererahvaga jaganud.¹¹² Ka teistes juttudes pole alati piirdutud punaväelaste kuritegudega, vaid on nende kõrval kirjeldatud ka valgete tehtut.¹¹³

Alates 1920. aastatest on folkloristid huvitunud muistendite ja kuulujuttude tekke ja leviku sarnasustest, kusjuures uurijad on välja toonud kuulujuttude kiiret käibelt kadumist, mis teeb selle tagantjärele uurimise keeruliseks. (Kalmre 2007: 24). Tsenseeritud materjalide hulgas on ka kuulujutte: „Tapetud Hanst Olli varandus sai nende isikute poolt täieste ära viidud ja ära hävitatud. Liikus kihelkonnas jutt, et punastel olnud nimekiri kokkuseatud, keda ära tappa, ja nimelt kõiki neid, kes rikkamad ja söövad kahvlite ja nugadega.¹¹⁴

Kuid tsenseerimise objektiks olid ka fiktsionaalsemad lood nagu anekdoodid. Naljandite ja anekdootide süžeede aluseks võib samuti olla reaalne juhtum, kuid see ei pruugi nii olla. Päevakajalised anekdoodid saavutavad suure populaarsuse, kuid sellised naljad kaovad kiiresti käibelt, kui isikud või sündmused pole enam aktuaalsed. Nii on rahvaluulearhiivi salvestatud naljad peegelduseks mingist aktuaalsest meelsusest. Siiski ei paku arhiivimaterjalid otseteed mingi piirkonna ja perioodi poliitiliste mõtteavalduste ning rahva arvamuse juurde. Arvesse tuleb võtta ka kogumiskonteksti, mille alusel need naljad arhiivi jõudnud on: kas need on saadetud mõne kogumisüleskutse ajal, kas kogujad või esitajad on

¹⁰⁸ ERA II 305, 321 (2) < Kolga-Jaani khk., Võisiku v., Vissuvere k. – Johannes Raidla (1943).

¹⁰⁹ ERA II 296, 312/3 (10) < Setu, Vilo v., Ojaverre k. – M. Linna (1940).

¹¹⁰ ERA, AK 31, 75/6 < Valga l. – O. Krinal (1927).

¹¹¹ E 86557 < Tartu – M. J. Eisen (1929–30); ERA II 264, 168/50 (123–124) < Kullamaa khk. – A. Samet (1939).

¹¹² ERA II 160, 385/6 (1) < Rõuge khk., Lasva v., Tsiirgatski k., Tseena t. – Ija Daniel < Mihkel Piirisild, s. 1860 a. (1937).

¹¹³ E 54533 < Põide khk. – M. Kuiv (1924).

¹¹⁴ E 54534 < Põide khk. – M. Kuiv (1924).

institutsionaliseeritud poliitikaga seotud, riigikorra või rahvusvahelise poliitika järsud muutused ja muud sellised tegurid.

Näiteks oli juba esimeses tsenseeritud materjalide kogumis, mis 6. oktoobril 1945. aastal Keskarhiivi Tartu filiaalile üle anti, mõned palad, mis teistest varem eriti antikommunistlikena silma jäid¹¹⁵. Ülejäänud 6. oktoobril Keskarhiivile üle antud materjalid olid arhiivi jõudnud Saksa okupatsiooni perioodil. Ühe sellise anekdoodi näiteks on „Leningradis läinud vanamoor turule ja näinud turul kaamelit. Ise löönud käsi kokku ja öelnud: „Küll on need enamlased ikka masuurikad, vot missuguseks nad hobuse on teinud.““¹¹⁶

Usaldamatust nõukogude korra vastu peegeldavad anekdoodid, milles viisaastaku kui edenemise idee koomiliselt pahupidi on pööratud: mees kuuleb Venemaal, kuidas viie aasta pärast talle osutatud küllus mitmekordne on, kuid kodus sedasama seletades mitmekordistab mees hoopis matuserongide või kerjaste hulga.¹¹⁷ Kommunismi toodud viletsust ning loosungite tühjust väljendab ka tsenseeritud ütlus sellest, et eesti töölised ei näinud leiba seetõttu, et varem oli leival liiga paksult võid peal¹¹⁸. Selle pala kõrvale oli köites tõmmatud joon ning kirjutatud „Ära!“ Nõukogude Liidu sümboleidki on pilatud (vt Foto 3). Ka kolhoosikord leiab rohket pilamist.¹¹⁹

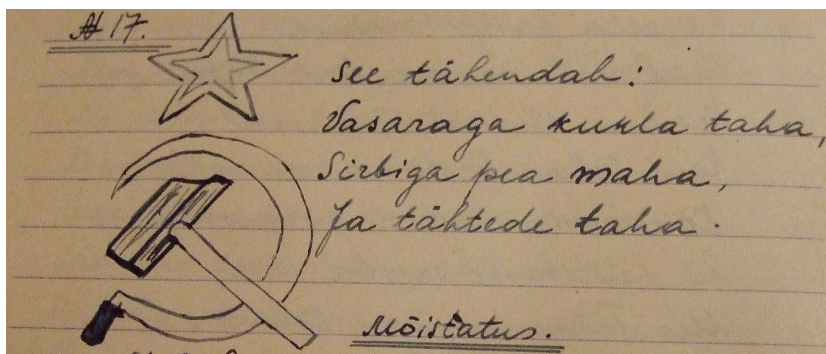

Foto 3. Köitest eraldatud nõukogudevastane joonis ja pala.
ERA II 305, 32 (17) < Pärnu khk. ja l.– Leida Sääsik (1943)

¹¹⁵ ERA II 1, 418/9; ERA II 17, 432 (324); ERA II 294, 411/5 (1).

¹¹⁶ ERA II 17, 432 (324) < Helme khk., Tõrva l. – Ed. Treu < Eduard Kase (1929).

¹¹⁷ ERA II 186, 188/9 (14) < Torma, Avinurme v. – Ludvig Raudsepp (1938).

¹¹⁸ ERA II 305, 125 (60) < Häädemeeste khk. ja v., Rannametsa k. – Marta Mäesalu (1942).

¹¹⁹ Nt ERA II 300, 267/8 (84) < Häädemeeste khk. ja v., Võiduküla – Marta Mäesalu (1942).

Siiski peegeldub ajastuomane huumor eelkõige uuemates rahvalauludes. Laulu meeldejätmist soosivad riim, rütm ja viis, laulmine võib pakkuda rõõmu nii üksikule heale esitajale nagu anekdoodivestmine, aga laulda saab ka grupiti. Lisaks on laulude suhtelise populaarsuse taga kindlasti folkloristide kogumisharjumused ja -huvid (poetiliselt keerulisem žanr saab rohkem tähelepanu).

Üks enamtsenseeritud laule on „Linda“¹²⁰, mis algab sõnadega „Vabariigi pealinnas kasvas...“ Laul kirjeldab, kuidas pealinnas kasvanud neiu veedab lõbusalt aega eri maade sõduritega, muuhulgas venelastega. Tsensuuri mõttes probleemseim osa laulust on koht, kus eesti sõdurpoiss tuleb Venemaalt koju, sest punased ihkavad rahu. Teiseks selle laulu tsenseerimise põhjuseks on venelaste nimetamine tibladeks (sellest täpsemalt järgmises peatükis). Teine sagedasti tsenseeritud laulutüüp algab ridadega: „Laulan ühte laulu suure murega / Mis mul taevast toodud toonekurega...“¹²¹ Laulu motiivid varieeruvad, kuid kõigis tsenseeritud variantides on oldud kriitiline Venemaa ja kommunismi suhtes, näiteks nii: „Kuid hoidkem vene pildi eest / kus mehi räägitaks ja naisi riigi omandiks rekvireeritaks.“¹²² Samuti on korduvalt tsenseeritud laul „Läänemere rannamaade ilu“, kus on mainitud noore Eesti riigi suunas sihitud Vene oda.¹²³

Lauludeski on pilgatud kommunistide omakasu („Siis tuli enamlaste tõbi / ja punakaardi

¹²⁰ ERA, AK 297, 41/4 (45) < Haljala khk., Männiku k. – O. A. Vebermann < Adolf Keskküla (1930); ERA, AK 196, 90/1 < Torma khk., Avinurme v. – M. Särg (1937); ERA, AK 196, 66/7 < Torma khk., Avinurme v. – M. Särg (1937); ERA, AK 109, 30/1 (20) < Jõelähtme khk. – Olinde Filipov (1931–1932); ERA, AK 102, 108/9 (67) < Vaivara khk., Narva l. – Johannes Männik (1931); ERA, AK 12, 9/10 < Keila khk., Naissaare – Mihkel Märkson (1928); ERA II 81, 231/3 (13) < Karksi khk. ja v., Nuia k. – Marie Sarv < Aleksander Rolandi laulik (1934); ERA II 75, 417/9 (44) < Jõelähtme khk. ja v., Manniva k. – Karl Kruut (1934); ERA I 4, 579/81 (5) < Rakvere khk. – A. Ilves (1933).

¹²¹ ERA, AK 30, 123/6 (46) < Valga l. – O. Krinal (1927); ERA II 84, 373/9 (6) < Kullamaa khk., Koluvere v., Leevri k. – Ed. Puumann (1934); ERA II 33, 529/32 (13) < Kose khk., Ridaküla – T. Viedemann < Ervin Uutmann (1931); ERA II 29, 462 < Saaremaa – Vassel Noot (1930); ERA, AK 151, 67/70 < Püha khk. – Arn. Kuusk (1925–1935).

¹²² ERA, AK 30, 123/6 (46) < Valga l. – O. Krinal (1927).

¹²³ ERA, AK 102, 5/6 (2) < Vaivara khk., Narva l. – Johannes Männik (1931); ERA, AK 132, 87/9 < Vaivara khk., Narva l. < Rakvere khk. ja l. – Viktor Kristjanov (1933–1935); ERA, AK 235, 8/9 (9) < Väandra khk., Aluste k., Mukre t. – Ernst Tammsoo (1935); ERA, AK 135, 112/3 < Viru-Nigula khk., Pada v. < Rakvere khk. ja l. – Jaan Prees (1935); ERA, AK 77, 16/7 (16) < Ambla khk. Tapa l. – Ilmar Rebane < V. Tombach (1931); ERA II 75, 447/8 (65) < Jõelähtme khk. ja v., Manniva k. – Karl Kruut (1934).

taskutes, / end kuhjas kokku kuld ja hõbe...¹²⁴) ning alusetuid lubadusi häälte kogumisel.¹²⁵ Üks tsenseeritud laul klassifitseerib maailmavaateid ning selgitab kommunismi korrana, mille eesmärk on kõikide vara ümber jagada.¹²⁶ Ka Venemaal kommunismi tõttu valitsev vaesus on lauludesse¹²⁷ jõudnud. Laulud väljendavad ka vastumeelsust kolhoosikorra ja kollektiviseerimise suhtes.¹²⁸ Samas on laulud ja anekdoodid võrreldavad selle poolest, et ka uuem rahvalaul – reageerides päevapoliitika puudustele – annab edasi kriitikat valitseva korra osas, muuhulgas kritiseeritakse Eesti Vabariiki.¹²⁹

Paljud tsenseeritud laulud pole aga puhtpilkavad, vaid annavad edasi hoopis rõõmu eestlaste võidu üle Vabadussõjas: „Amblas ja Tapa sai tagasi võõtud / Punaste kari kui uteksed aetud.“¹³⁰ Sama meeleoluga on sõdurite ülistav kirjeldus „kes ka vene punastel / päisi maha noppind küll?“¹³¹ Lisaks meenutavatele lauludele on ka otseselt võitlusele kutsuvaid: „Kommunistid röövikud saagu puruks peksetud!“¹³² Punakaardi vastu võitlemine on esil olnud ka teiste rahvaste lauludes, näiteks ingerlaste tervituslaulus soomlastele, keda kiidetakse punaväe purustamise pärast.¹³³ Tsenseeritud laulude hulgas on populaarsete laulude ümbertöölusi, nii on tuntud laulu variandis parunitest saanud enamlased: „See veneriigi seadus on ropp ja rojane / Ja enamlaste kurjus meid rõhub rängaste...“¹³⁴ Otsene paroodia on tehtud „Internatsionaalist“.¹³⁵

¹²⁴ ERA II 133, 523 < Kihnu – T. Saar (1936).

¹²⁵ ERA, AK 169, 30 < Lüganuse khk. – Aug. Luts (1929–1935).

¹²⁶ ERA, AK 204, 98/9 (67) < Lüganuse khk. – M. Tapner (1937).

¹²⁷ ERA, AK 13, 25 < Pärnu-Jaagupi khk., Kergu v., Sohlu k., Kuuse t. – Andrei Adamson (1928).

¹²⁸ ERA II 57, 645/7 (1) < Kodavere khk., Pala v. – K. Martinson < Venemaalt äratulnud eesti emigrandid (1932); ERA II 305, 31/2 (15) < Pärnu khk. ja l. < Tallinn – Leida Säask (1943).

¹²⁹ Nt ERA II 17, 135/7 (131) < Pärnu-Jaagupi khk., Enge v., Anelama k., Saueaugu t. – Ed. Treu < Riina Jaanson, s. 1869 (1929).

¹³⁰ ERA, AK 130, 38/40 < Simuna khk., Paasvere v. < Rakvere khk. ja l. – A. Vaarik (1935).

¹³¹ ERA II 169, 379/80 < Suure-Jaani khk., Taevere v., Laane k. – Georg Bakhoff < Liidia Bakhoff, s. 1906 (1937).

¹³² ERA II 29, 460/2 < Saaremaa – Vassel Noot (1930).

¹³³ ERA, Ingeri I, 153/4 (2).

¹³⁴ ERA, AK 199, 50 < Torma khk., Avinurme v. – M. Särg (1937).

¹³⁵ ERA II 305, 30/1 (14) < Pärnu khk. ja l. < Tallinn – Leida Säask (1943); ERA II 300, 230/1 (28) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1942).

2.2.2.3. Venelased

Lisaks kommunismiga seotu tsenseerimisele on teravdatud tähelepanu alla sattunud kõik venelastega seotu. Nagu juba mainitud, on üheks kahest Hurda käsikirjakogudest tsenseeritud palast just venelastega seotu: „Miks venelased jõrisevad?“¹³⁶ Kuigi naaberrahvana ikka aegajalt pilgete osalised, pole venelased vanemas eesti folklooris nii sagedaste naljade objektiks kui sakslased, poolakad ja lätlased: väga levinud naljanditeemaks sai venelastesse puutuv just 1940. aastatel. (Sarv 1996: 108) Sellisel perioodil kogutud materjalides on poliitilised ja etnilised teemad aga segunemas.

Üks keskseid põhjuseid venelastega seotu tsenseerimiseks on olnud solvav pilkenimetus tibla. Sõna etümoloogia pole selge, tõenäoliselt on tegu tuletuslaenuga venekeelsest solvavast väljendist *ты, для* (tlk: sina, lits) (Laineste 2008: 13, vrd Must 2000: 408) Otseselt see sõna on ilmselt tsenseerimispõhjuseks saanud paarikümne eraldatud teksti juures, kuid seda on ka mujal köidetes maha soditud¹³⁷. Venelasi on tibladeks nimetatud nii eelmises peatükis kirjeldatud populaarses laulus „Linda“¹³⁸ kui ka muudes tekstides¹³⁹. Teiseks venelasi solvavaks väljendiks on vanka¹⁴⁰ – lühend Ivanist. Keeleteadlane Mari Must on välja toonud, et vankal on halvustav tähendus ka vene keeles: nii nimetati vaeseid voorimehi. (Must 2000:

¹³⁶ H I 2, 440 (8) < Maarja-Magdaleena khk. – Mihkel Pool (1889), pala on kinni kleebitud, nii et selle pealkiri ja žanr on ainult registri abil tuvastatavad.

¹³⁷ Nt ERA II 31, 92: *See kuub mis mul seljas on, on {tibla} seljast võetud, {tibla} sai Kodaveres puuotsa poodud!* (mahasoditud sõna looksulgudes).

¹³⁸ ERA, AK 297, 41/4 (45) < Haljala khk., Männiku k. – O. A. Vebermann < Adolf Keskküla (1930); ERA, AK 196, 90/1 < Torma khk., Avinurme v. – M. Särg (1937); ERA, AK 196, 66/7 < Torma khk., Avinurme v. – M. Särg (1937); ERA, AK 191, 118 < Keila khk. – M. Soom (1926–1936); ERA, AK 134, 41/3 < Haljala khk., Sagadi v. < Rakvere khk. ja l. – Villem Petermann (1935); ERA, AK 109, 30/1 (20) < Jõelähtme khk. – Olinde Filipov (1931–1932); ERA, AK 102, 108/9 (67) < Vaivara khk., Narva l. – Johannes Männik (1931); ERA, AK 12, 9/10 < Keila khk., Naissaare – Mihkel Märkson (1928); ERA II 81, 407/9 (8) < Haljala khk., Vihula v., Kõldu k. – Jul. Aleks. Rehberg < E. Kumma ja K. Augu laulik (1934); ERA II 81, 231/3 (13) < Karksi khk. ja v., Nuia k. – Marie Sarv < Aleksander Rolandi laulik (1934); ERA II 75, 417/9 (44) < Jõelähtme khk. ja v., Manniva k. – Karl Kruut (1934); ERA I 4, 579/81 (5) < Rakvere khk. – A. Ilves (1933).

¹³⁹ ERA II 84, 367 < Kullamaa khk., Koluvere v., Leevri k. – Ed. Puumann < L. Saliin (1934); ERA I 3, 965 (2) < Räpina khk., Veriora v. – Endel Sibul (1931); ERA, AK 28, 81/4 < Põlva khk., Võru l. – Theodor Vaarend (1927).

¹⁴⁰ Tsenseeritud näiteks tekstides: ERA, AK 196, 78/9 (48) < Torma khk., Avinurme v. – M. Särg (1937); ERA II 305, 87/8 (3) < Tallinn – Leida Säask (1943); ERA II 74, 475 < Tartu l. – M. Pukits (1934).

460–461) Tsenseeritud materjalide hulka on jõudnud mitmed liisusalmid, mis kutsuvad üles venelastevastasele vägivaldlateole.¹⁴¹ Anekdootides on eelkõige pilatud venelaste kasimatust, näiteks loos, kus teiste rahvaste esindajad ei saa haisu pärast eeslilaudas kuigi kaua viibida, kuid venelase hais ajas hoopis looma laudast välja.¹⁴² On ka anekdoote, kus eestlased venelased üle kavaldavad.¹⁴³ Anekdootliku kõrval on tsenseeritud ka olustikulisi kirjeldusi:

*Venelased, kellest rahva mälestustes lugematu palju igasuguseid lorijutte, kuida nad külatüdrukute juures käinud, laatadel, pidudel ja mujal. Need soldatid laulsid omavahel küll väga palju vene laule, iseäranis ukrainlased, aga rahvas neid laule ei õppinud, vaid põlgas, igate viisi mõnitades. „Ei meeldi eestlasele vene kisa!” arvati vene laulude kohta.*¹⁴⁴

Venemaa ja venelaste vastased meeleolud on seletatavad ka Vene tsaaririigi kui eestlastele raskeid aegu toonud perioodiga. Nii on tsenseeritud materjalide hulgas vangilaul, mille motiivid pärinevad eeldatavasti tsaaririigi perioodist ja kus on read: „Suur võimus vene kohtutel / Mill jõuab lõppule“.¹⁴⁵

Venelaste ja kommunistide kriitika (ja nii ka tsenseerimine) on kokku sulanud. Sõda ühtede vastu on samal ajal ka võitlus teiste vastu, näiteks: „Mispärast venelased soomlasi ei salli? Sellepärast, et soomlased tegid pussidega midagi ära, aga venelased ei teinud pussidegagi. (Rahvasuust)¹⁴⁶ Eestlaste vägevust Vabadussõjas kirjeldab kiitlev sõjalugu, kus neli eestlast sada venelast vangi võtsid ning öö jooksul ära tapsid.¹⁴⁷ Poliitiliselt teravatel aegadel on end

¹⁴¹ ERA II 7, 575 (1) < Äksi khk. – Eduard Treu, stud. phil. < Pilka (1928); ERA II 7, 575 (2) < Äksi khk. – Eduard Treu, stud. phil. < Pilka (1928); ERA II 149, 146 (17) < Laiuse khk., Laius-Tähkvere v., Sadala k., Raja t. – F. Eichenbaum < Peeter Käär, s. 1859 (1937); ERA II 149, 146 (16) < Laiuse khk., Laius-Tähkvere v., Sadala k., Raja t. – F. Eichenbaum < Peeter Käär, s. 1859 (1937); ERA II 2, 469 (3) < Rannu khk. ja v., Verevi k. – Herbert Tampere < Tõnis Antson, 67 a. (1928).

¹⁴² ERA II 176, 627/8 (208) < Haljala khk., Vihula v., Kõldu k. – J. A. Reepärg < Isaak Uming (1938).

¹⁴³ ERA II 182, 364 (222) < Laiuse khk., Laius-Tähkvere v., Sadala k. – F. Eichenbaum < Peeter Käär, s. 1859 a. (1937).

¹⁴⁴ ERA I 3, 541 (3) < Vaivara khk., Narva l. – Joh. Sõster (1930).

¹⁴⁵ ERA II 81, 505/6 (14) < Haljala khk., Vihula v., Kõldu k. – Jul. Aleks. Rehberg < E. Kumma ja K. Augu laulik (1934).

¹⁴⁶ ERA II 305, 116 (35) < Häädemeeste khk. ja v., Kägiste k. – Marta Mäesalu (1942).

¹⁴⁷ ERA II 161, 505 (10) < Jüri khk., Rea v., Limu k. – Rudolf Põldmäe < Hans Potter (1938).

lohutatud anekdoodiga sellest, kuidas eestlased ei tea, kuhu kõik vene sõdurid matta.¹⁴⁸ Kuigi tekstides on mainitud venelasi, pole pilge suunatud rahvuse vastu, vaid haarab Nõukogude armee nõrkust.

2.2.2.4. Eesti Vabariik

Teiseks poliitiliste tsenseerimispõhjuste blokiks on Eesti Vabariigi ja selle institutsioonidega seotu tsenseerimine. Eesti Vabariigi ülistamise osas on silmapaistvaks motiiviks Vabadussõja võit. Žanriline jaotus on väga sarnane teiste tsenseerimispõhjustega: domineerivad uuemad laulud ja naljandid. Selles alajaotuses on aga ka albumisalme, näiteks „Ela ilusale Eestile / kasva kaunile kodule.“¹⁴⁹

Eesti Vabariigi olusid kirjeldavad lood on samuti aeg-ajalt üsna kriitilises toonis. Ka Kadi Sarv on tõdenud, et Eesti Vabariigi algusaegadel on ka rahva seas levinud nalju, mis on uue riigikorra osas kõhklevad. Hiljem on naljade toon mahenenud, et siis vaikiva ajastu alguses jällegi ühiskonnastase terava kriitikana avalduda. (Sarv 1996: 104–106) Seda näitavad ka tsenseeritud materjalid. Näiteks kirjeldavad meieisapalve ja kristliku usutunnistuse paroodiad¹⁵⁰ kas vabariigi korda tervikuna või siis selle sõjaväes teenimist üsna piinarikkas võtmes. Samuti on kritiseeritud valitsejaid, näiteks anekdoodis¹⁵¹, milles valitsus ja rahvas ei suhelnud, rahvas saatis valitsuse juurde saadikuks lehma, kes lüpsiti tühjaks, koera, kes oli suurkorvistatud, ja eesli, kes jäigi sinna. Eesliga viidatakse Kaarel Einbundile (pärast eestistamist Eenpalu), ühele anekdootides eriti põlatud riigimeestest (vt ka Sarv 1996: 106–107). Eenpalu isik pole siiski alati tsenseeritud, näiteks anekdoot sellest, kuidas ta enda, Pätsi ja töörahva palgavõrdluse kaudu lõvi nutma ajab, on kõitesse alles jäänud.¹⁵²

Just selles kategoorias võib aga korduvalt eeldada, et materjalide poliitilise

¹⁴⁸ ERA II 264, 164/5 (106–107) < Kullamaa khk. – A. Samet (1939); ERA II 269, 197/8 (29) < Vändra khk. ja v., Aluste k., Suurejõe t. – T. Tammsoo (1940); ERA II 272, 313 (23) < Haljala – J. A. Reepärg (1940).

¹⁴⁹ ERA, AK 6, 21 < Pärnu khk. – Herman Liiv (1929).

¹⁵⁰ ERA II 84, 572 (6a) < Ambla khk., Rakvere l., 5. üksiku jal. pataljon – A. Haav (1935); ERA II 84, 572 (6b) < Ambla khk., Rakvere l., 5. üksiku jal. pataljon – A. Haav (1935); ERA II 84, 572 (6d) < Ambla khk., Rakvere l., 5. üksiku jal. pataljon – A. Haav (1935); ERA II 83, 21 < Helme khk., Kärstna v. ja k. – Hans Martin < Helmi Vastisson (1934).

¹⁵¹ ERA II 83, 621 (1) < Tallinn – Ed. Treu-Laugaste (1935).

¹⁵² ERA II 131, 653/4 (5) < Kadriina khk, Undla v, Saksi k – Leida Böckler < Liisu Viikmann, s 1878 (1937).

tsenseerimispõhjuse kõrval on ka see, et need pole rahvapärased, näiteks Jaan Moodise suuresõnalised ja poetilised isamaalaulud ei ole tõenäoliselt rahvaluulena käibel olnud.¹⁵³ Üks põhiteemadest on Vabadussõda ja selle võit, kusjuures alati ei pruugi olla selget vastandumist venelaste ja punavägedega, vaid lihtsalt kiitlemist enda sõjalise võimekusega¹⁵⁴, samuti armastustemaatikat sõdurlikus võtmes¹⁵⁵. Sellised salmid ja laulud on sageli albumites ning kaunistatud ka visuaalse isamaateemalise sümboolikaga, näiteks järgneva salmi juurde on joonistatud sinimustvalge lipp.

Mälestuseks!!!

Kõrgel, kõrgel säragu

Eesti lipp. Sa kallis maa!

Hoia sinagi siis teda

Et ta ei langeks iialgi.

Kui vabaduse kallal' tungvad,

Võõrad vaenu väed,

Tema all siis võitleme,

*Viimse veretilgani.*¹⁵⁶

Sõjaväeliste institutsioonide nimed on viinud mitmete laulude tsenseerimisele (nt laulud, mida on esitanud kuulipildurite kompanii¹⁵⁷ või viies üksik jalaväe pataljon¹⁵⁸), samuti on sõjaväeüksuste nimed kadunud saadetiste algusest ning registritest.¹⁵⁹ Tsenseeritud materjalide

¹⁵³ ERA II 119, 418 (5) < Võnnu khk., Kastre-Võnnu v. – Jaan Moodis (1936); ERA II 119, 421/2 (8) < Võnnu khk., Kastre-Võnnu v. – Jaan Moodis (1936); ERA II 119, 422/4 (9) < Võnnu khk., Kastre-Võnnu v. – Jaan Moodis (1936) jj.

¹⁵⁴ Nt ERA II 17, 136 (131a) < Pärnu-Jaagupi khk., Enge v., Anelama k., Saueaugu t. – Ed. Treu < Riina Jaanson, s. 1869 (1929).

¹⁵⁵ ERA II 305, 192/3 (25) < Häädemeeste khk. ja v.– Marta Mäesalu (1942); ERA II 305, 91/2 (6) < Tallinn – Leida Säask (1943).

¹⁵⁶ ERA, AK 322, 89 (34) < Jõhvi khk. – Endel Mets < Theodor H. Laur (1940).

¹⁵⁷ ERA II 57, 368 (5) < Vaivara khk., Narva l. – M. Tromm < Arnold Jakobson (1932).

¹⁵⁸ ERA, AK 272, 8 (8) < Hiiumaa < Vaivara khk., Narva l. – Vello Eenveer < Jüri Laasner < Martin Trednbuck (1932); ERA II 84, 643/5 (1) < Haljala khk., Palmse v., Sagadi k. – Villem Petermann (1935).

¹⁵⁹ „Pioneeripataljon“ ja „sõjaväehaigla“ ERA II 31 registris.

hulgas on ka kodutütardesse¹⁶⁰, noorkotkastesse¹⁶¹ ja skautidesse¹⁶² puutuv. Kodutütarde rühmad on tegelenud folkloori kogumisega, see on aga registritest maha kustutatud¹⁶³, nagu ka köidete selgadelt.

2.2.2.5. Isikud

Eesti Vabariigi riigivanemad ja teised poliitikud esinevad paljude laulude ja anekdootide objektina. Üheks sagedasti tsenseeritud laulutüübiks on „Kilulinna“¹⁶⁴, mis algab variatsiooniga ridadest „Las mind minna, las mind minna / Baltimaale kilulinna...“¹⁶⁵ Laulus on loetletud suurem osa 1930. aastate olulisematest poliitikutest: enamasti Konstantin Päts, Jaan Tõnisson, Otto Strandman, August Rei, Aleksander Oinas, Juhan Kukk, aga ka Karl Ast, Aleksander Hellat ja Viktor King(is)sepp, kes laulus ühe naise juurde koondatakse. Kõige sagedamini tsenseeritud isikute hulka kuuluvadki Konstantin Päts (26 tekstis) ja Jaan Tõnisson (14 tekstis), Johan Laidoner (9 tekstis). Tõnissoni nimetab Eesti Vabariigi perioodi sõjaväeanekdootide populaarseima tegelasena ka Kadi Sarv (1996: 104). Johannes Vares-Barbarus, Jaan Teemant, Jaan Anvelt, Andres Larka, Artur Sirk ja Viktor Kingissepp on andnud alust 4–6 teksti tsenseerimiseks. Teised tsenseerimiseks põhjust andnud isikud on juba haruldasemad, näiteks majandustegelane Klaus Scheel¹⁶⁶, kelle partneriteks olid olnud nii Vene kodusõja valgete kindral Judenitš kui ka Nõukogude Venemaa.

¹⁶⁰ ERA, AK 235, 16 (21) < Väandra khk., Aluste k., Mukre t. – Ernst Tammsoo (1935).

¹⁶¹ ERA, AK 235, 15 (19) < Väandra khk., Aluste k., Mukre t. – Ernst Tammsoo (1935); ERA II 305, 27/8 (11) < Pärnu khk. ja l. – Leida Säask < Mihkel Säask, s. 1917 (1943).

¹⁶² ERA, AK 152, 13/4 < Püha khk. – Arn. Kuusk (1928–1935); ERA II 305, 27 < Pärnu khk. ja l. – Leida Säask < Mihkel Säask, s. 1917 (1943).

¹⁶³ Kodutütarde Lääne ringkond, Haimre rühm ja Maidla rühm on soditud ERA II 147 registris; Tõhela kodutütarde rühm "Helk" ja Kodutütarde Orajõe jsk Kabli rühm ERA II 207 registris.

¹⁶⁴ ERA, AK 293, 4 (2) < Mihkli khk., Koonga v., Vastupea k., Tõnise t. – V. Eenveer < Aliide Vastupea (1925); ERA, AK 76, 158/9 < Pilstvere khk., Imavere v., Tammeküla – Amanda mägi (1929–1931); ERA, AK 6, 22/3 (9) < Pärnu khk. – Herman Liiv (1929); ERA II 74, 665 (10) < Põltsamaa khk., Pajusi v. – Aleksander Lepik (1934); ERA, AK 148, 37 (19) < Vaivara khk., Narva l. < Püha khk. – Arn. Kuusk (1935); ERA, AK 13, 53/4 < Pärnu-Jaagupi khk., Kergu v., Sohlu k., Kuuse t. – Andrei Adamson (1928); ERA II 74, 256/7 (17) < Puhja khk., Konguta v. < Tartu l., Ratsarüg. – Oskar Sild < Endel Ulper, 22 a. (1933–1934).

¹⁶⁵ ERA II 74, 665 (10) < Põltsamaa khk., Pajusi v. – Aleksander Lepik (1934).

¹⁶⁶ E 87054 < Tartu – M. J. Eisen (1932–33).

Riigipeade nimed on andnud alust vaimukateks paroodiateks, näiteks on eraldatud lause „Stalin istus uluotsas ja suitsetas piipu.“¹⁶⁷ Mitmed tsenseeritud laulud¹⁶⁸ ja anekdooidid¹⁶⁹, kus mainitakse riigitegelasi ja vabadussõjalasi, on tegelikult reaktsiooniks vaikiva ajastu algusele ning pilkavad vabariigi korda. Siiski on need tsenseeritud. Selle kõrval on eraldamisele kuulunud ka reaktsioonid Nõukogude okupatsiooni esimesele aastale:

Olid ajad, olid majad,

Auto seisis ukse ees.

Tulid ajad, läksid majad,

Miilits seisis ukse ees.

Oli Päts, oli leiba.

Oli Kukk, oli mune.

Oli Piip, oli suitsu.

*Tuli Vares, nokkis terad.*¹⁷⁰

On tsenseeritud aga ka Venemaa ja kommunistliku liikumise ajalooliste tegelaste pilkamist või ka lihtsalt ebasobivas kontekstis mainimist. Nii on eraldatud näiteks liisklugemine, kus mainitud Peeter Esimese peeretamist.¹⁷¹ Tundlikumaks teemaks on Marxi¹⁷² ja Lenini¹⁷³, aga eriti Stalini¹⁷⁴ mainimine. Kadi Sarve (1997: 84) järgi pole Lenin eesti rahvaluulerepertuaari enne nõukogude võimu algust jõudnudki. Eriti tundlikud on Nõukogude poliitikute kohta kogutud materjalid seepärast, et suurem osa sellistest tekstidest on kogutud saksa okupatsiooni perioodil. Näiteks on sel ajal populaarne ütlus, et Stalin olevat lepitanud eesti ja

¹⁶⁷ ERA II 264, 166 (111) < Kullamaa khk. ja v. – A. Samet (1938).

¹⁶⁸ Nt ERA II 84, 237/8 (1) < Tallinn (1934).

¹⁶⁹ Nt ERA II 85, 664 (4) < Tartu l. – Aleksander Siitam < stud. A. T. (1935).

¹⁷⁰ ERA II 305, 32 (16) < Pärnu khk. ja l. – Leida Säask (1943).

¹⁷¹ ERA II 11, 545 (9) < Viljandi khk. – E. Hiilas, *stud phil* (1929).

¹⁷² ERA II 305, 88/9 (4) < Tallinn – Leida Säask (1943).

¹⁷³ ERA, AK 151, 67/70 < Püha khk. – Arn. Kuusk (1925–1935).

¹⁷⁴ ERA II 305, 164 (126) < Häädemeeste khk. ja v., Kägiste k. – Marta Mäesalu (1942) ERA II 305, 86/7 (2) < Tallinn – Leida Säask (1943); ERA II 305, 85/6 (1) < Tallinn – Leida Säask (1943); ERA II 305, 30/1 (14) < Pärnu khk. ja l. < Tallinn – Leida Säask (1943); ERA II 305, 29/30 (13) < Pärnu khk. ja l. – Leida Säask (1943); ERA II 305, 28/9 (12) < Pärnu khk. ja l. – Leida Säask (1943); ERA II 304, 444 (26) < Karja khk., Leisi v., Jõiste k. – Karl Unger < Arseni Pikk (1941); ERA II 304, 175 (11) < Simuna khk., Salla v., Tammiku as. – Helmut Joonuks (1940–1941); ERA II 179, 669/70 (21) < Ambla khk., Tapa l. – Leida Böcker (1938).

saksa rahva¹⁷⁵ või et Stalin sai ruttu kommunistidest võitu.¹⁷⁶ Siiski on juba varem olnud populaarne näiteks ujumisvõistlust kirjeldavate anekdootide tsükkel, kus riigipead upuvad eripärade tõttu: Hitler hoiab kätt üleval, Stalin teeb 8-tunniseid tööpäevi või kõneleb lakkamatult, kui võidab Eesti riigipea, siis näiteks puupea tõttu.¹⁷⁷ Teistest nõukogudeaegsetest riigipeadest on 1992. aastal koolipärimuse kogumisvõistlusele laekunud hulk tekste, Staliniga seonduvat on aga vähe: Kadi Sarv peab põhjuseks nii ajalist distantssi kui ka üldist hirmuõhkkonda, mis naljade levikut takistas (Sarv 1997: 92). Ka arhiivi jõudnud naljad ja laulud Stalinist on kogutud 1930. aastatel või Saksa okupatsiooni perioodil, eraldatud aga esimeses tsenseerimisaktsioonis. Nõukogude okupatsiooni algusaastatel räägitud naljad on aga nende käibeperioodil talletamata jäänud ning säilinud vaid killukestena inimeste mälus, koguvat ju Stalin poliitilisi anekdoote laagritäite kaupa.

¹⁷⁵ ERA II 303, 120 (42) < Tallinn – Tõnu Võimula (1942); ERA II 300, 248 (17) < Häädemeeste khk., Tahkuranna v. – Marta Mäesalu (1942).

¹⁷⁶ ERA II 300, 243 (4) < Häädemeeste khk., Tahkuranna v. – Marta Mäesalu (1942); ERA II 303, 111 (20) < Tallinn – Tõnu Võimula (1942).

¹⁷⁷ ERA II 261, 208/9 (13) < Tallinn – Tõnu Võimula (1939); ERA II 264, 160/1 (101) < Kullamaa khk. ja v. – A. Samet (1938); ERA II 264, 163 (103) < Kullamaa khk. ja v. – A. Samet (1938).

2.3. Teine tsenseerimisaktsioon 1950–1952

2.3.1. Tsenseerimine sündmusena

2.3.1.1. Teaduste Akadeemia Presiidiumi otsused

Kirjandusmuuseumisse kogutud materjalide sisu on küsimuse alla seatud ka pärast esimese tsenseerimisaktsiooni lõppu. 1948. aastal on Rahvakomissaride Nõukogu määrus nr. 723 nõudnud Käsikirjade Osakonnalt Riiklikku Arhiivfondi osade materjalide üleandmist, selliseid materjale oli umbes 300 jooksvat meetrit. Sel teemal on säilinud kirjavahetus Teaduste Akadeemia (TA) presidendi ning Kirjandusmuuseumi direktori Alice Habermani vahel. Alice Haberman palus, et oleks võimalik need materjalid alles jätta, kuid lubadusega „et oleme nõus Riiklikku Arhiivfondi üle andma väljaspool meie huvipiirkonda seisvad juhuslikku laadi dokumentaalsed materjalid, kui säärased korraldamata materjali korraldamisel ilmsiks tulevad.“¹⁷⁸ Materjalid lubati siiski kogudesse alles jätta, sellest teatas Habermanile juulis Hans Kruus, aga mööndusega, et „kui tsariaegsete ja Eesti kodanliku aja dokumentaalsete materjalide hulgas leidub juhuslikke materjale, mida te ise ega teised TA asutused oma tegevuses ei vaja, siis säärased materjalid tuleb ära anda ENSV ministrite Nõukogu määrmuses 6.III 1948 nr. 198 tähendatud korras.“¹⁷⁹

Surve kultuuriasutustele tugevnes 1950. aastal. 21.–26. märtsil toimus EK(b)P Keskkomitee VIII pleenum, milles eesti kultuuritegelasi sildistati kodanlikeks natsionalistideks ning juunikommunistid kaotasid oma ametikohad. Kultuuripärandi ümberhindamise vajalikkust oli tõdetud varemgi, kuid pärast märtsipleenumit oldi selleski küsimuses senisest rangemad. Ka eesti folkloristikat mõjutasid aga üleliidulised tendentsid rahvaluuleuurimises. 1950. aasta kevadel toimus Teaduste Akadeemia Etnograafia Instituudi konverents Moskvast, kus osalesid Richard Viidalepp, Selma Lätt ja Salme Lõhmus. Konverents viis eesti rahvaluuleteadlased senisest enam kurssi nõukogude folkloristikaga ning rõhutas kaasaegse, eriti kolhoosifolkloori olulisust. (Oras 2008: 62) Folkloorimääratluse ja

¹⁷⁸ Teaduste Akadeemia dokumentide arhiiv, F 1, n 1, s 87, pag 8

¹⁷⁹ Teaduste Akadeemia dokumentide arhiiv, F 1, n 1, s 87, pag 19

prioriteetsete kogumissuundade muutumine olid seega ka tsenseerimisprotsessi taustaks.

Kuigi selliseid tsenseerimist suunanud käskkirju, nagu 1945. aastast, pole 1950. aastatest säilinud, on Kirjandusmuuseumi kogudesse lubatud materjali üle arutletud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi koosolekul. Kirjandusmuuseumi eesmärk ja struktuur on 1951. aasta koosolekul kahtluse alla pandud. TA asutuste 1951. a. plaani teemade loetelu ja juurutamisplaani teemal otsustas Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidium 15. jaanuaril, et Riiklik Kirjandusmuuseum peab „töö reorganiseerima ja korraldama fondid vastavalt ülesandele, milleks on uurimisasutuste teenindamine./---/Akadeemia muuseumidel kontrollida oma kogud, eesmärgiga kindlaks teha ajalooliselt ja kunstiliselt väheväärtuslikud ning muuseumide profiilile mittevastavad ja mittevajalikud materjalid ning esitada vastavad nimekirjad Presiidiumile mittevajalike esemete suunamiseks mujale.“¹⁸⁰ 23. veebruari 1951. aasta koosolekul võeti vastu otsus, et „Riiklikul Kirjandusmuuseumil kui Eesti kirjanduse muuseumil jätta oma fondidesse ainult materjalid rahvaluule, vanavara, kirjandust haaravate käsikirjade, rahvamuusika, ilukirjanduse alalt ja tulevikus teostada samas suunas ka fondide täiendamist.“ Lisatud on nõue: „Riikliku Kirjandusmuuseumi direktoril H. Tobiasel läbi vaadata Muuseumi materjalid mittevajalike raamatute ja materjalide eraldamiseks ja suunamiseks mujale.“¹⁸¹

Teaduste Akadeemia koosolekul 31. märtsil 1951 võeti teatavaks Kirjandusmuuseumi 1950. aasta aruanne ning tehti etteheiteid selle formaalsuse teemadel. Arutleti asutuse struktuuri muutmist. Moodustati komisjon, kuhu kuulusid „Ajaloos Instituudi direktor G. Naan, Riikliku Kirjandusmuuseumi direktor H. Tobias, Ajaloomuuseumi direktor A. Kelberg – Riikliku Kirjandusmuuseumi, Eesti Rahva Muuseumi, Ajaloomuuseumi ja Teadusliku Keskraamatukogu fondide kontrollimiseks, mittevajalike kogude selgitamise eesmärgil.“¹⁸² Selline materjalide kontrollimise laad võiks seostuda tsenseerimisega. Samas on tsenseerimisega alustatud juba hiljemalt 1950. aasta septembris. 12. veebruaril 1951. aastal toimus Riikliku Kirjandusmuuseumi laiendatud tööõupidamine ajakirjas Eesti Bolševik ilmunud artikli „Riiklik Kirjandusmuuseum kodanlike igandite kammitsas“ teemal, kus muuhulgas heidetakse ette, et „Koguni peale Keskkomitee komisjonide siinkäike võime 1950.

¹⁸⁰ EFAM, mapp „Protokollid, käskkirjad“, säilitusühik „Koosolekute protokollid 1948–1955“.

¹⁸¹ EKM, n 1, s 116, l 3.

¹⁸² EKM, n 1, s 116, l 7.

a. aruande sissejuhatavast osast lugeda välja kõige suuremat enesega rahulolu.¹⁸³ Seega – kuigi Kirjandusmuuseumi dokumentide arhiivis see ei kajastu, kuid Keskkomitee komisjonid on muuseumi tegevust 1950. aastal kontrollimas käinud. Ka Selma Lätt mainib ühel koosolekul 1952. aasta aprillis EK(b)P Keskkomitee kontrolli tulemuste otsused, mille alusel kogude kontrollimine toimus¹⁸⁴.

2.3.1.2. Alice Haberman ja Suure Isamaasõja laulud

Rahvaluuleliste arhiivimaterjalide laad tõuseb eriti teravalt esile seoses Alice Habermani artikliga „Suure Isamaasõja-aegne eesti rindelaul võitlusrelvana“ (Haberman 1950), mis ilmus 1950. aastal kogumikus „Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940–1950“. Kirjandusmuuseumi direktor Alice Haberman oli seal muuhulgas tsiteerinud üht problemaatiliseks osutunud nõukogude sõdurite laulu, mille leidis Rahvaluule Osakonna käsikirjakogudest. 4. novembril 1950. aastal ilmus ajalehes Edasi kriitika Habermani töö suhtes. Kriitika kaks keskset punkti olid rindelaulude viiside küsimus ja Habermani tekstis toodud neljarealine rindelaulu näide, mis oli korrespondendilt saadud nõukogude rindelauluna, kuid oli tegelikult ümbertehtud leegionäride laul ehk Eesti SS Leegioni laul „Oli kodu meil sisemaa põldude vöös...“ Selline ideoloogiline eksimus maksis Alice Habermanile töökoha ning teravdas tähelepanu Rahvaluule Osakonna käsikirjakogude sisu osas.

RKM-i kogude kontrollimise küsimus on olnud arutlusel Rahvaluule Osakonna tootmiskoosolekul 13. novembril 1950 (osalesid S. Lätt, S. Lõhmus, E. Normann, H. Nõu). Selleks ajaks oli juba ilmunud kriitika Alice Habermani artiklile, nii et Isamaasõja folkloorile pöörati eraldi tähelepanu. Erna Normann küsis koosolekul, kas peaks Suure Isamaasõja folkloorile kehtestama ajutise kasutamispõhingu, kuni materjal on kontrollitud. Ta lisas, et kui kellelgi on aega, võiks alustada juba kontrollimisega. Selma Lätt leidis, et „kui koopiaid kontrollida, tuleb võtta välja pool materjalist, sest materjal on koopiates halvasti.“¹⁸⁵ See suhteliselt leebes toonis nõupidamine on toimunud pärast Alice Habermani artiklile ilmunud kriitikat ajakirjanduses.

Ajalehes Edasi ilmunud kriitika teemadel toimus 20. novembril 1950. aastal ENSV TA

¹⁸³ EKM, n 1, s 119, l 15.

¹⁸⁴ EKM, n 1, s 141, l 25.

¹⁸⁵ EFAM, mapp „Protokollid, käskkirjad“, säilitusüksus „Koosolekute protokollid 1948–1955“.

Riikliku Kirjandusmuuseumi Teadusliku Nõukogu koosolek. Haberman võttis seal süü omaks, kuid selgitas, et tema tundis laulu vaid nõukogude sõdurite lauluna, sellisena oli laulu esitanud ka korrespondent ning ka artikli retsensendid polnud sellele eksimusele tähelepanu juhtinud. Seepärast pidaski ta edaspidi väga vajalikuks tekstide avaldamiseks selgitada nende autorsust ja päritolu juba alates laulutekstide kogumise faasist ja lõpetades uurija poolt tehtava analüüsiga.¹⁸⁶ Folkloorikogude tsenseerimise osas on sel koosolekul oluline see, et KKI direktor Heinrich Tobias tõstatas Habermani juhtumi kontekstis üles Kirjandusmuuseumi materjalide üldise usaldusvääruse: „Käesoleva küsimuse arutelul on väga tähtis ülesanne. Siin ei tule mitte piirduda ainult ühe artikli aruteluga, vaid tuleb võtta kaalumise alla küsimus, kas kõik materjalid peetakse Riiklikus Kirjandusmuuseumis korras, nii et iga seltsimees võiks neid usaldavalt kasutada.“¹⁸⁷ Ka koosolekul osalenud Eduard Laugaste ja Richard Viidalepp toonitasid materjalide parema korraldamise vajadust ning vajadust paremate registreerijate järele; Erna Normann selgitas, et sellest katsutakse edasises töös lähtuda. Normann küsis ka, mida edaspidi teha lauludega, millest on vähe andmeid – kas peaks neid koguma või tagasi saatma.¹⁸⁸

Teaduslik sekretär Jaan Tarmu üritas siiski kaitsta arhiivimaterjale, tekitades eristuse publitseerimiskõlblikkuse aluselt. Ta leidis, et muuseumis võib hoida materjale, mida uurija kasutada võib, kuid mille publitseerimine poleks mõeldav: „Nii ka see leegionäride laulust ümbertehtud laul ei kuulu keelatud materjalide hulka, kuna ta on ümber tehtud, selles sõnad ümber vahetatud, nii et tema teravus on sihitud juba fašistide eneste vastu. Ja seda laulu on tegelikult lauldud eesti nõukogude väeüksustes. Nii et muuseumi kogudes võib ta väga hästi leiduda. Ja uurija ülesanne ongi see, et muuseumis leiduvast materjalist välja otsida see, mis avaldamiseks sobib. Uurija peab ise teadma, mida võib avaldada ja mida mitte. Rahvaluuleosakonnale võib ainult niipalju ette heita, et sel ümbertehtud laulul vastav kommentaar ei olnud juurde lisatud. Kuid sellega seoses kerkib jälle esile uus probleem. Nimelt selleks oleks tarvis tunda ka vastaspoole materjali, mida aga senini pole meil kogutud. /.../ Et tulevikus sarnastest eksimustest hoiduda, peaks Rahvaluuleosakonna juurde loodama erifond, kuhu oleks koondatud ka vastaspoole materjal, mida teaduslik uurimus

¹⁸⁶ EKM, n 1, s 102, l 13–19.

¹⁸⁷ EKM, n 1, s 102, l 21.

¹⁸⁸ EKM, n 1, s 102, l 22–25.

saaks ära kasutada käesolevale juhtumile analoogiliste vigade vältimiseks.¹⁸⁹

Teravamalt on rahvaluuleliste materjalide usaldusvääruse küsimused Rahvaluule Osakonna koosolekutel esile tõusnudki pärast Alice Habermani artikli arutamist Kirjandusmuuseumi teaduslikus nõukogus. Rahvaluule Osakonna 2. detsembri 1950 tootmisnõupidamisel ongi päevakorras materjalide kontroll ja osakonna senise töö kriitika:

Direktori käskkirja kohaselt tulevad kõik fondid lubamatust materjalist puhastada 8. dets.-ks. Sm. S. Lõhmus teeb ettepaneku sulgeda kasutamine 1) kontrollimata koopiade, 2) fotokogu ja kodanhusaegsete originaalköidete alal kuni kontrolli lõpetamiseni. Antud tähtjaks on kontrolli lõpetamine täiesti võimata, kuna masinkirjakoopiaid on ligikaudu 1 milj. lehekülge ja kaartkoopiaid u. 800 000 kaarti. Peale selle tuleks originaalköited alates 1917. a. peale uuesti kontrollida (1. kontroll teostati 1945. ja 1946. a.) Kontrolli teostamiseks tuleb paluda tähtaja pikendamist.

Osakonna töötajad sõnastavad seniste probleemide põhjusena parteilise juhendamise ning leiavad, et Suure Isamaasõja laulud tuleks uuesti üle kontrollida.¹⁹⁰ Selliste karmide korralduste taga võib olla tollal veel direktoriks olnud Alice Habermani isiklik vimm, mis tulenes tema artiklisse sattunud rahvalaulu sobimatust laadist. Direktori sellekohast käskkirja siiski käskkirjade raamatus polnud.

Alice Habermani olukord Kirjandusmuuseumi juhatajana oli ebakindel juba varemgi. 29. aprillil 1950. aastal esitas ta lahkumisavalduse „Seoses viimasel ajal minu töö kohta tehtud kriitikaga EK(b)P Keskkomitee 8. pleenumi otsuste valguses ja ühenduses etteheidetega minu mineviku kohta (viibimine naiskorporatsioonis jne)“.¹⁹¹ Siis jäi ta küll veel ametipostile, kuid kui sellele lisada veel novembrikuine kriitika tema artiklile, on mõistetav, et kaua ta enam ametis ei püsinud. Habermani tegevust kritiseeriti tugevalt ka 12. veebruari tootmiskoosolekul, kus teemaks oli Eesti Bolševikus ilmunud kriitika Kirjandusmuuseumile.¹⁹² Alates 21. veebruarist 1951. aastal vabastaski Teaduste Akadeemia presiidium Alice Habermani direktori ametikohalt muuseumi juhtimisega mittetoimetuleku

¹⁸⁹ EKM, n 1, s 102, l 32–33.

¹⁹⁰ EFAM, mapp “Protokollid, käskkirjad”, säilitusühik “Koosolekute protokollid 1948–1955”.

¹⁹¹ EKM, n 1, s 116, l 10.

¹⁹² EKM, n 1, s 119, l 1–32.

tõttu ning määras direktoriks Heinrich Tobiase.¹⁹³

1951. aastal ilmus ajakirja Eesti Bolševik teises numbris artikkel „Riiklik Kirjandusmuuseum kodanlike igandite kammitsas“, mis tõi kaasa 12. veebruari koosoleku, mille sisuks peale Alice Habermani kriitika oli aga ka Rahvaluule Osakonnas säilitatavate materjalide kahtluse alla seadmine. Hommikul oli Rahvaluule Osakonnas toimunud tootmiskoosolek, milles võeti vastu otsuseid kogumistöö suhtes ja kus Erna Normann selgitas materjalide puudulikkude laadi, aga juhtis tähelepanu ka direktsiooni soovidele selles suunas: „1945. a. võtsime meie Isamaasõja rahvaluulet liiga vähese kontrolli- ja kriitikaga vastu, materjali meie kasutanud ei ole, ta seisis sel kombel meil kuni 1945. a. sm. Haberman sundis meid komplekteerima seda materjali. Sm. Viidalepp juhendas sel korral kogumist. Seinalehtede materjali kopeeris sm. Habermann isiklikult ja tarvitas oma tööde jaoks.“ Ka Selma Läht kahetses valvsuse puudumist Isamaasõja laulude vastu võtmisel.¹⁹⁴

Sealt suunduti ENSV TA Riikliku Kirjandusmuuseumi laiendatud tootmiskoosolekule, kus Erna Normann vasta Eesti Bolševiku artiklis toodud punktidele: „Isamaasõja folkloori kohta käiv kriitika on õige. Rahvaluuleosakonna töös on tehtud suuri vigu, on olnud ebateaduslikku materjali vastuvõtmist ja kasutamist. See materjal pärineb 1946. aastast, mil puudulike teadmiste tõttu tekkis vigu. Esmajoones tuleks see materjal läbi töötada, et ei tekiks eksimusi, nagu artiklis mainitud nn. „leegionääride“ laulu puhul.“ Rahvaluule Osakonna probleemiks on veel korrespondentide nappus ja seinalehtede materjali küsimus. Rõhutatakse, et materjalide vastuvõtmisel on oluline valvas olla.¹⁹⁵ Eduard Laugaste kommenteeris sõnavõtte ning rõhutas seda, kuidas muuseum on vaid uurimisbaas. Teadustöö asemel oleks tema arvates Rahvaluule Osakonnas tulnud keskenduda materjalide korrastamisele. Veel heidab ta ette kopeerimistöde plaani täitmisest mahajäämist ning küsib Erna Normannilt, miks osad materjalid ei sisalda andmeid.¹⁹⁶ Erna Normann seletab kopeerimistöde kohta ja lisab andmeteta laulude kohta: „Isamaasõjaaegset rahvaluulelist materjali, mille kohta puuduvad igasugused andmed, on 6 laulu. Direktor tegi sm. Jõgeverile korralduse need liita ühe kausta lõppu. Kuigi sm. Jõgever juhtis sm. Habermanu tähelepanu asjaolule, et nende materjalide kohta puuduvad andmed,

¹⁹³ EKM, n 1, s 116, l 2.

¹⁹⁴ EFAM, mapp „Protokollid, käskkirjad“, säilitusühik „Koosolekute protokollid 1948–1955“.

¹⁹⁵ EKM, n 1, s 119, l 11.

¹⁹⁶ EKM, n 1, s 119, l 20–21.

pidi ta siiski täitma korralduse.¹⁹⁷

Samal koosolekul sai Rahvaluule Osakond teaduslikult sekretärilt Jaan Tarmult kiita kui tugevaim osakond Riiklikus Kirjandusmuuseumis: „Nimelt 1947. a. peale kuni tänaseni on RKM-i töötajate poolt esinetud teaduslike ettekannetega Käsikirjade Osakonnas 1 kord, Bibliograafiaosakonnas 2 korda, Arhiivraamatukogus 2 korda, Rahvaluuleosakonnas on esinetud aga 9 korda, kusjuures sellest on 5 korda esinetud üleliidulistel teaduslikkudel nõupidamistel, 2 korda Ühiskonnateaduste Osakonna teaduslikul sessioonil ja 2 korda muuseumialastel teaduslikkudel konverentsidel. Teistes osakondades on esinenud teaduslikkude ettekannetega ainult osakonnajuhatajad. Rahvaluuleosakonnas on aga seda teinud kõik peale ühe. Üleliidulistel teaduslikkudel konverentsidel on esinenud samuti ainult Rahvaluuleosakond. Need andmed näitavad seega hoopis vastupidist. Rahvaluuleosakond on tugevam osakond RKM-s ja jutud selle osakonna nõrkusest lasti sellepärast lendu, et Rahvaluuleosakonnas leidub julgemaid ja sirgjoonelisemaid töötajaid, kes julgesid siin esinenud juhtimist kritiseerida.¹⁹⁸ Rahvaluule Osakonna töötajad ei pidanud seega vastutama kogudesse jõudnud ebasobiva materjali eest, nende töökohad jäid alles ning osakond tervikuna samuti. Kontrolli kogude sisu üle pidid nad siiski tugevdama.

Diskussioonid rahvaluuleliste materjalide laadi üle ei vaibunud. Richard Viidalepp pidas 1951. aasta 3. mail Riikliku Kirjandusmuuseumi teaduslikul diskussioonikoosolekul ettekande, milles rõhutas muuhulgas materjalide vastuvõtmise probleeme, mille seas „oskamatus suhtuda kogutavaisse materjalidesse range teaduslikkuse nõudega, range poliitilise printsiipaalsusega.¹⁹⁹ Tsenseerimisega käibki paratamatult kaasas ka küsimus, mida koguda ja mida köidetesse paigutada. Teaduslik sekretär Tarmu leidis teaduslikul diskussioonikoosolekul 3. mail 1951. aastal muuhulgas, et kõike korrespondentide saadetut ei pea arhiivi paigutama, kusjuures sobimatut ei peaks tagasi saatma, sest see mõjub pedagoogiliselt halvasti: „Parem meetod oleks materjali mitte tagasi saata, vaid korrespondendile teatada, mis on vastava saadetise puudused, millest tuleks edaspidi hoiduda. Vale on vaade, et kõik see materjal, mille korrespondendid saadavad, peaks panema sarnasel kujul täpselt kogudesse. Siin tuleb paratamatult teha selektsioon ja seda selektsiooni peavad

¹⁹⁷ EKM, n 1, s 119, l 22.

¹⁹⁸ EKM, n 1, s 119, l 23–24.

¹⁹⁹ EKM, n 1, s 118, l 24.

tegema osakonna töötajad, mitte aga korrespondendid.²⁰⁰ Tarmu kõhkleb hoogusattununa ka eri teisendite kogudusse paigutamise vajalikkuses.²⁰¹ Laugaste jälle leiab, et variante ei saa eitada.²⁰² Koosolekul võeti vastu 12 uut nõuet rahvaluulekogumisel, millest üks oli: “Kehtestada kõrgendatud nõuded uute rahvaluule materjalide vastuvõtmise korra kohta RKM-is ja KKI-s. Vastuvõtjaks määrata 3-liikmeline komisjon, direktori poolt nimetatud, ning nõuda kaht retsensiooni. Vastuvõtmisel koostada akt.”²⁰³

2.3.2.3. Tsenseerimise algus ja töökäik

Niisiis on rahvaluuleliste materjalide kasutamine ja vastuvõtmine 1950. aastate alguses teravate diskussioonide teemaks. Alice Habermani artiklis avaldatud laul võis anda ühe tõuke kogude intensiivsemaks kontrolliks, kuid tsenseerimisega on alustatud juba enne selle kriitika ilmumist. Köidetesse on aga märgitud, et neid on kontrollitud 1950. aastal. Tsenseerimist suunanud dokumentatsioon on segasem kui 1945. aastal: käske kogude kontrollimiseks asutuse dokumentatsiooni hulgas ei leidu. Direktiivorganite antud korraldustest pole jälgi, nii on 1950. aasta teadusliku töö aruandes kirjas, et „1950. a. jooksul direktiivsete organite poolt Riiklikule Kirjandusmuuseumile eraldi korraldusi, määrusi ja ülesandeid antud ei ole.”²⁰⁴

Samas 1950. aasta plaanides on erifondi tööd märgitud küll raamatukogus, kuid mitte teistes osakondades.²⁰⁵ 16. märtsil 1950. aastal toimunud ENSV TA Riikliku Kirjandusmuuseumi tootmisnõupidamisel oli teemaks 1949. aasta plaani täitmine ja 1950. a. plaani korrigeerimine. Koosoleku sisuks oli aga eelkõige kõigi töötajate puuduste väljatoomine ning sotsialistlike kohustuste võtmine. Materjalide sisulist kontrollimist koosolekul ei mainitud – või vähemalt ei kajastu see protokollis.²⁰⁶ 20. mail 1950. aastal toimus ENSV TA Riikliku Kirjandusmuuseumi tööplaanide revideerimise koosolek. Osakonnad esitasid ülevaate plaani täitmisest. Näiteks 1950. aasta jaanuaris ja veebruaris oli Hilda Nõu poolteist kuud arhiivraamatukogus erifondi töödel ja ERMis inventeerimistöodel,

²⁰⁰ EKM, n 1, s 118, l 13–14.

²⁰¹ EKM, n 1, s 118, l 20.

²⁰² EKM, n 1, s 118, l 21.

²⁰³ EKM, n 1, s 118, l 27.

²⁰⁴ EKM, n 1, s 105, l 41.

²⁰⁵ EKM, n 1, sü 106.

²⁰⁶ EKM, n 1, s 103, l 2–32.

seetõttu olid Rahvaluule Osakonnal korraldustöodes puudujäägid. Otseselt käsikirjade kontrollimise töid jällegi ei märgita.²⁰⁷

1950. aasta teadusliku töö aruandes on tsenseerimistööd siiski märgitud, aga eraldi alajaotuses. Väljaspool plaani on Rahvaluule Osakonnas 1950. aastal tegeletud kokkuvõttes 14 tööloiguga. Muuhulgas on Salme Lõhmus osakonna käsiraamatukogust eraldanud 343 raamatut ja koostanud nimestiku erifondi minevast kirjandusest 800 kaardi ulatuses. Osakonna kollektiiv ja ajutised töäjõud on sisuliselt kontrollinud 507 kartoteegikasti. Terve kollektiiv on tegelenud originaaltekstide sisulise kontrollimisega ja seda on tehtud 51 köite ulatuses. Salme Lõhmus vaatas läbi 2186 fotot ja eraldas erifondi 80 fotot.²⁰⁸ Ka näiteks Käsikirjade Osakonnas on aruandes eristatud plaanilisi ja plaaniväliseid töid. Viimaste hulka kuulusid Riiklikule Ajaloo Keskarhiivile üleantavate materjalide korraldamine, erifondi minevate materjalide eraldamine osakonna kogudest, erifondi üleantud fotode inventeerimine, fotode eraldamine korraldamata materjalide hulgast.²⁰⁹

Võib eeldada, et uued tsenseerimiskäsud on tulnud millalgi enne 23. septembrit 1950. aastal. Sel kuupäeval toimunud ENSV TA Riikliku Kirjandusmuuseumi tootmiskoosolekul mainib direktor Alice Haberman raamatukogule väljaspool plaani juurde tulnud ulatuslikke erifondi töid, mille tõttu plaanis on muutusi korraldustööde osas, sest muudest töödest olulisem on, et erifond oleks korras. Samas heitis direktor teistele osakondadele ette, et need on oma töödega plaanist maas.²¹⁰ Varaseim rahvaluulekäsikirja köitesse märgitud kontrollimiskuupäev teisest aktsioonist on 24. september 1950 (RKM II 1), samas ei ole 1950. ja 1951. aastal tsenseeritud materjalide juurde kuupäeva sageli märgitudki, kontrollija on piirdunud aastanumbriga. Lisaks käsikirjaköidetele on kontrollitud ka muid Rahvaluule Osakonnale kuulunud materjale. Eesti NSV TA. Riikliku Kirjandusmuuseumi Erifondi inventariraamatute registri kohaselt on Rahvaluule Osakonnast 7. oktoobril 1950 üle antud 99 lehte rahvaluulealaseid ajalehelõigendeid. Lisaks on Rahvaluule Osakonnas kontrollitud käsiraamatukogu ning erifondi üle antud kokku 198 köidet viies üleantud materjali kogumis ajavahemikus 10.02.1949–17.05.1950.

²⁰⁷ EKM, n 1, s 103, l 78.

²⁰⁸ EKM, n 1, s 105, l 10–12.

²⁰⁹ EKM, n 1, s 105, l 13–14.

²¹⁰ EKM, n 1, s 103, l 36–37.

1951. aastal on rahvaluulekogude kontrollimine kirja pandud ka tööplaanidesse.²¹¹ Sellega tegeleb terve osakonna kollektiiv. Juba aasta algusest on näha probleeme tööde õigeaegse lõpetamisega. Näiteks teises kvartalis on aastaplaanis ette nähtud 120 köidet, realselt kontrolliti 49, puudujäägi põhjusena on välja toodud Olga Jõgeveri kuuajane puhkus. Ka käsiraamatukogu kataloogimine, inventeerimine ja puhastamine, millega tegeles Salme Lõhmus, edenes oodatust palju aeglasemalt. Lisaks Rahvaluule Osakonna töötajatele olid köiteid sisuliselt kontrollinud veel ajutised töäjõud, kes tegelesid kahe köitega.

Materjalide kontrolli asjus on tekkinud küsimusi juba aasta esimesel poolel. Nii tõstas näiteks Erna Normann 17. mai tootmiskoosolekul üles materjalide kontrollimise küsimuse, mille peale „S. Lõhmus annab ülevaate kontrollimis töö kohta – materjalide eraldamise ja kustutamise tehnikast.“ Koosolekul võeti vastu aruanne ja otsustati arvesse võtta kontrollimise tehnikat.²¹²

Alates kolmandast kvartalist pole enam võrreldud kontrollitud köidete hulka aastaplaaniga, vaid tegu on pideva tööga (sedalaadi pideva tööna on näidatud ka näiteks saadetiste vastuvõtmist, kirjavahetust korrespondentidega jms, mille ulatust plaanides täpselt näidata ei saa). Lisaks osakonna kollektiivile on rahvaluuleosakonna fondide sisulise kontrolli ja „vananenud materjalide“ eraldamise teostajad endiselt ka ajutised töäjõud, köidete asemel on aruandes näidatud läbivaadatud lehekülgede hulk: juulis 29 500 lk, augustis 16 000 lk, septembris 5500 lk, kokku 51 000 lk. Kuna osakonnas oli õppepraktika, siis võisid tööplaanides näidatud ajutised töäjõud olla tudengitest praktikandid.

Aasta viimases kvartalis on kontrollitud ainult koopiaid (oktoobris 3200 lk, novembris 1800 lk, kokku 5000 lk). Pidevalt on kontrollitud ja hinnatud ka sissetulevat materjali. Kvartali aruannetes on juba aasta esimesest kvartalist peale osutatud probleemidele. Nii on olnud esimeses kvartalis plaanis kontrollida 616 köidet, kontrolliti 30: „Märkus: Plaanist vähem teostatud 586 köidet. Kuna see töö on osutunud keerukamaks, kui algul arvati, siis plaanis esinev arv ei ole reaalne ja tuleb edaspidi muutmisele.“ Samas on väljaspool plaani kontrollitud 1400 lk koopiaid. Ka teises kvartalis on olnud plaanis 616 köidet, kuid kontrollitud on 49: „Märkus: Plaanis II kv. ettenähtud arv 616 ei ole reaalne, kuna töö on

²¹¹ Järgnev ülevaade põhineb lehtedel säilikust: EFAM, mapp “Tööplaanid, graafikud, aruanded 1951–1953”, säilitusühik „1951. aasta kuu- ja kvartaliaruanded“.

²¹² EFAM, mapp “Protokollid, käskkirjad”, säilitusühik “Koosolekute protokollid 1948–1955”.

osutunud keerukamaks, kui plaani koostamisel arvati, selletõttu tuleb see arv edaspidi muutmisele.²¹³

ENSV TA Riikliku Kirjandusmuuseumi Teadusliku Nõukogu koosolekul 30. oktoobril 1951. aastal on arutletud 1951. aasta plaanide täitmise ja 1952. aasta plaanide üle. Seal on kurdetud erifondi eraldamise tööde mahukust. Ülo Tedre pakkus lahendusena, et igas osakonnas oleks üks salastatud isik, kes saaks korrastada erifondile üle antud korraldamata materjali. Rahvaluule Osakonnalt oodatakse endiselt Suure Isamaasõja laulude registrit, kuid Hilda Nõu vastab: „Isamaasõja folkloori köited said komplekteeritud sm. Habermani nõudmisel ja väga kiiresti ning ülepeakaela. Sinna sattus hulka materjali, mis tegelikult sinna ei kuulu. Enne registri koostamist tuleb see materjal ühel teisel ühisel koosolekul läbisõeluda.“²¹⁴ Läbisõelumine on olnud üks eufemisme tsenseerimise tähistamiseks.

Probleemid Isamaasõja rahvaluulega ja kogude kontrollimisega kajastuvad dokumendis “Plaanilised tööd RO-s, mis jäävad 1951. a. teostamata”:

1) S. Isamaasõja rahvalaulude register teostatakse ainult RKM köidetes leiduva materjali piires, sest S. Isamaasõja materjali eriköidete komplekteerimine võtab aega ja nõuab materjali läbivaatamist kompetentse ja autoriteetse isiku poolt (võimalikult üks neist, kes S. Isamaasõja ise on kaasa teinud).

2) Rahvaluuleosakonna sisuline kontroll ja vananenud materjalist puhastamine ei teostu plaanikohaselt, sest selle töö planeerimisel ei arvestatud kõiki tööd takistavaid tegureid ega üleskerkivaid probleeme. Plaan koostati seega ebareaalselt. Lõpuks on kerkinud (direktsiooni poolt) mõte, kas selline köidete puhastamine on üldse sobiv (rahvaluulelise materjali köited on unikaalsed) ja on jõutud otsusele jätkata rahvaluulelise materjali kontrollimist koopiaste osas.“²¹⁵

1951. aasta teadusliku töö aruandes on kirjas, et Rahvaluule Osakonna fondide sisulise kontrolli ja vananenud materjali eraldamisega on tegelenud kogu osakond, tööd on plaanitud

²¹³ EFAM, mapp “Tööplaanid, graafikud, aruanded 1951–1953”, säilitusühik „1951. aasta kuu- ja kvartaliaruanded“.

²¹⁴ EKM, n 1, s 117, l 37–39.

²¹⁵ EFAM, mapp “Tööplaanid, graafikud, aruanded 1951–1953”, säilitusühik „1951. aasta kuu- ja kvartaliaruanded“.

kogu Rahvaluule Osakonna käsikirjalise materjali ulatuses. Töö ei saanud valmis, kontrolliti 39 000 lk. originaalmaterjali ja 5000 lk koopiaid. Aruandes on märkus: „Töö ei teostatud kogu materjali ulatuses, sest 1) oli plaan ebareaalne ja 2) muutusid vahepeal kontrollimispõhimõtted.“²¹⁶

Nii on 3. jaanuari 1952. aastal RKM Rahvaluule Osakonna tootmisnõupidamine teemaks 1951. aasta, selle viimase kvartali ja kuu aruannete täitmine. Aruanded võeti vastu parandustega, mille hulgas oli ka ebaselgus kogude kontrollimise asjus: „RKM RO fondide ja koopiate kontrollimise osas tuleb muretseda selgust – võimalikult vastavalt asutistelt kirjalikult. Plaani mittetäitmine oleneb sellest, et kontrollimise põhimõtetes ei olda veel selgusel.“ Koosolekul otsustatigi fondide kontrollimise asjus selgusele jõuda ja tööd eeskirjadekohaselt jätkata.²¹⁷ Sama küsimust on arutatud kaks päeva hiljem terve muuseumi tootmisnõupidamisel, kus Hilda Nõu andis ülevaate Rahvaluule Osakonna tööplaanide täitmisest. Puudujääkidest esimesena nimetab ta tsenseerimise probleemi: „Fondide ja koopiate kontrollimise osas on puudujääk. Kolmandas kvartalis tõusis küsimus seni kasutatud kontrollimise meetodi õigsuses. Leiti, et osakonna originaalmaterjali lõhkuda, ükskuid osi kustutada on väär. Nii jäi see töö kuni selguse saamiseni seisma ja kontrolliti ainult koopiaid.“ Rahvaluule Osakonnas oli 1951. aastal 13 tootmisnõupidamist, vastu võeti 16 otsust, millest täitmata jäi fondide kontrollimist puudutav. Plaani täitmata jätmine ei tekita koosolekul probleeme, direktor H. Tobias uurib hoopis juurdetulevate materjalide väärtuse kohta. Hilda Nõu selgitab ka, et lisanduvate materjalide koopiaid pole tarvis kontrollida, küll aga kodanlikust ajast pärinevaid.²¹⁸

Kontrollimise küsimus ongi selginenud 1952. aasta esimese kuu jooksul. 4. veebruaril 1952. aastal Rahvaluule Osakonna tootmiskoosolekul oli päevakorras kontrollimistöö jätkamine ning jõuti otsusele, et edaspidi kontrollitakse koopiaid ja seda koos koopiate korraldamise tööga.²¹⁹ Et see oli vaid üks kolmest päevakorrapunktist kolmveerandtunnisel koosolekul, võib eeldada, et vastavad juhendid olid tulnud kusagilt mujalt.

Et koopiate kontrolliminegi väga ajamahukaks osutus, annab aimu Selma Läti sõnavõtt 1952. aasta 8. aprilli tootmisnõupidamisel. „Rahvaluuleosakonnas töös on olnud olulisi

²¹⁶ EKM, n 1, s 122, l 13.

²¹⁷ EKM, n 1, s 141, l 4.

²¹⁸ EKM, n 1, s 141, l 9.

²¹⁹ EKM, n 1, s 141, l 23.

plaanist kõrvalekaldumisi. Teostatud on [KK: tühik originaalis] lehekülje ulatuses koopiate korraldamine ka kontroll, millises tööd on juhendiks EK(b)P Keskkomitee kontrolli tulemuste otsused. Töö ei ole 1952. a. plaanis.“ Probleemid koopiate kontrollimisega tekitavad küsimusi. V. Kangur pärib, miks jäeti koopiate kontrollimine tööplaanist välja, kuigi oli teada, et see töö tuleb teostada? Ka direktor Tobias rõhutab koopiate kontrollimise vajadust: „Koopiate korraldamise tööd tuleb tingimata teha. Me ei taotle, et presiidium muudaks plaani, vaid muudame plaani vastavalt vajadustele.“²²⁰ Plaane ongi tõenäoliselt muudetud, sest neisse on kogude kontrollimine märgitud küll.

Edaspidi ilmub kontrollimistöö koosolekute protokollidesse vaid napilt. 2. aprillil 1952 on Rahvaluule Osakonna tootmisnõupidamisel küll otsustatud, et aruandes peaks välja tulema, kui palju on iga kontrollija ükskult kontrollinud kvartali jooksul.²²¹ 1952. aastal oli plaanis kontrollida 120 000 lehekülje ulatuses koopiaid ja eraldada ebasobiv materjal. Töö sai valmis kolmandas kvartalis, kokku kontrollisid Rahvaluule Osakonna töötajad 120 296 lehekülge koopiaid. Sissetulevate materjalide registreerimise ja kontrollimisega tegeles Selma Lätt.²²² Tsenseerimine kajastub nii osakonna plaanides kui individuaalsetes kvartaligraafikutes. Koopiaid kontrollisid Selma Lätt, Olga Jõgever ja Hilda Nõu.²²³

1952. aasta teadusliku töö aruanne nimetab Kirjandusmuuseumi peamiste töödena 1952. aastal mitmekesiseid korraldamistöid, ka juurdehankivate materjalide korraldamist, aga eesmärgiks on ka „ajast enne 1940 a. pärineva materjali kasutamiskõlblikku korda seadmine vastavalt tänapäeva teaduse nõudeile.“²²⁴ 1951–1955. aasta plaanis on ette nähtud Rahvaluule Osakonna fondide täiendav sisuline kontroll kõikide materjalide ulatuses.²²⁵ Sellises ulatuses kontrolli aga läbi ei viidud.

Kogude kontroll jäi niisiis 1950ndatel pooleli, kõikuma löid selle aluseks olnud ideoloogilised otsused. Ka on töötajatel rohkem teadustööga seotud ülesandeid kui 1940ndail ning nad on köidete kontrollimist ühendanud korraga mitme ülesande täitmisega. Tsenseerimistöö kõrval on kogusid läbi vaadates tegeldud ka väiksemahulise korrastus- ja

²²⁰ EKM, n 1, s 141, l 25–26; 29.

²²¹ EKM, n 1, s 141, l 37.

²²² EKM, n 1, s 144, l 93.

²²³ EKM, n 1, s 142, l 41–58.

²²⁴ EKM, n 1, s 143, l 1.

²²⁵ EKM, n 1, s 121, l 6.

süsteemiseerimistööga. Rahvaluule Osakonna tootmisnõupidamisel 6. märtsil 1952 on arutletud veebruarikuu tööaruannet ning on märgitud, et „Ühtlasi on koopiate kontrolli all teostatud ka koopiate esialgset süstematiseerimist.“²²⁶ Kogude tsenseerimine ongi andnud võimaluse ka materjaliga tutvuda ja väiksemas hulgas lausa süstematiseerimistööd teha, sel teemal on arutletud ka 1951. aasta 20. jaanuari Riikliku Kirjandusmuuseumi Teadusliku Nõukogu koosolekul, kuna Selma Lätt oli tööaruandes märkinud, et on 18 köite piires süstematiseerinud uuemaid rahvalaule. Seda tegi ta materjalide eraldamise kõrvalt.²²⁷

Tsenseerimistöö põhjalikkust on tagasiulatuvalt kontrollitud 1953. aastal. 26. veebruarist 10. märtsini 1953 kontrollis Kirjandusmuuseumi fonde komisjon, kuhu kuulusid KKI töötajad Evi Prink ja Loreida Raudsep, Kirjandusmuuseumi direktori kohusetäitja Salme Lõhmus ning Etnograafiamuuseumi teaduslik sekretär E. Sepp. Kontrolliti kõiki osakondi. Käsikirjade Osakonna materjalides probleeme ei leitud, Rahvaluule Osakonnas küll, sealsetes tekstides on „üksikuid termineid ja väljendeid, mis on võõrad nõukogude ideoloogiale“ (nt ERA II 203, lk 61 – „Vabadussõja“ perioodi materjalid.“ – ERA II 79, lk 337 – „Rootsi mõök võidab. –“) „Kodanliku perioodi käsikirjalistes originaalmaterjali köidetes on veel tekste, mis sisult on äärmiselt siivutud.“ (Ahven 2007: 132) Põhjalikumat kontrollilainet sellisele otsusele siiski ei järgnenud.

1950. aastate alguses eraldatud lehed paigutati tõenäoliselt kirjandusmuuseumi erifondi. Need tagastati Rahvaluule Osakonnale hiljemalt aastatel 1977.–1978. Siis materjalid korrastati, kuid neid ei asetatud tagasi oma kohale, vaid hoiti muudest kogudest eraldi.

2.3.2. Tsenseeritud palade sisu

2.3.2.1. Ülevaade

1950. aastatel kontrolliti osaliselt üle ERA II seeria köited (algusest kuni 39. köiteni, siis vahepealt 41 ja 45, seejärel 54–64, 69–70, 80–82, 85, 89, 96–97, 99, 122, 158–159, 196, 222, 247, 251–263, 287–lõpuni). ERA I ja III seeria ja ERA, AK jäid kontrollimata, nagu ka rahvaste ja isikute kogud. Samas on näiteks eraldatud lehtede hulgas ka ERA I seeria väljalõikeid, lihtsalt köidetesse pole kontrollijat märgitud. Ka EÜS, ARS, ERA, Vene ja ERA,

²²⁶ EKM, n 1, s 141, 133.

²²⁷ EKM, n 1, s 117, 15.

Läti on tsenseeritud köidete hulgas, millest on lehti eraldatud, kuigi seda pole köidetesse märgitud. Kontrollimismärkuseid leidub veel RKM II seeria köidetest, I ja III seeria jäid kontrollimata. Kontrollimismärkused on seeria algusest kuni köiteni RKM II 21 pidevalt, siis kohati veel mõnes köites kuni köiteni RKM II 30. Muude kogude juures tsenseerimismärkuseid 1950ndaist ei ole. Samas on Eiseni kogude vanematest köidetest lehti eraldatud (1940ndatel kontrolliti seda kogu al 50 000. leheküljest). 1950ndail pole Eiseni kogu köidetes eraldamise kohta esimesel nummerdatud lehel märkusi, kontrollimise kohta ka mitte, aga köitesse lisatud valgel lehel on hariliku pliiatsiga kirjas, mis on eraldatud.

1950. aastatel tsenseeritud materjalidest moodustavad suure osa obstsöõnsused, mida esineb nii sõnaselgemal (nt „Susi nussis kurge, / Kure kael oli sirge/...²²⁸) kui peidetumal moel (nt anekdoot, mille sisuks on kahemõtteline dialoog kohtus, kus võrreldakse korterit ja naise suguelundeid²²⁹). Mõlemat laadi materjalide tsenseerimisega on omi probleeme. Rahvaluulekogud peegeldavad muuhulgas materjalide kogumise aja keelt. 20. sajandi alguse informandid ei saanudki nimetada füsioloogiasse puutuvat sellise meditsiinilis-eufemistliku sõnavaraga nagu uurijad. Selline iga sõna pärast tsenseerimine on kohati toonud kaasa absurdimaiguliselt detailse tsenseerimise, kus köitest välja lõigatud tekstis on väljaheidete nimetused veel eraldi maha soditud.²³⁰ Nii range tsensuuri rakendamine kõigile käsikirjaköidetele oleks väga töömahukas ja seda polegi tehtud, eritiste nimetused, alastus ja teksti sees möödamannes mainitud koosmagamine on enamasti köidetesse alles jäänud. Kindlasti on üks põhjus see, et kõikide selliste kohtade leidmine ja kustutamine oleks väga suur töö. Näiteks Hurda rahvaluulekogudes polegi obstsöönseid väljendeid otsitud ega kustutatud. Samas on ka dekameroonlike mõistukõnede tagant loo algmõtte leidmine tõeline tsensoritöö, mis nõuab teksti nüanssidesse süvenemist. Tõenäoliselt just seetõttu kulus 1950. aastatel köidete kontrollimisele palju rohkem aega kui 1940ndail. Poliitiliselt tundlikku

²²⁸ ERA II 22, 439 (17) < Simuna khk., Salla v., Lasinurme k. – Osvald Kütt < Jaan Nopposon (1929); ERA II 17, 454 (344) < Helme khk., Kärstna v. – Ed. Treu < Hendrik Adamson (1929); ERA II 10, 289 (9) < Tartu-Maarja khk., Tartu l. – Herbert Tampere (1929); ERA II 121, 341 < Karksi khk. ja v., Liiva t. – Mari Sarv < Ann Tomson, 61 a. (1935).

²²⁹ ERA II 11, 647/51 (7) < Elva l. – J. Illison, stud phil < R. Brachmann, 25 a. (1929) ; ERA II 33, 498/9 (32) < Tallinn – T. Viedemann < V. Virgebau (1931).

²³⁰ ERA II 59, 194 (6) < Nõo khk., Luke v. – Oskar Sild < Karl Lestmann, 30 a. (1933?); ERA II 59, 195/6 (8) < Nõo khk., Luke v. – Oskar Sild < Karl Lestmann, 30 a. (1933?).

materjali sai leida märksõnade abil, rõveduste leidmiseks tuleb tekstisse rohkem süveneda.

Roppused saab väga laialt jagada viide rühma: seks (582 pala), suguelundid (312), prostitutsioon (18 pala), väljaheidet, sealhulgas peeretamine (180+17) ja perse (82). Viimane kategooria erineb muust materjalist selle poolest, et kategooria nimi tuleb otse tsenseeritud tekstidest, teised toimivad eri sõnu ja väljendeid koondavate suuremate üldistustena. Samas peaks „perse“ siiski olema eraldi kategoorias, kuna sellega seonduv pole otseselt liigitatav ei suguelundite ega väljaheidete alla. Nagu näha, on kõige sagedasem tsenseerimispõhjus seksi otsene või kaudne mainimine. Tekstides, mille tsenseerimispõhjuseks on seks, mainitakse sageli ka suguelundeid, sellisel juhul pole ma suguelundeid siiski eraldi tsenseerimispõhjuseksena välja märkinud, pidades seksi kaalukamaks põhjuseks.

Nagu ka 1940. aastatel, on peamisteks tsenseeritud žanrideks uuemad rahvalaulud ning naljandid koos anekdootidega. Kuna rahvaluulearhiiv säilitab peaaegu igasugust mitteinstitutionaalset vaimset kultuuri, on selles alati küsimuseks, mida säilitamisväärselt pidada. Kõrvale jäetakse pigem see, mida ei peeta esteetiliseks, sageli jääbki arhiveerimata obstsõnne (Klein 2000: 33). Selles suhtes on eesti rahvaluulekogud heas seisus: arhiveeritud on mitmekesist materjali. Köidetes on isegi jutu mustandkäsikirju, mis on praktiliselt loetamatud.²³¹ Siiski ei ole otseselt erootilist või skatoloogilist materjali kuigi palju uuritud: seda laadi ainek kerkib muude teemade kõrval esile huumoriuringutes ning pikemalt on eesti uurijatest kehalisusest ja seksuaalsusest folkloristi vaatepunktist kirjutanud Andreas Kalkun (2006; 2011).

Tsenseeriti ka rahvusvahelise levikuga naljandeid. Kui kehalisuse teemade uurimine ongi suhteliselt uus nähtus, siis huumoriuringutele oli kahtlemata pärssiv, et suur osa naljanditest polnud uurijatele kättesaadavad. See mõjutas kahtlemata analüüsitulemusi. Kõige sagedamini on tsenseeritud naljand „Pastor ja vasikas“ (tüüp AT 1739)²³², mõnel juhul on häirivaks osutunud ainult naljandi seksi ja väljaheidetega algus, tihti aga terve tekst. Samas on tsenseeritud ka „Kuidas vorstimaks kadus“ (AT 1741*)²³³, lemmasita mainimise pärast naljand

²³¹ Nt ERA II 31, 599 < Tallinn – Elmar Vardja (1931).

²³² ERA II 33, 475/7 (4) < Tallinn – T. Viedemann < maaler Piipur (1931); ERA II 54, 461/4 < Kodavere khk. – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson (1932); ERA II 17, 495/6 (383) < Tallinn < Helme khk. – Ed. Treu < Ado Tafinov (1929); ERA II 109, 627/9 < Ludza l. – P. Voolaine < Savelij Timošenko, u 40 a. (1936).

²³³ ERA II 287, 63/4 (8) < Lüganuse khk., Erra v., Koljola k., Vahe t. – Johannes Tagam < Kaarel Tagam (1940).

mustaks määritud kantslist ning pastori käe alla jäänud naeltest (AT 1836* + AT 1785B)²³⁴, ka üksikult maailma loomises leeripoiste süüdistamine AT 1785B²³⁵, kirikuõpetaja paljast alakeha pilkav AT 1828²³⁶, skatoloogiliste motiividega „Näljane pastor“ (AT 1775)²³⁷ ning „Lind mütsi all“ AT 1528²³⁸, naise ja armukese armuakti pealt üksteise külge sidumise detaili kasutatav AT 571²³⁹, paruni sõrme väljaheidetega määrimise lugu AT 1698A*²⁴⁰. Nagu näha, on tsenseeritud materjalide hulka jõudnud mitmeid pastorinaljandeid. Mõni tüüpilistest motiividest pole ise obstsöönne, kuid nende esinemine samas tsüklis roppu laadi kirjeldustega on viinud ka nende tsenseerimiseni: nii on vorstimaksu kaotamise lugu eraldatud seepärast, et samas on kirjeldatud ka pastori pahandamist püstijalu seksimise osas.²⁴¹ Tõenäoliselt kogemata on tsenseeritud mõningad peremehe ja sulase naljandid (ATU 1560²⁴², ATU 1561²⁴³).

Muistendeid on tsenseeritud vähe. Nagu ka 1940ndail, oli problemaatiliseks osutunud Järve Jaan oma ennustustega.²⁴⁴ Otseselt poliitilisi motiive on seal vähe, aga siiski: „Tema oli ütend, et unt saada korra üle aea tagasi tulema. See tähendab, et sakslased saavad kord siia tagasi tulema.“²⁴⁵

Eraldatud on ka kohapärimuslik muistend ühe talu loost ning naiseks osutunud sõjaröövlist, sest muistendi lõpuosa on problemaatiline: „Nüüd kasvab kalmetul lepavõsa ja

²³⁴ ERA II 121, 478 (9) < Nõo khk., Pangodi v., Illi k. – O. Sild < A. Urm, 67 a. (1935); ERA II 17, 416 (308) < Valga khk. ja l. – Ed. Treu < Heinrich Jyrisson (1929).

²³⁵ ERA II 31, 683 (100) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930); ERA II 31, 674 (82) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930).

²³⁶ ERA II 115, 463 (6) < Kihelkonna khk., Lümanda v. – N. Lepp < P. Toop (1935); ERA II 31, 681 (96) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930).

²³⁷ ERA II 111, 237/41 (4) < Kuusalu khk. – Helmi Meimer, 12 a. (1935).

²³⁸ ERA II 33, 493 (23) < Jüri khk., Rae v. – T. Viedemann < G. Põldmäe (1931); ERA II 33, 467/9 (1) < Tallinn – T. Viedemann < maaler Piipur (1931).

²³⁹ ERA II 54, 489/92 (526) < Kodavere khk. – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson (1932).

²⁴⁰ ERA II 31, 685 (105) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930); ERA II 17, 422/3 (314) < Tallinn < Helme khk. – Eduard Treu < Johannes Kivirähk (1928).

²⁴¹ ERA II 287, 63/4 (8) < Lügänuuse khk., Erra v., Koljola k., Vahe t. – Johannes Tagam < Kaarel Tagam (1940).

²⁴² ERA II 121, 479 (10) < Nõo khk., Pangodi v., Illi k. – O. Sild < A. Urm, 67 a. (1935).

²⁴³ ERA II 121, 480/1 (11) < Nõo khk., Pangodi v., Illi k. – O. Sild < A. Urm, 67 a. (1935).

²⁴⁴ nt hulk lühikesi palu: ERA II 251, 313/24 (1–13) < Mihkli khk., Koonga v., Järve k. – Vello Eenvee < Mihkel Luur, s. 1858 (1938).

²⁴⁵ ERA II 251, 323 (12) < Mihkli khk., Veltsa v., Emmo k. – Vello Eenvee < Mihkel Naelakas, 40 a. (1938).

seal on vana auk, kust vanaste kruusa võetud, milles on näha ja leida surnuluid. Vabadussõja ajal laskis Riidaja vallavalitsus sinna kaks venelast kõrvuti matta, kes said surma punaste väljaajamisel Riidaja mõisast ja üks maetuist oli vene valgekaartlane, ning teine vene punakaartlane.²⁴⁶ Surnud venelane on probleemiks ka ajaloolises muistendis, kus mahalastud vene punase soldati vaim kõndis naise kõrval, saatis ta koju, tuli tuppa ning puges külmana voodissegi.²⁴⁷ Ajaloolistest materjalidest on problemaatiliseks saanud lausa see, et mainitakse rootslaste võitu venelaste üle Põhjasõjas.²⁴⁸ Venemaa ajalugu, isegi koos kõnekäänuks saanud keisrite priiskava eluviisiga²⁴⁹, on tundlik teema ning sageli tsenseeritud.

1950. aastatel tsenseeritud materjalide hulgas on väike hulk tekste, mille tsenseerimispõhjus on tõenäoliselt nende religioosne sisu²⁵⁰, muud põhjust nende palade tsenseerimiseks ei paista. Näiteks on tsenseeritud järgmine pala:

Mis tiial ma säääl surõmb rõõm

üts teno laul mo söämest

Peäs sulõ tousma Jesus Krisd

Et sa mo võtnu valgusta

*Ja verre läbi lunasta.*²⁵¹

Religioossetel põhjustel tsenseeritud tekstid on eraldatud sellistest käsikirjakogudest, mida üldiselt kontrolliti väiksema põhjalikkusega kui näiteks ERA seeriat.

Ka suurem osa ajaloolistest ja olustikulistest teadetest, kus kujutati Esimest maailmasõda ja Vabadussõda, tsenseeriti juba esimese aktsiooni ajal. Üks kõitest eraldatud tekst annab näpunäiteid sõjaväest pääsemiseks ning on tõenäoliselt just seetõttu arhiivist kõrvaldatud: „Sõjaväeteenistusest pääsemiseks teinuvat noormehed mitmesuguseid diagnoose, maa-arstide antud retseptil: Suitsetanuvat palju – mõni kuni nikotiinimürgituseni. Joonuvat tubakavett,

²⁴⁶ ERA II 256, 193/5 (3) < Helme khk. – Hans Martin < Juhan Anton, s. 1843 (1939).

²⁴⁷ ERA II 253, 315/6 (3) < Laiuse khk. – Arnold Pall < Kalju Valdmaa (1932).

²⁴⁸ ERA II 256, 283/4 (27) < Helme khk., Patküla v. – Hans Martin < Juhan Lillipuu, üle 80 a. (1939).

²⁴⁹ ERA II 59, 210 (17) < Nõo khk., Luke v. – Oskar Sild < Karl Lestmann, 30 a. (1933?).

²⁵⁰ E 29687/9 < Võrumaa – Jaan Keller (1896); E 29670 < Võrumaa – Jaan Keller (1896); E 29676/87 < Võrumaa – Jaan Keller (1896); E 50039/41 < Novgorodi kubrmang, Borovtši – P. Reimann (1926); E 50041/2 < Novgorodi kubrmang, Borovtši – P. Reimann (1926); ARS 1, 681 (38) < Setumaa – Paul Voolaine < Patsi Vanatalo, 15 a. (1927).

²⁵¹ E 29676/87 < Võrumaa – Jaan Keller (1896).

söönuvat hobusesitta. Igasuguseid kahtlasi seeni söödud ja palju muidki rohte leitud sissevõtmiseks. Pääle selle näljutatud end meeletult, pole nädalate kaupa saunas käidud. Ka silmadega võetud ette operatsioone. Pääle selle eraldatud liikmeid: sõrmi ja isegi jalgu. Sandiks jäi neist enamik.²⁵² 1950. aastateks oli alles jäänud vaid üksikuid Vabadussõda mainivaid palasid, näiteks vanemallohvitseri Eduard Tšakko rindepäevik.²⁵³ 1920. aasta aprillist augusti lõpuni, kus on lahingukirjeldusi ja muljeid kindral Laidonerist.

2.3.2.2. Isikud

Üks tsenseeritud isikutest on Järve Jaan, kelle ennustused kuulusid eraldatud materjalide hulka juba 1940. aastate tsenseerimisaktsioonis. Siis ei kõrvaldatud neist siiski kõiki. Nii tsenseeriti Järve Jaani ennustusi ka 1950. aastatel²⁵⁴, kusjuures tsenseeritud on ka palad, mille sisus midagi venevastast pole, näiteks pala selle kohta, et kirikus saab olema orel.²⁵⁵ Eraldatud materjalide hulgas on aga ka teiste inimeste ennustusi, näiteks unenägu hõberahadest, mis tähendas suurt sõda, mille venelased kaotasid ja mille tulemusena tekkisid Poola, Läti, Leedu, Soome, Eesti ja teised riigid.²⁵⁶

Suurem osa – nii Eesti Vabariigi kui ka Nõukogude Liidu – riigitegelastega seonduvast tsenseeriti juba 1940ndatel aastatel. 1950. aastatel on tsenseerimiseks jäänud vaid need isikud, kes muutusid ebasoovitavaks vahepealsel perioodil. Nende seas on Oskar Loorits (kelle isikuga seonduva tsenseerimisest on pikemalt peatükis 3.1).

Näiteks kuulus tsenseeritud isikute hulka Jaan Taklaja²⁵⁷, Eesti Päevalehe toimetaja ning Vabadussõja veteran. Samuti tsenseeriti Johannes Aaviku nimi²⁵⁸, see eesti keeleteadlane oli 1944. aastal Rootsi põgenenud. Mõnes anekdoodis on mainitud Hitlerit²⁵⁹. Eelmises

²⁵² ERA II 17, 425 (319) < Tallinn < Helme khk. – Eduard Treu < Johannes Kivirähk (1929).

²⁵³ ERA II 119, 665/7 (124) < Võnnu khk., Mäksa v. – Jaan Moodis < Ed. Tsätkko-Männiko laulik (1936).

²⁵⁴ ERA II 251, 221/4; ERA II 251, 313/24.

²⁵⁵ ERA II 251, 221 (11) < Kullamaa khk., Kolovere-Kalju v., Suur-Kalju k. – Vello Eenvee < Jüri Aavl., 69 a. (1938).

²⁵⁶ ERA II 31, 467 (49) < Tallinn – Tõnu Viedemann (1930).

²⁵⁷ ERA II 10, 598 (3) < Tartu l. – Oskar Loorits (1929).

²⁵⁸ ERA II 42, 389 (1) < Tartu l. – Elmar Päss < M. J. Eisen (1932).

²⁵⁹ ERA II 261, 209 (15) < Tallinn – Tõnu Võimula < A. Tammu (1939); ERA II 261, 208 (12) < Tallinn – Tõnu Võimula < A. Tammu (1939).

tsenseerimisaktsioonis on ilmselt kõrvale jäänud anekdoot²⁶⁰ Jaan Teemantiga, milles on ka seksuaalseid vihjeid. Samuti on tsenseeritud Jaan Tõnissoni nimi laulukeses²⁶¹, salmis²⁶² ja mõnes anekdootis²⁶³. Tsenseeritud Konstantin Pätsi²⁶⁴ ja kord ka Johan Laidoneri²⁶⁵ mainitud anekdoote. Tsenseeritud on ka saksaägsete võimumeeste kindralkomissari Karl Siegmund Litzmanni ja Eesti Omavalitsuse juhi Hjalmar Mäe üle nalja heitvad laulud.²⁶⁶ Paaris kohas on tsenseerijatel 1940ndatel kahe silma vahele jäänud teiste riigimeeste seas ka Stalinit pilkavaid anekdoote²⁶⁷, mis siis 1950ndail tsenseeriti.

Tsenseeritud isikute hulka kuulub ka Johannes Semper²⁶⁸, ENSV hümnid autor, minister ja Kirjanike Liidu juhataja, kes EKP Keskkomitee 8. pleenumi otsuste järgi oli kuulutatud kodanlikuks natsionalistiks. Tsenseeritud anekdootide seas on ka selliseid, mis Eesti Vabariiki pigem negatiivselt kujutavad: „A. Sirk läinud Soomes hambaarsti juurde. Hammas olnud juba üsna lagunenu. Arst hakanud tõrelema, miks mees varem pole arstima hakanud. Sirk vastanud: Ei saanud – tuln Eestist, seal ei tohi suud lahti teha!“²⁶⁹ Siin on küll mainitud keelatud isikut, Vabadussõjalaste juhti Artur Sirki, aga suhtumine on Eesti Vabariiki kritiseeriv.

2.3.2.3. Eesti Vabariik

Tsenseeritud tekstide hulgas on palu, mille sisu võiks tõlgendada liiga rahvusliku, seega nõukogude terminoloogias natsionalistlikuna. Nagu ka 1940ndail, on eraldatud eestimeelseid albumisalme:

²⁶⁰ ERA II 261, 207 (10) < Tallinn – Tõnu Võimula < J. Taalman (1939).

²⁶¹ ERA II 12, 374 (8) < Simuna khk., Koila k. – Richard Viidebaum < Karl Tisler, s. 1905 (1928–1929).

²⁶² ERA II 23, 25 (2) < Ridala khk., Haapsalu l., WC Magnus de la Gardie aias – Aug. Hinnov (1929).

²⁶³ ERA II 57, 366 (4) < Vaivara khk., Narva l. – Maks Tromm (1932); ERA II 57, 366 (3) < Vaivara khk., Narva l. – Maks Tromm (1932).

²⁶⁴ ERA II 261, 209 (14) < Tallinn – Tõnu Võimula < E. Reinbach (1939); ERA II 261, 208/9 (13) < Tallinn – Tõnu Võimula < E. Reinbach (1939).

²⁶⁵ ERA II 261, 207/8 (11) < Tallinn – Tõnu Võimula < E. Reinbach (1939).

²⁶⁶ RKM II 23, 80/1 (2) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1949).

²⁶⁷ ERA II 121, 609 (1) < Tartu l. – Rudolf Põldmäe (1936); ERA II 287, 394 (20) < Jüri khk., Tõdva v. – Eino Loo < Ann Loomann (1940).

²⁶⁸ ERA II 10, 597 (1) < Tartu l. – Oskar Loorits (1929).

²⁶⁹ ERA II 121, 611 (2) < Tartu l. – Rudolf Põldmäe (1936).

*Ela ihusale Eestile,
Kasva kaunile kodule,
Ära iial häbene,
Et oled eestlane!*²⁷⁰

Samamoodi on tsenseeritud liiga isamaalisena näivaid laule, näiteks katkend ühest tsenseeritud laulust:

*Tulge võidupidule,
Vabaks saanud Eesti rahvas
Truiks jääme temale.
Ainult Eestis tahan olla
Ainult Eestis elada.
Kus on vabadus nii kallilt
Lunastatud verega.*²⁷¹

Muuhulgas on tsenseeritud laule Eesti sõdureist, kes kodumaast kaugel surema peavad²⁷², samuti soomusrongidesse puutuvat.²⁷³ Ka 1950ndail on tsenseeritud sõduri meieisapalve.²⁷⁴ Kuid tekstid, mille tsenseerimispõhjuseks on Eesti Vabariigi mainimine, võivad üldlaadilt olla Eesti suhtes üsna kriitilised, pilades kombelõtvust.²⁷⁵ Suguelundite, isikute ja riiklike põhjuste pärast tsenseerimine põimuvad anekdoodis Eesti Vabariigi aastapäeva tähistamise eriskummalisest viisist:

Yks „suurtsugu” proua lasknud Vabariigi kymnendaks aastapäevaks maalida kunstnikul ühele kintsule Laidoneri, teisele Pätsi näopildi. Koju tulles tahtnud seda oma mehelegi näidata. Aetud väike poeg teise tuppa ja siis tulnud näitamine. Poiss uudishimus piilunud ukse vahelt, kui proua seletand, et see on Laidoner ja see Päts jne. ja kysinud korraga: „Aga kes

²⁷⁰ RKM II 23, 97 (33) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1949).

²⁷¹ ERA II 80, 435/6 (306) < Setumaa – Hila Viilo, 14 a. (1934).

²⁷² ERA II 119, 665 (123) < Võnnu khk., Mäksa v. – Jaan Moodis < Ed. Tsätko-Männiko laulik (1936).

²⁷³ ERA II 42, 518 < Ambla khk., Tapa l. – Max Tromm (1932); RKM II 86, 583 < Jämaja khk., Torgu kn., Lülle k., Mardi t. – Selma Lätt < Viiu Saar, 51 a. (1959).

²⁷⁴ ERA II 132, 206 (21) < Rakvere khk. ja l. – August Haav (1936).

²⁷⁵ Nt ERA II 265, 559/60 (18) < Kolga-Jaani khk., Võisiku v., Vissuvere k. – Johannes Raidla < Arnold Päeva, 28 a. (1939).

*sääl keskel see habemega, kas see on Tõnisson Jaan või?*²⁷⁶

Üheks läbivaks teemaks on tütarlaste truudusetuse üle kaebamine, seda peamiselt uuema laulu vormis. Nende laulude tsenseerimispõhjused varieeruvad: ühelt poolt kirjeldatakse tütarlaste tegusid obstsöönset sõnavara kasutades ning neid prostituutideks tituleerides²⁷⁷, teisalt on pea kõikides lauludes kirjeldatud isamaalisi tundeid, mis petmisega haakuvad, kolmandaks lisandub eestlase ja sakslase suhte kui liiga positiivse²⁷⁸ kujutamine.

Samamoodi on ka eri institutsioonidega seonduva tsenseerimisel põimumas mitmed põhjused. Tartu üliõpilaskorporatsioone loetlevas ja pilkavas laulukeses on roppe motiive, samas peab arvestama ka seda, et korporatsioonidki ei sobinud nõukogude ühiskonnaga.

Kelle sündimises süüdi on paruni munn

Tartu linnas, Livlandi maal

*Selle parajam paik Vironia on...*²⁷⁹

2.3.2.4. Rahvused

Küll aga on 1950. aastate tsenseerimispraktikates varasemast enam keskendunud rahvuste probleemile – kui 1940ndail eraldati peamiselt venevaenulikud tekstid, siis teises tsenseerimisaktsioonis on otsitud ka antisemiitlike motiive ning teisi Nõukogude Liidu rahvaid halvustavat. Nii on näiteks tsenseeritud ka armeenlasi pilkavad anekdoodid²⁸⁰, kus küll jälle skatoloogiline ja/või erootiline rahvusküsimusega põimub. Veel on tsenseeritud mustlastesse puutuvat (kokku tsenseerimispõhjuseks kaheksal juhul), näiteks lugu, mis põhjendab mustlaste väljaajamist Ungarist²⁸¹ või uskumislikku laadi lugu, mis selgitab mustlasi kui Rooma sõdurite järeltulijaid, kes on igavesti põgenejateks määratud.²⁸²

Rohkem anekdoodimaterjali on siiski juutidest. Kokku on juut tsenseerimispõhjuseks 56

²⁷⁶ ERA II 17, 400 (289) < Helme khk., Kärstna v. – Ed. Treu < Hendrik Adamson (1929).

²⁷⁷ ERA II 22, 427 (7) < Simuna khk., Salla v., Lasinurme k. – Osvald Kütt < Jaan Nopposon (1929).

²⁷⁸ Nt ERA II 23, 87 (8) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1949).

²⁷⁹ ERA II 10, 735/6 (1) < Tartu l. – keegi tudeng (1929).

²⁸⁰ ERA II 31, 663 (60) < Tartu l. – Elmar Vardja (1930); ERA II 31, 663 (61) < Tartu l. – Elmar Vardja (1930); ERA II 31, 664 (64) < Tartu l. – Elmar Vardja (1930).

²⁸¹ ERA II 11, 641/3 (4) < Elva l. – J. Illison, stud phil < R. Brachmann, 25 a. (1929).

²⁸² ERA II 256, 333/4 (13) < Häädemeeste khk., Orajõe v., Kabli k., Jüri t. – Marta Mäesalu < Liisa Rääk, s. 1856 (1939).

juhul. Juutluse ja Nõukogude Liidu seosed on keerukad. Ühelt poolt oli antisemitism seostatav Hitleriga ning oli negatiivne. Teisalt ei olnud Nõukogude Liit iseseisva Iisraeli riigi poolt ning seega on juutidevastane meelsus tõlgendatav antisõnism, mitte antisemitismi ilminguna. Arvestama peab ka seda, et Nõukogude Liit ei soosnudki väikerahvaste iseseisvat identiteeti, seegi andis põhjust juutide kahtlustamiseks. Vahetult pärast Teist maailmasõda juudivastaseid kampaaniaid polnud, kuid juba 1940. aastate teisest poolest alates meeleolud muutusid. Algas kampaania juutide kui juurtetute kosmopoliitide vastu, mille käigus seda etnilist gruppi represseriti. Isegi sõna „juut“ kadus nõukogude meediast. (Greenbaum 1965: 420–421) See kajastub ka rahvaluulekogude kontrollimises. Tagantjärele ongi keeruline hinnata, kas juute halvasti kujutavad anekdoodid on köidetest eraldatud seetõttu, et antisõnism nõukogude kodanikule ei sobi, või hoopis seetõttu, et juudid ise ühiskondliku grupina ebasoosingus olid.

Muuhulgas on tsenseeritud ka üks heebreakeelne tekst.²⁸³ Juutidest on ka uskumusi²⁸⁴ ja legende, näiteks rahvusvahelise levikuga lugu, mis põhjendab sealihha söömise keelu intsidendiga, mil juut üritas Jeesuse võimeid testida ning see tema lapsed põrsasteks muutis.²⁸⁵ Halvustavam on ütlusfolkloor („Sina oled tõsine justkui juudivõla maksja“²⁸⁶) ning arvukad naljandid ja anekdoodid. Kuigi mitmed neist on seotud ka seksuaalsete või skatoloogiliste motiividega ning oleks tsenseeritud olnud ka nende pärast, siis on ka hulk anekdoote, mis tsenseeriti pelgalt juutide kujutamise pärast, näiteks lugu sellest, kuidas inglane, sakslane ja juut said soovida, mis tahes, teised soovisid asju ja lepinguid, juut puhast pesu.²⁸⁷ Anekdoodid pilavad juutide kitsidust ja välimust, kuid ei ole harvad ka korrad, mil juut teravmeelse vastustega silma paistab, näiteks järgnevas loos:

²⁸³ ERA II 31, 635 < Tartu l. – Elmar Vardja (1930).

²⁸⁴ ERA II 256, 333 (12) < Häädemeeste khk., Orajõe v., Kabli k., Jüri t. – Marta Mäesalu < Liisa Rääk, s. 1856 (1939); ERA II 75, 62 (55) < Jüri khk., Rae v., Pajuba k. < Jüri khk., Rae v. vndk. – Rudolf Põldmäe < Liisu Toater, 74 a. (1934).

²⁸⁵ ERA II 256, 333 (11) < Häädemeeste khk., Orajõe v., Kabli k., Jüri t. – Marta Mäesalu < Liisa Rääk, s. 1856 (1939).

²⁸⁶ ERA II 196, 271 (1221) < Laiuse khk., Laius-Tähekvere v., Sadala k., Raja t. – P. Tammepuu < Peeter Käär (1937), vt kõnekäändudest nt ka ERA II 31, 590 < Paide – Richard Viidebaum (1931); ERA II 31, 585 (1–3) < Torma khk. – Paul Ariste (1931); ERA II 31, 589 (1) < Peetri khk., Mäo-Nurmsi – Richard Viidebaum (1931).

²⁸⁷ ERA II 121, 476 (7) < Nõo khk., Pangodi v., Illi k. – O. Sild < A. Urm, 67 a. (1935).

Restoraanis istunud ohvitser ja juut. Ohvitseril olnud monokel, juudil aga väga kõver nina. Ohvitser öelnud juudile: „Lõika nina ära, alt poolt on sul lõigatud, siis oled eht bulldog. Juut öelnud: „Pane endale teine klaas perse siis oled valmis mikroskoop.”²⁸⁸

Mitmed juutide kohta tsenseeritud tekstid on levinud naljandidid või anekdoodid, mille süžee jaoks pole tegelikult oluline, et tegelaseks oleks juut. Siiski lisab juudist tegelane üldisele koomikale veel ühe aspekti ning nii on juut tegelaseks näiteks naljandis, kus uriiniproovidega tekkinud segaduse tõttu peremehele ennustatakse vasika sünnitamist ning sellest algab koomiliste sündmuste ahel (ATU 1739)²⁸⁹

Venelaste kohta kogutust on osa eelmises tsenseerimisaktsioonis kõrvale jäänud. 27 teksti on siiski ka teise aktsiooni käigus köidetest välja lõigatud, kuna seal on venelasi mainitud solvavates seostes. Mõnes tekstis on venelasi veelkord tibladeks nimetatud²⁹⁰, mitmetes tsenseeritud palades²⁹¹ on pilgatud vene keelt. Ka eelmises tsenseerimisaktsioonist tuttavad motiivid, nagu venelase hais, soku või muu looma²⁹² laudast välja ehmatub, on ka 1950. aastatel eraldatud käsikirjade seas olemas. Pilgatud on venelaste riietust²⁹³ ning venelaseks olemine on halvustava tähendusega ka liisusalmides.²⁹⁴

2.3.2.5. Seks

Peamiseks tsenseerimispõhjuseks olid 1950. aastatel obstsöõnsed motiivid. Needki avalduvad eri žanrides. Ka näiteks tsenseeritud muistendite hulgas on obstsöõnsusse kalduvaid motiive, nagu lugu sellest, kuidas mees nägi vanakuradit tantsimas preilidega, kel läbipaistvad riided, kurat soovitas talle ühte neist, kuid õnneks avastas mees surmaohu.²⁹⁵

²⁸⁸ ERA II 10, 9 (1) < Tartu l. – Oskar Gradenteich (1928).

²⁸⁹ ERA II 33, 475/7 (4) < Tallinn – T. Viedemann < maaler Piipur (1931).

²⁹⁰ ERA II 23, 423/4 (2) < Tartu l. – H. Liimask (1930); ERA II 31, 41/2 (1) < Tartu – Veera Juht, Tartu Kaubanduskooli I klassi õpilane (1930).

²⁹¹ ERA II 31, 491 (2–4) < Tallinn – Elmar Päss < Raimond Kull (1931).

²⁹² RKM II 3, 195/7 (1) < Kaarma khk., Kuressaare v., Laadjala k. – Jete Laas < Priidu Saar, 74 a. (1946); ERA II 31, 671 (72) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930).

²⁹³ ERA II 33, 485 (11) < Jüri khk., Rae v. – T. Viedemann < J. Põldmäe (1931).

²⁹⁴ ERA II 253, 324 (26) < Laiuse khk. – Arnold Pall < Leida Pärn (1932).

²⁹⁵ RKM II 15, 58 (17) < Simuna khk. – Helmut Joonuks < Juhan Rääk (1942).

Teine eraldatud muistend kirjeldab, kuidas mees tüdrukut magatanud, ta rasedaks teinud ja valet vandunud mees jäi küüru ja sai kärna²⁹⁶, veel ühes sarnases jutus pidi mees karkudega käima hakkama.²⁹⁷ Pigem muinasjututaoline on lugu popsipojast, kes pahareti juures teenimise eest sai tasuks rikkakstegemise pulga ja naise süütuse kontrollimise pulga, viimast kasutas mõisapreilidega ja jättis nendega abiellumise plaanid katki, sest leidis hoopis saunatüdruku.²⁹⁸ Põrgumotiividega on seotud ka pigem naljandlik lugu mehest, kes põrgus paljaste naistega tantsida saab, kuid kuna neil puudub tupp, ei saa nendega seksida – selles seisnevadki põrgupiinad.²⁹⁹ Maisemal tasandil toimib jällegi klassikaliselt muistendlik lugu, kus mees kohtub metsateel alasti noore naiseaga, kes lubab, et tema katsumine pidi rikkaks tegema. Mees oli selleks aga liiga hirmunud.³⁰⁰

Samas ilmnevad ka poliitilised motiivid suguelundite kirjeldamises: preilil on sukkadel Saksa ja Austria keisrite pildid, vastavate riikide sõdurid paluvad luba neid pilte suudelda, Vene sõdur aga seletab, et märkas keiser Nikolai habet ja sooviks seda suudelda³⁰¹ (vrd ka sarnase motiiviga lugu lugu Tõnissonist³⁰²).

Välja saab tuua mõningaid laulu- ja anekdooditüüpe, mis tsenseeritud materjalide hulgas sagedad on. Lisaks eelpoolmainitud ATU-tüübiumbritega naljanditele on selliste hulgas veel keisrinna Katariinaga seksimist kujutavad anekdoodid: esiteks ohvitseri ja munga lugu³⁰³ (sama motiiv ka tsaarinnast lihtsamate naistega³⁰⁴), teiseks ohvitseri ja lendavate sädemete motiiv³⁰⁵, ning Katariinale piisavalt suurte riistaga mehe otsimine³⁰⁶. Korduvalt on eraldatud anekdoot sellest, et pärast üheöösuhet lahkub üks paarilistest, mees soovib võimalikule

²⁹⁶ ERA II 256, 282/3 (26) < Helme khk., Riidaja vndk. – Hans Martin < Miina Kass, üle 80 a. (1939).

²⁹⁷ ERA II 254, 321 (97) < Emmaste khk. ja v., Viiri k. – Enda Ennist < Kreet Elleberk, s. 1861 (1939).

²⁹⁸ ERA II 59, 205/10 (15) < Nõo khk., Pangodi v. – Oskar Sild < Peeter Orav, 30 a. (1933?).

²⁹⁹ ERA II 132, 591/2 < Karja khk., Leisi v., Purtsa k., Poldealuse t. – Aleksei Jakobson < Olev Mägi, 26 a. (1936).

³⁰⁰ ERA II 33, 497 (29) < Kose khk., Tuhala – T. Viedemann < V. Viedemann (1931).

³⁰¹ ERA II 132, 312/3 (6) < Haljala khk. – Julius Reepärg (1936).

³⁰² ERA II 17, 400 (289) < Helme khk., Kärstna v. – Ed. Treu < Hendrik Adamson (1929).

³⁰³ ERA II 33, 490/1 (19) < Jüri khk., Rae v. – T. Viedemann < G. Põldmäe (1931).

³⁰⁴ ERA II 31, 669/70 (70) < Tartu I. (?) – Elmar Vardja (1930).

³⁰⁵ ERA II 31, 685/6 (107) < Tartu I. (?) – Elmar Vardja (1930).

³⁰⁶ ERA II 70, 305 (8) < Rakvere khk. ja I. – L. Saukas (1934).

lapsel nime, naine vastab hoopis võimaliku suguhaiguse nimetamisega³⁰⁷, anekdoot linnanaistest, kes lehma paaritamise jaoks selili keeravad³⁰⁸, lugu sellest, kuidas paljas naine kadunud koera otsides end pildiraamiga varjab³⁰⁹. Eduard Laugaste on kahel korral kogunud loo sellest, kuidas koolipoiss õpetaja karistamiseks end tripperisse nakatada laseb.³¹⁰ Veel on tsenseeritud anekdoote, milles on esitatud mõistukõne sõidukitest³¹¹. Ilmselt võisid reaalse elu sündmused anda alust anekdootlikule loole arstiteaduse professorist, kes näpu surnu pärakusse toppis ning tudengite tähelepanelikkust kontrollis.³¹² Levinud on naljand vahast naisekujust laeval, mis müüakse küünlavabrikusse – selle tagajärjel on kloostritäis nunki peagi rasedad.³¹³ Juudi ja obstsöonsuse teemad segunevad anekdootis, kus 15-aastane juudipoiss kaotab süütuse emale või vanaemale ja selle kohta isale tabavalt vastab.³¹⁴

Eraldatud naljandite hulka kuuluvad ka igasugustel mõistukõnedel mängivad lood, näiteks on sellisteks mõistukõnedeks alust andnud piiblimotiivid³¹⁵, muuhulgas põhineb sellistel mõistukõnedel naljanditüüp ATU 1735³¹⁶. Mõistagi ei ole allegooriate ainukeseks allikaks

³⁰⁷ ERA II 33, 491 (20) < Jüri khk., Rae v. – T. Viedemann < G. Põldmäe (1931); ERA II 11, 637/9 (3) < Elva l. – J. Illison, stud phil < R. Brachmann, 25 a. (1929).

³⁰⁸ ERA II 33, 494/5 (25) < Jüri khk., Rae v. – T. Viedemann < G. Põldmäe (1931); ERA II 31, 659 (54) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930); ERA II 20, 430/2 (2) < Tallinn < Jüri khk. – Rudolf Põldmäe < Julius Põldmäe (1929).

³⁰⁹ ERA II 33, 495 (26) < Jüri khk., Rae v. – T. Viedemann < G. Põldmäe (1931); ERA II 31, 642 < Tartu l. – Elmar Vardja (1930) ERA II 17, 509 (394) < Tartu l. < Koeru khk. – Ed. Treu < Friedrich Olup (1929).

³¹⁰ ERA II 17, 876/7 < Tartu l. – Ed. Treu < Endel Eilsen (1929); ERA II 29, 209/10 < Tartu l. – Eduard Treu (1930).

³¹¹ ERA II 31, 655 (43) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930); ERA II 70, 306 (9) < Rakvere khk. ja l. – L. Saukas (1934); ERA II 31, 460 (31) < Tallinn – Tõnu Viedemann < H. Kulden (1930).

³¹² ERA II 31, 460/1 (32) < Tallinn – Tõnu Viedemann < S. Mets (1930); ERA II 20, 449/50 (13) < Tallinn – Rudolf Põldmäe < T. Kulder, Westholmi gümnaasiumi õpetaja Tallinnas (1929).

³¹³ ERA II 289, 468/9 (9) < Põide khk., Laimjala v. – Aleks Lesk (1940); ERA II 31, 643/4 < Tartu-Maarja khk., Tartu l. – Elmar Vardja (1930).

³¹⁴ ERA II 33, 485/6 (12) < Jüri khk., Rae v. – T. Viedemann < J. Põldmäe (1931); ERA II 20, 434/7 (4) < Jüri khk. – Rudolf Põldmäe < Jaan Põldmäe (1929).

³¹⁵ E 28118/20 < Jämjaja khk. – A. Kuldsaar (1896); ERA II 82, 127/34 (1) < Hargla khk., Vana-Roosa v., Vastse-Roosa k. – Aleksander Reedo < sõdur (1934).

³¹⁶ Tsenseeritud näiteks RKM II 23, 62/4 (68) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1949).

piiblimotiivid, seksi saab võrrelda ka näiteks kindluse vallutamisega.³¹⁷ Veel on sage motiiv neiu au hoidmine (ja kinninõelumine)³¹⁸ ning Aadama ja Eeva kõhtude kinniõmblemine.³¹⁹

Seksuaalseid motiive on nii vanemates mõistatustes kui ka uuemates keerdküsimustes (Nt „Tagant saab alati, eest ei saa / Noor saab alati, vana kui seisab“³²⁰) Eraldatud on ka üks obstsöönsete motiividega regilaul³²¹ ning üks tantsukirjeldus³²². Obstsöönsetel on ka osad usundi- ja kombekirjeldused nagu „Helmes ei tohi kapsa istutamise ajal mees naise juures olla, kapsal kasvavad munad siis alla.“³²³ Salmidest on näiteks korduvalt eraldatud tüüp „oleks mina oinas, küll ma koinaks“³²⁴ ning read algusega „Piibel, puts ja parlament...“³²⁵ Paljud eraldatud lauludest on laadilt külalaulud, kirjeldades kohalikke olusid ja inimesi, näiteks Nõmavere³²⁶, Koluvere³²⁷ ja Mudakuru külast³²⁸. Sagedasti on tsenseeritud laulud „Läksin mina, läksin mina läbi külatänava...“³²⁹ Sage on ka lauluparoodia „Puts kohiseb ja kirbud

³¹⁷ ERA II 59, 211/2 (20) < Nõo khk., Pangodi v. – Oskar Sild < Karl Koosa sõdurilaulik, 28 a. (1933?).

³¹⁸ ERA II 261, 228/9 (63) < Kose khk., Ravila v. – Tõnu Võimula < H. Raidmets (1939); ERA II 132, 230 (62) < Rakvere khk. ja l. – August Haav (1936); ERA II 132, 228 (57) < Rakvere khk. ja l. – August Haav (1936); ERA II 17, 440/1 (330) < Helme, Taagepere k. – Ed. Treu < Uritam (1923); ERA II 31, 682 (98) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930).

³¹⁹ ERA II 31, 680/1 (93) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930); ERA II 10, 751 (4) < Tartu l. – Osvald Raud (1929); ERA II 20, 451/2 (14) < Tallinn – Rudolf Põldmäe < keegi preili (1929).

³²⁰ ERA II 31, 672 (76) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930); vrd ERA II 10, 749 (3) < Tartu l. – Osvald Raud (1929).

³²¹ ERA II 130, 471/2 (2) < Muhu, Hellamaa v., Lõetsa k. – Richard Viidalepp < Vassili Tuslit, 63 a. (1937).

³²² ERA II 253, 456/7 (17) < Torma khk.. Sadala v. ja k. Jaagupi t. – < P. Tammepuu < Juulius Sildre, 52 a. (1939).

³²³ ERA II 29, 431 (3) < Äksi khk., Saadjärve v. Kõduküla – Pail Ariste < Elmar Vardja (1930).

³²⁴ ERA II 17, 875 < Koeru khk. – Ed. Treu < Fr. Olup (1929); ERA II 59, 230 (95) < Nõo khk., Pangodi v., Tamsa k. – Oskar Sild (1933?); ERA II 132, 218 (8) < Rakvere khk. ja l. – August Haav (1936).

³²⁵ ERA II 34, 306 (5) < Reigi khk., Kootsare – Oskar. Loorits < Alma Anderson, s. 1905 (1928); ERA II 23, 25 (1) < Ridala khk., Haapsalu l., WC Magnus de la Gardie aias – Aug. Hinnov (1929); ERA II 21, 569 (3) < Häädemeeste khk., Orajõe v., Treimani k. – Leida Lepp < Meinhard Krapp, 15 a. (1929); ERA II 10, 371 (2) < Tartu-Maarja khk., Tartu l. – Elmar Päss < Peeter Treiberg (1929); ERA II 115, 469 (45) < Karja khk. – N. Lepp (1935).

³²⁶ ERA II 256, 562/4 (1) < Kolga-Jaani khk., Võisiku v. – Johannes Raidla < Peet Suigusaar (1939).

³²⁷ ERA II 22, 417 (3) < Simuna khk., Salla v., Lasinurme k. – Osvald Kütt < Jaan Nopposon (1929).

³²⁸ ERA II 121, 263/5 < Karksi khk. ja v., Liiva t. – Mari Sarv < Ann Tomson, 61 a. < Ants Allik (1935).

³²⁹ ERA II 69, 231/2 (4) < Häädemeeste khk., Orajõe v., Räägu k. – M. Martinson < Julia Klein, 23 a. (1934);

hüpvad vittu...³³⁰ Obstsöönseid seosed tekivad ühes eraldatud laulutüübis refrääni tõttu, milles kordub „ilma püksata“³³¹. Eraldatud lauludes ja salmides on sage veel türaluude murdmise motiiv.³³²

On palu, mida tsenseerima ei ole ajendanud nende naaberlehekülgedel olevad ropud motiivid, samas võib neist seksuaalset välja lugeda vaid vihjamisi, nt järgnevas salmis:

Rõõmul tuksus süda

Valjus hõiskas ilm

Neiuuke minu rinnal

Õrnalt suudles mind.

Ja veel vaiksel õhtul

Kauni kambri sees

Hingasin ma rahun

*Neiu rinna naal.*³³³

Samas on ka lüürilistes lauludes kohati obstsöönseid motiive, näiteks üks isamaalt lahkunud mehe laul oma neiu igatsemisest algab lüürilisel toonil, kuid lõppeb seksuaalakti kirjeldamisega.³³⁴

Venelaste ja obstsöönsete kirjeldamine põimuvad laulus, milles leiduvad read:

Need vene munnid

ERA II 59, 232 (112) < Nõo khk., Pangodi v., Tamsa k. – Oskar Sild (1933?); ERA II 29, 595 < Valga khk. – Alfred Kurlents (1930); ERA II 23, 446 (9) < Märjamaa khk., Paeküla – Emilie Poom < Tiiu Kriipmann (1930); ERA II 257, 562 (14) < Torma khk. – Kristjan Abroi (1939); ERA II 121, 331/3 (12) < Karksi khk. ja v., Liiva t. – Mari Sarv < Ann Tomson, 61 a. (1935); ERA II 27, 307 (16) < Nissi khk., Leitse v. ja k. – Rudolf Põldmäe < Jaagup Vellmann, 60 a. (1930).

³³⁰ ERA II 72, 471 (26) < Laiuse khk. – E. Vardja (1934); ERA II 59, 673/5 (83) < Vaivara khk., Narva l. – A. Mensas < Karl Bleesi sõdurilaulik (1932); ERA II 132, 239 (73) < Väike-Maarja khk., Vao v. – August Haav < Felix Piir (1936).

³³¹ RKM II 23, 100/1 (49) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1949); RKM II 23, 92/3 (14) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1949).

³³² ERA II 10, 591/2 (3) < Helme khk., Kärstna v., Pätsi t. – Elmar Aader < Hendrik Adamson, s. 1890 (1929); ARS 1, 672 (3) < Setumaa – Paul Voolaine < Patsi Vanatalo, 15 a. (1927); ERA II 59, 222 (14) < Nõo khk., Pangodi v., Tamsa k. – Oskar Sild (1933?).

³³³ ERA II 80, 436 (307) < Setumaa – Aleksandra Kukk, 15 a. (1934).

³³⁴ E 28115/7 (27/11) < Jämaja khk. – A. Kuldsaar (1896).

Kui rasva rullid

*Nemad sisse-välja käivad lõpmata.*³³⁵

Põhjused põimuvad ka laulus juutidest ja Sangastest³³⁶, kus „noore juudi nusseva / ja vana juudi masseva!“³³⁷

2.3.2.6. Väljaheidet

Väljaheidete mainimist on tsenseeritud ka siis, kui need toimivad fraseoloogilises kontekstis, näiteks loos, kus mees kandis uppuvalt laevalt lahkudes kaptenile ette, et üks asi jäi sitaste – pakpoord jäi pesemata.³³⁸ Sõna „sitt“ tähistab ka loomasõnnikut ning seepärast on tsenseeritud ka lugu sellest, kuidas eesti asunik Venemaal sai venelasest rohkem kurke, sest lootis jumalasõna asemel lehmasitale.³³⁹ Tsenseeritud on ka keelenäide – sõnnikuhargi varasem nimi sitavool.³⁴⁰

Väljaheidetega seotud naljandid puudutavad sageli ühiskondlikult kõrgemal positsioonil olevate inimeste naeruvääristamist, sellisena oleks need tegelikult toimunud heade näidetena feodaalkorra kriitikast. Siiski jõudsid lood sellest, kuidas kutsar härrat häda tegemisel kiirustama peab³⁴¹ (vt ka härra sõrme määrimise lugu tüübist ATU 1698A*³⁴²) hoopis erifondi, mitte mõisnike pilavaid naljandeid koondanud raamatusse. Korduvalt on tsenseeritud ka lugu, kus ühe maa kuningas külastab teist, tema vastuvõtmiseks on peldikusüsteem ümber korraldatud ning peldikupotis istub keegi, kes tagumikku puhastab – aga selle käigus ka

³³⁵ ERA II 35, 43/4 (7) < Koeru khk., Liigvalla v. < Koeru khk., Einmanni v., Aavere vndk. – Richard Viidebaum < Mihkel Võõlmann, 40 a. (1931).

³³⁶ ERA II 23, 683 (1) < Räpina khk., Raadama k. – Elmar Päss < J. Ainelu (1930); ERA II 258, 104 (381) < Simuna khk., Salla v., Tammiku k. < Laiuse khk. – Helmut Joonuks < Ants Kruusamägi, 70 a. (1939); ERA II 256, 645/6 (72) < Viljandi khk. ja l. – J. Kala < Liis Üprus, 65 a. (1939).

³³⁷ ERA II 23, 683 (1) < Räpina khk., Raadama k. – Elmar Päss < J. Ainelu (1930).

³³⁸ ERA II 261, 211 (22) < Tallinn – Tõnu Võimula < A. Tamm (1939).

³³⁹ ERA II 33, 496 (27) < Tallinn – T. Viedemann < G. Virgebau (1931).

³⁴⁰ ERA II 196, 289 < Laiuse khk., Laius-Tähkvere v., Sadala k., Raja t. – P. Tammepuu < Peeter Käär (1937).

³⁴¹ ERA II 259, 528/9 (5) < Koeru khk., Rakke al. < Ao k. – Laine Priks < Miina Tillikas, s. 1867 (1939); ERA II 252, 256/8 (4) < Setu, Järvesuu v., Värska k. – Vassili Aalik < A. Mägioja, s. 1875 (1939).

³⁴² ERA II 31, 685 (105) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930); ERA II 17, 422/3 (314) < Tallinn < Helme khk. – Eduard Treu < Johannes Kivirähk (1928).

üllatunud valitseja näo ära mäkerdab³⁴³, mainitud on nimesid nagu Nikolai II ja Saksa Villem (Wilhelm II.)³⁴⁴ Sama motiiviga mänginud poliitilisi nalju eraldati juba 1940. aastatel.³⁴⁵ Kuid kõrgemal positsioonil olevate isikute kõrval on skatoloogiliste naljade objektiks ka ääremaade elanikud, näiteks hiidlased, kes sisemaal tööl käisid.³⁴⁶

Kui seksuaalsed teemad on sageli esindatud lauludes ja anekdootides, siis väljaheidete teema on žanriliselt muudest teemadest rohkem esindatud kõnekäänud, lastelaulud ja liisklugemised, näiteks liisusalm „Ingel Kringel vii mind taeva kui ei vii siis situn kaela.“³⁴⁷ Väljaheidete eksplitsiitse kujutamise tõttu on tsenseeritud ka üks muinasjutt³⁴⁸ ja meditsiinilist laadi teateid kõhukinnisuse³⁴⁹ ja ussihammustuse³⁵⁰ ravimise kohta. Rahvuslik pilge ja väljaheidete teema segunevad järgnevas palas:

Lätlane-laaberjalg,

Tulli meile tuld tooma (tuuma),

Sei(e) meie siasita,

*Lak'se meie latse pasa.*³⁵¹

Väljaheidetega on tihedalt seotud peeretamise teema. Sealgi on tsenseerimis põhjuste põimumist, näiteks loos, kus mees mängib peeruga „Боже, Царя храни” viisi ära.³⁵² Peeretamisega on seotud ka kombeid (leivaldõimetise juures ei peeretata³⁵³) ja ütlushi (,perse kiidab perenaist“³⁵⁴)

³⁴³ ERA II 252, 435/6 (2) < Setu, Vilo v., Olohkuva k. – A. Tammeorg < Anastasja Karulaan (1939); vrd ERA II 59, 215 (3) < Nõo khk., Pangodi v. – Oskar Sild < A. Ohnalt, 18 a. v. (1933?).

³⁴⁴ ERA II 258, 215/6 (212) < Väike-Maarja khk., Vao v., Kõrtsi k. ja t. – Marsell Ross (1939).

³⁴⁵ ERA II 59, 215 (3) < Nõo khk., Pangodi v. – Oskar Sild < A. Ohnalt, 18 a. v. (1933?).

³⁴⁶ ERA II 17, 410 (300) < Helme khk., Tõrva k. – Ed. Treu < Eduard Kase (1929); ERA II 17, 408 (298) < Helme khk., Tõrva k. – Ed. Treu < Eduard Kase (1929); ERA II 259, 529 (6) < Koeru khk., Rakke al. < Ao k. – Laine Priks < Miina Tillikas, s. 1867 (1939); ERA II 29, 204/8 < Tartu l. – Eduard Treu (1930).

³⁴⁷ ERA II 71, 649 (6) < Keila khk., Klooga k. – E. Vardja < Erich Pärnberg (1934); ERA II 71, 615 (5) < Keila khk. – E. Vardja (1934), ERA II 71, 485 (5) < Keila khk. – E. Vardja (1934).

³⁴⁸ ERA II 37, 425/34 (12) < Jõhvi khk., Voka v., Konju k. – Rudolf Põldmäe < Anton Roht, 81 a. (1931).

³⁴⁹ ERA II 254, 322 (103) < Emmaste khk. ja v., Viiri k. – Enda Ennist < Kreet Elleberk, s. 1861 (1939).

³⁵⁰ ERA II 254, 322 (101) < Emmaste khk. ja v., Viiri k. – Enda Ennist < Kreet Elleberk, s. 1861 (1939).

³⁵¹ ERA II 256, 51 (2) < Läti, Ergeme khk. Turneshof. – Joh. Köpp (1939).

³⁵² ERA II 17, 444 (333) < Helme khk., Kärstna v. – Ed. Treu < Hendrik Adamson (1929).

³⁵³ ERA II 289, 470 (10) < Põide khk., Laimjala v. – Aleks Lesk (1940).

³⁵⁴ ERA II 132, 271 (9) < Lüganuse khk., Püssi v., Kestla-Aho k. – Mihkel Tapner < Kadri Tapner, 73 a. (1937).

Avalike tualettide seintelt kirjutatud salmide sisuks on samuti sageli skatoloogilised motiivid, millest sagedasemad on juhendid tualeti kasutajale:

Sea otse asjakene

Pea paigal persekene

Ära situ sirga sorga

Lausa laia laua peale

Situ otse alla poole

Kena augu keskeelle

Et ei tõuseks sitast tüli

*Pasa pärast pahanduste.*³⁵⁵

Hea näide on ka lausa linnavalitsusele omistatud salmike Tartu Peetri kiriku peldiku seinal seisnud salm:

Kui sa sõber peeretad,

Ja sitta alla veeretad,

Siis seda ikka meeles pea,

Ära seina peale sitta vea.

*Linnavalitsus.*³⁵⁶

Riigivanem Tõnissonile on omistatud aga järgmised read:

Siin situn silmaveega

Ja kusen kurva meelega.

*Riigivanem Tõnisson.*³⁵⁷

Suguelundite ja väljaheidete vahele jääb sõna „perse“ pärast tsenseerimine.

Nii on tsenseeritud lood tšellomängijast³⁵⁸ ja kontrabassisistist³⁵⁹, kes purjuspäi oma pillile otsa kukkusid, nii et „pill perses ja perse pillis“. Võrreldav on motiiv jalgratturite ja pillipuhujate kurtmisest.³⁶⁰ Veel üks tüüpilisi persega seotud motiive on sellest, kuidas mees

³⁵⁵ ERA II 10, 589 (1) < Tallinn – Oskar Loorits (1929), vrd ERA II 132, 224 (39) < Rakvere khk. ja l. – August Haav (1936); ERA II 121, 656 (4) < Tallinn – Johannes Maide (1936).

³⁵⁶ ERA II 29, 212 < Tartu l., Peetri kiriku peldik – Eduard Treu (1930).

³⁵⁷ ERA II 23, 25 (2) < Ridala khk., Haapsalu l., WC Magnus de la Gardie aias – Aug. Hinnov (1929).

³⁵⁸ ERA II 17, 420 (310) < Elva l. – Ed. Treu < Eduard Oja (1929).

³⁵⁹ ERA II 17, 420 (311) < Tartu-Maarja khk., Tartu l. – Ed. Treu < Eduard Veide (1929).

³⁶⁰ ERA II 17, 421 (312) < Helme khk., Tõrva l. – Ed. Treu < Ernst Jaakson (1929).

end pilganud noored hobuse saba alla saadab.³⁶¹Vaid ühel korral on tsenseeritud pala, milles parunid lasevad meestel oma abikaasad perse järgi ära tunda³⁶², motiiv on samas laialt levinud. Sõna „perse“ pakub rikkalikult fraseoloogilist ainet³⁶³, mis on tsenseeritud kas tervikuna või ainult selle sõna koha pealt. Samas anekdoodid ja laulumaterjal on enamasti suundunud otsesemalt seksuaalsete või skatoloogiliste motiivide poole, otsesõnaline „perse“ niisiis neis žanrides nõnda üldiselt kasutust ei leia.

2.3.2.7. Suguelundid

Korduv suguelunditega seonduv tsenseeritud motiiv loetleb allpool võõd olevate organite materjale: „Vitt oli puust, türa oli luust...“³⁶⁴ Samamoodi on ühtaegu populaarne ja paljutsenseeritud salmike „Pisike vitt ja palju karvu..“, kus karvadest eri liiki harju teha lubatakse.³⁶⁵

Suguelundidki on andnud alust anekdootideks, näiteks elevantimuna väljahaudumisest.³⁶⁶ Ka anekdoodid Puškinist mainivad ümberütleva moel suguelundite ja erutumisega seonduvat.³⁶⁷ Viimane neist mängib püha Antoniuse imeteo motiiviga: mees varjab oma alastust mütsiga, kasutamata selleks käsi.³⁶⁸ Ümberütlemine toimib ka ütlusfolklooris, järgnev pala võinuks süvenemata lugemisel tsenseerimata jääda, kuigi mainib naissuguelundeid: „Mis tal viga on?! Kaks lüpsilehma, vesi- ja tuuleveski saab kaasavaraks. Tüdrukut „kiidetakse“

³⁶¹ ERA II 111, 133/4 (2) < Kuusalu khk. – Arnold Adler (1935); ERA II 22, 723 (4) < Kolga-Jaani khk., Uue-Võidu v., Parika k., Parika t. – Salme Kõögardal < A. Asu, 24 a. (1929–1930).

³⁶² ERA II 287, 97/8 (17) < Lüganuse khk., Erra v. – Tõnu Võimula (1939).

³⁶³ Vt nt RKM II 20, 169/70 < Viru-Nigula khk. – A. Krikmann (1948).

³⁶⁴ ERA II 16, 9 (1) < Pärnu, Turu klosett – Herbert Tampere (1929); ERA II 59, 227 (67) < Nõo khk., Pangodi v., Tamsa k. – Oskar Sild (1933?); ERA II 132, 218 (12) < Viljandimaa – August Haav (1936).

³⁶⁵ ERA II 59, 223 (26) < Nõo khk., Pangodi v., Tamsa k. – Oskar Sild (1933?); ERA II 17, 513 < Kihnu – Ed. Treu (1929); ERA II 10, 592 (4) < Helme khk., Kärstna v., Pätsi t. – Elmar Aader < Hendrik Adamson, s. 1890 (1929); ARS 1, 678 (20) < Setumaa – Paul Voolaine < Patsi Vanatalo, 15 a. (1927).

³⁶⁶ ERA II 11, 653 (8) < Elva l. – J. Illison, stud phil < R. Brachmann, 25 a. (1929); ERA II 22, 721 (3) < Kolga-Jaani khk., Uue-Võidu v., Parika k., Parika t. – Salme Kõögardal < A. Asu, 24 a. (1929–1930).

³⁶⁷ ERA II 32, 323 (3) < Tartu-Maarja khk. – Salme Rotberg, stud. phil. (1930); ERA II 31, 652 (40) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930).

³⁶⁸ ERA II 22, 717/9 (1) < Tartu-Maarja khk., Tartu l. – Salme Kõögardal < Hra Hagel, 37 a. (1929–1930).

sedaviisi teisele.³⁶⁹ Kuigi on ka hulk tsenseeritud mõistatusi, mis viitavad otseselt seksuaalaktile, on mõistatuseski sage suguelunditele vihjamine. Eraldatud mõistatuste juures on jällegi tavalisem taktika, kus mõistukõne juhib mõtted obstsöönnes suunas, kuigi vastus on süütu, nt

*Helevalge ja kõva kange,
tupes kasvanud,
noor ihaldab, vana ei salli
- Pähkel.³⁷⁰*

Jällegi ei saaks selliseid mõistatusi tsenseerida pelgalt sõnade otsimise abil, tuleb kaasa minna pala kommunikatiivse eesmärgiga. On ka mõistatusi, kus mainitakse suguelundeid, kuid vastus on jällegi süütu: „5 vittu 10 munni, kõik ümber perse kinni (ratta kodarad ja rehvid)“.³⁷¹ Mured meheriista suuruse osas kajastuvad eri žanrides, näiteks ütlustes³⁷² ja naljandites³⁷³. Jällegi on sage, et kui mainitakse pelgalt suguelundeid, mitte seksi, on rohkem keelelist materjali ja ütlusfolkloori, naljandi puändi või ka laulu arenduse esitamiseks on olulisem juba see, mida suguelunditega teha saab.

Üks suguelundite mainimise võimalusi on muidugi sakslastest pastorite keelekomistused³⁷⁴, nt

*„Ühel mehel olli ommuku kõva, lõuna kõva ja õhta olli kõva. Teie mõtlete,
et mis asi. Aga õieti tema usk olli kõva oma Jumala sisse.“ ütles õpetaja
Mikvitz oma jutluses.³⁷⁵*

Ametialased naljad on seotud ka arstitudengite oskamatuslega eksamil suguelundeist rääkida ning professor Alfred Sommeri teravmeelsete vastustega.³⁷⁶

Tsenseeritud lauludest mõned annavad lausa soovitusi esitusolukordadeks, sidudes

³⁶⁹ ERA II 196, 288 (1285) < Laiuse khk., Laius-Tähkvere v., Sadala k., Raja t. – P. Tammepuu < Peeter Käär (1937).

³⁷⁰ ERA II 253, 258 (4) < Laiuse khk. – Elmar Toots (1932).

³⁷¹ ERA II 31, 667 (68) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930).

³⁷² ERA II 59, 227 (64) < Nõo khk., Pangodi v., Tamsa k. – Oskar Sild (1933?).

³⁷³ ERA II 121, 473 (4) < Nõo khk., Pangodi v., Illi k. – O. Sild < A. Urm, 67 a. (1935).

³⁷⁴ ERA II 31, 675 (86) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930); ERA II 31, 675 (85) < Tartu l. (?) – Elmar Vardja (1930).

³⁷⁵ ERA II 256, 566 (3) < Kolga-Jaani khk., Võisiku v. – Johannes Raidla < Peet Suigusaar (1939).

³⁷⁶ ERA II 23, 767 (1) < Tartu-Maarja khk., Tartu l. – Alfred Kurlents < juut Gelbart (1929–1930); ERA II 23, 767 (2) < Tartu-Maarja khk., Tartu l. – Alfred Kurlents < juut Gelbart (1929–1930).

obstsöönseid diskursused reaalseste praktikatega:

Lits, lits, sina minu lits

Sull on hüva puts,

Ümberringi karvane

Kui voorimehe müts.

(Laulda oma pruudile hällilauluna).³⁷⁷

2.3.2.8. Fotokogu

1950. aastatel eraldati fotokogust üldnimekirja järgi 38 negatiivi ja 92 fotot, eraldatud fotode nimestikku on kantud 60 fotot. Fotode eraldamise valdavaks põhjuseks enamasti on olnud neil kujutatud Oskar Loorits: 45 fotot 60st on eraldatud just seepärast, et neil on kujutatud Rootsi põgenenud rahvaluuleteadlast. Sealjuures on eraldajad Looritsa ära tundnud ka kaugelt ja külje pealt, näiteks järgneval fotol (Foto 4), mis on originaalis 6 x 4,5 cm: Oskar Loorits seisab paremal, kõvakübaraga, inverteerimisraamatus pole fotol olevaid isikuid aga märgitud.

Foto 4. Setu kargus nelägeski Meremäe külas. ERA, Foto 441.

Nii on tsenseeritud materjalide seas Eesti Rahvaluule Arhiivi töötajate grupipildid³⁷⁸, pildid ühistest üritustest ja rahvaluulekogujatega kohtumistest. Üks foto³⁷⁹ kujutab rahvaluulearhiivi varade evakueerimist, täpsemalt Rahvaluule Osakonna kastide veoautole laadimist Palivere jaamas 1944. aasta septembris. Teised fotod samast evakueerimisest on tsenseerimata jäänud,

³⁷⁷ ERA II 132, 225 (42) < Rakvere khk. ja l. – August Haav (1936).

³⁷⁸ ERA, Foto 39; ERA, Foto 226–228; ERA, Foto 1285–1286; ERA, Foto 1288; ERA, Foto 1367–1368; ERA, Foto 1678.

³⁷⁹ ERA, Foto 2100.

see pilt kuulus eraldamisele tõenäoliselt seetõttu, et kahel pildil oleval isikul on seljas Saksa mundrid. Need ei pruukinud olla sõdurid, sest ka tsiviilisikud võisid kasutada taganeva sjaväe varustust. Kuna rahvaluulekastide väljalaadimine toimus aga siiski septembris veel sakslaste poolt okupeeritud Lääne-Eestis, on siiski tõenäoline, et kastide vagunist välja laadimise juures olid abiks sõdurid. 1950. aastatel ei sobinud siiski näidata, et Saksa mundris mehed hoolitsesid rahvaluulekogude säilimise eest. 1969. aastal on Richard Viidalepp aga sama fotot kasutanud artikli „Rahvaluulekogude evakueerimine ja reevakueerimine 1944. aastal.“ illustatsioonina (Viidalepp 1969: 177).

Foto 5. ERA varade evakueerimine.

Rahvaluuleosakonna kastide laadimine Palivere jaamas sept. 1944. ERA, Foto 2100

Lisaks Oskar Looritsale on tsenseerimisväärsed isikud olnud eesti rahvaviiside koguja Jüri Välbe³⁸⁰, rahvaluulekogujad August Michelson³⁸¹ ja Johannes Kalda³⁸². Eraldatud on ka pilt Julius Kuperjanovi kodutalust³⁸³. Mõnevõrra erandlikuna paistab eraldatud materjalide seas silma foto purjus naisest Satserinna ja Väraska vahelisel teel päänitsapäeval (Foto 6).

³⁸⁰ ERA, Foto 14.

³⁸¹ ERA, Foto 116.

³⁸² ERA, Foto 115.

³⁸³ ERA, Foto 213.

Foto 6. Purjus naine Satserinna ja Väraska vahelisel teel päänitsapäeval. ERA, Foto 637.

Erifondi on antud ka foto kirjeldusega „Bolševikkude koobas Kile mägedes“³⁸⁴, mis on pildistatud 1943. aastal ning kujutab punkrit. Organisatsioon on eraldamise põhjuseks foto³⁸⁵ puhul, kus kaks rahvariites neitut seisavad pillimehe kõrval: tähistatakse Ülemaalise Eesti Noorsoo Ühenduse (ÜENÜ) aastapäeva. ÜENÜ oli keelatud koos teiste rahvuslike (noorte)organisatsioonidega nagu noorkotkad, kodutütred, üliõpilaskorporatsioonid ja skaudid. Eraldatud fotode seas on ka pilt³⁸⁶ Eesti vabariigi haridusministri kõnest Petserimaal, taustaks lehvivad Eesti lipud. Minister ise on vaevalt äratuntav, kuid ilmselt on tsenseerimispõhjuseks kogu stseeni isamaalisus.

Fotod on nimestiku järgi erifondi üle antud 31. jaanuaril 1951. aastal. Eesti NSV TA. Riikliku Kirjandusmuuseumi Erifondi inventariraamatute registri kohaselt on aga Rahvaluule Osakonna fotokogust üleantud fotode ja negatiivide nimestik seitsmel lehel erifondi antud 28. veebruaril 1952. aastal. See on tõenäoliselt sama nimestik, mida olen käesolevas töös kasutanud, nimestikus on 60 kirjet. Erifondist on need Rahvaluule Osakonnale tagasi antud 14. jaanuaril 1966. aastal. Kui tagastatud rahvaluulekäsikirjad jäid endiselt eraldi mappidesse, siis fotod paigutati eeldatavasti tagasi nende õigetele kohtadele. Fotokogu asuti samas ka täiendama, kuna oli võimalik lisada fotosid senikeelatud isikutest. Nii on 1966. aasta detsembris lisandunud uus foto Oskar Looritsast³⁸⁷, ka järgneval kahel aastal on Looritsast lisandunud kummalgi aastal üks pilt³⁸⁸, 1970. aastal on rahvaluulekogujad ekspeditsioonil

³⁸⁴ ERA, Foto 1961.

³⁸⁵ ERA, Foto 1209.

³⁸⁶ ERA, Foto 661.

³⁸⁷ ERA, Foto 7638.

³⁸⁸ ERA, Foto 8076; ERA, Foto 8400.

Viljandi rajoonis, poseerivad Looritsa sünnimaja juures ning seal toimub ka rahvaluulekogujate kokkutulek³⁸⁹. Sellisena peegeldab fotokogu tsenseerimine rahvaluulekogude kontrollimist tervikuna: mis 1940ndail ja 1950ndail keelatud oli, muutus alates 1960. aastatest ettevaatlikult taas lubatuks.

³⁸⁹ ERA, Foto 9460–9461: ERA, Foto 9467.

3. Näiteid tsensuuri toimimisest

3.1 Arhiivi algusaegade kustutamine: loetamatuks muudetud

Oskar Loorits

3.1.1. Oskar Loorits Eesti Vabariigis

Pikemalt analüüsin Oskar Looritsa (1900–1961) tsenseerimisega seonduvat, kuna tema isik andis tsenseerimiseks alust väga paljudel erinevatel juhtudel nii ERA käsikirjade ja fotokogu kui ka trükisõna kontrollimise puhul. Samas oleks võimalik sarnaseid ülevaateid koostada ka kõigi teiste tsenseeritud isikute nime ja/või kirjutiste keelustamisest ja taaslubamisest. Loorits oli Eesti rahvaluuleteadlane, liivi ja eesti rahvausundi uurija, Eesti Rahvaluule Arhiivi looja ning esimene juhataja. Oskar Loorits sündis Viljandimaal Suure-Kõpu vallas vallakirjutaja peres. 1914–1917 õppis ta Tartus Aleksandri Gümnaasiumis, gümnaasiumi lõpetas 1919. aastal Viljandis. Pärast gümnaasiumi asus ta Tartu Ülikoolis filosoofiateaduskonnas õppima läänemeresoome keeli, rahvaluuleteadust, kirjandust ja filosoofiat. Tema esimene uurimisretk liivlaste juurde toimus 1920. aastal, seal asendusid algsed murdehuvid huviga rahvaluule vastu. 1923. aastal sai Loorits magistrikraadi („Kõpu murde häälikulugu“), seejärel töötas stipendiaadina Soome Kirjanduse Seltsi rahvaluulearhiivis. 1926. aastal kaitses doktorikraadi tööga „Liivi rahva usund“. Tartu Ülikooli juures töötanud eradotsendi, dotsendi ja professori kohusetäitjana. 1927–1942 oli Oskar Loorits Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja, ta oli tegev ka arhiivi asutamise ning selle korralduse väljatöötamise juures.

Loorits oli hinnatud uurija ning suhtles aktiivselt Eesti poliitilise eliidiga, nagu suur osa rahvaluuleteadlastest enne Teist maailmasõda (vt nt Kalkun 2011: 13). Looritsa teenete tunnustamine ning teatav poliitiline seotus ei tähenda aga, et tema töid oleks üheselt ainult

kiidetud. Looritsat on käsitletud kriitiliselt juba vabariigi ajal. Nii on näiteks Paul Ariste (1933: 95–96) kirjutanud arvustuse Looritsa tööle „Eesti rahvausundi maailmavaade“, kus ta kiidab, et Loorits ei ole kuivalt targutanud, vaid on lasknud eelkõige rahvasuul kõneleda. Pärast ühes lõigus esitatud kiitust on aeg kriitika käes – probleemiks on, et on tekkinud „iseloomust tingitud teaduslikku üleaisalöömist kainuse kahjuks.“ Probleemideks on ka orjaaja drastiline toonitamine, usu ja ebausku terav eristamine, etümoloogilised ja sõnade vanuse hindamisega seotud hinnangud.

1941. aastal Oskar Loorits repressioonidega kokku ei puutunud. Saksa okupatsioon oli aga Looritsa suhtes karmim. Teadlasel keelati elada Tartu linnas (Tedre 1989a: 148). Alates 1942. aasta juunikuuni on Kirjandusmuuseumi direktorilt arvukalt käskkirju Looritsa töökoormuse muutustest (Käskkirjad nr. 20, 64, 80, 90, 113, 118). Üldiselt on põhjuseks Looritsa enda avaldused, kuid käskkirjad nr. 20 (15. veebruar 1941) ja 64 (29. mail 1941) täpsustavad ka seda, et poole koormuse peale viis Looritsa koormuse Hariduse Rahvakomissar. Käskkiri nr. 106 kinnitas Oskar Looritsa Kirjandusmuuseumi juhataja abiks alates 1942. aasta algusest, ta jäeti samal ajal Folkloristliku Osakonna juhatajaks³⁹⁰. Loorits jätkas uurimistööd koopiate abil nii siis, kui ta oli ERAst ja Tartu linnast eemal kui ka paguluses. (Tedre 1989a: 150) 1944. aastal põgenes Oskar Loorits Rootsi, kus töötas 1944–1947 arhiivi assistendina ning 1947–1961 riikliku stipendiaadina Uppsala murde- ja rahvaluulearhiivis, 1961. aastal ta suri (Tedre 1989a: 148). Oskar Looritsast jäi tema korterisse maha tema raamatukogu, mida soovis endale Rahvaluule Osakond. 1945. aasta jaanuarist märtsini esitati selleks eri instantsidele taotlusi³⁹¹. Looritsalt saadud raamatud vajasisid hoolikat kontrollimist, kui osakonna raamatukogu 1951. aastal tsenseeriti.

3.1.2. Pagulasest Loorits Välis- ja Kodu-Eesti diskursustes

Loorits oli paguluseski erialaselt ja ühiskondlikult aktiivne. Tal oli kaasas oma materjalikogu, mille põhjal valmisid ulatuslikud uurimused eesti rahvaluulest (nt Loorits 1951, Loorits 1955, Loorits 1949–1957, Loorits 1959). Muuhulgas avaldas Loorits 1950. aastal raamatukese „Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis“ (Loorits 1950). Selles olid anekdoodid, laulud ja kogemuslood, milletaolised Eestis riigivastastena käsikirjakõidetest

³⁹⁰ EKM, n 1, s 1, l 13.

³⁹¹ EKM, n 1, s 20, l 2.

juba 1945. ja 1946. aastal välja lõigati ja Keskarhiivi erifondi saadeti. Oleks siiski vää-
r kujutada Välis-Eestit pelgalt vabadusi täis maana, kus Looritsat erinevalt kodust hinnati ja kus
teadustöö suurepäraselt jätkuda sai. Pagulaste loomingu ja kultuuriteaduslike uuringute
eesmärgiks oli eestluse säilitamine, kirjandus jäi rahvuskeskseks ja igasuguse töö kontekstina
toimis alati pagulus, mis andis idealistliku vaate kodumaale (Olesk 2001: 354–355). Loorits
kirjutas eestimeelses ja eestlasi ülistavas laadis. Rahvusvaheline folkloristika hakkas aga Teise
maailmasõja järel aina enam sellisest rahvusromantismist taanduma. Looritsa uurimistöodele
oli takistuseks seegi, et suurem osa eesti folkloorimaterjalist polnud Rootsis kättesaadav. Kui
Kodu-Eestis taandus Looritsa käsitlemine ideoloogiliste põhjuste tõttu, siis Välis-Eestis ei
seisnud ees tsensuurist tingitud barjääre. Pagulaste suhteliselt väikeses kogukonnas olid aga
sellevõrra olulisemad isiklikud suhted. Isiklikud vastuolud andsid tooni ka näiteks Ivar
Grünthali (1962) järelehüüdes Looritsale. Oskar Looritsa tegevus pälvis siiski rahvusvahelist
tähelepanu ning tema töid tutvustati lisaks Välis-Eesti publikatsioonidele (nt Paulson 1960,
Oinas 1981) ka rahvusvahelises teadusajakirjanduses (nt Simonsuuri 1950, Webermann 1955),
kus avaldati tema surma järel ka mälestuslikke kirjutisi (nt Anderson 1962). Niisiis jätkus
Välis-Eestis Looritsa töö rahvaluuleteadlasena ning see sai tunnustust ka eesti
pagulusringkondadest kaugemal. Nii uurimuste kui ühiskondlikku laadi avalduste taustaks oli
pagulusest tulenev eripärane suhe kodumaasse.

Kodu-Eestis muutus aga Loorits nõukogude perioodil ebasoovitavaks isikuks, kelle nime ja
tegevust trükisõnast ja käsikirjadest kustutati. Sellel võis olla mitmeid põhjuseid. Loorits oli
Eesti Vabariigi perioodil olnud ühiskondlikult tegus ja aktiivselt väljendanud rahvuslikke
seisukohti, ta elas alates 1944. aastast paguluses. Looritsa perekonnal oli enamlaste valitsuse
ajal probleeme juba 1918. aastal (Tasa 2008: 132). Oskar Looritsa poolehoid sotsialistlikule
maailmavaatele (samas: 75–91) tegi tema isiku tõenäoliselt võimudele veel kahtlasemaks.

Oskar Loorits oli viljakas rahvaluulekoguja, arhiivi juhataja ning mitmete
kogumisprojektide eestvedajana oli tal ulatuslik kirj vahetus ning tema isik inspireeris ka
rahvaluulet, mis arhiivi jõudnud on. Oskar Looritsa nimi kadus hilisstalinismi perioodil
Rahvaluule Osakonna käsikirjadest, teda kujutavad fotod fotokogust, tema nimi ja pildid
kustutati ka raamatukogus leidunud trükistest. Looritsa näide võimaldab avada selle, kuidas
tsensuur toimis kõigis Kirjandusmuuseumi allasutustes ning terves ühiskonnas. 1940. aastatel
saadeti arhiiviraamatukogust ebasobivaks tunnistatud trükiseid peamiselt erifondi, alates 1950.

aastast „parandati“ raamatuid sellega, et eemaldati portreid, peatükke, ees- ja järelsõnu, kustutati ebasobivaid nimesid. (Kangust 1996: 41–42) Niisiis on kontrollimistehnikad raamatute ja käsikirjade puhul üsna sarnased. Trükisõna kontrollimist nõukogude perioodil on suhteliselt palju uuritud (vt nt Veskimägi 1996, Lotman 1995b), samas on tähelepanuväärne see, kuidas tsensuur käitus käsikirjade kui originaaldokumentidega.

Looritsa isik ja tegevus oli rahvaluulekõidete kontrollijate teravdatud tähelepanu all. Eraldi on 1946. a. teise poole teadusliku tegevuse aruandes kirjas, et kontrolliti Oskar Looritsa kirjavahetust ja käsikirju, seda tegid H. Nõu, S. Lõhmus ja E. Normann³⁹². Looritsa nimi kraabiti maha käsikirjakõidete nahksetelt selgadeltki³⁹³. Mõneti on ebaselge, mil määral Looritsa nimi keelatud oli. Näiteks kõitesse ERA III 7 on see kogujate andmetesse alles jäänud, kõidet on 10. novembril 1945. aastal kontrollinud Salme Lõhmus. Samuti on kõites ERA II 178 Looritsa nimi ühe pala sisus alles³⁹⁴. Seda kõidet kontrollis 18. septembril 1945 Selma Lätt. Samas on kõidetes ERA II 10, ERA II 29, ERA II 31, ERA II 34, ERA II 40 Oskar Looritsa nimi igal juhul maha soditud. Mõned üksikud erandid³⁹⁵ võisid tulla kontrollija tähelepanematusesest. Kõidet ERA II 10 on 24. oktoobril 1945. aastal kontrollinud Keskarhiivi Tartu filiaali töötaja Natalja Valgerist. Kõidet ERA II 29 on kontrollinud 9. novembril 1945. aastal Erna Normann. Tema kontrollis ka ERA II 31 (10. nov 1945), ERA II 34 (12. nov 1945) ja ERA II 40 (15. nov 1945). Oskar Looritsa nime kustutamine on niisiis esinenud alates 1945. aasta oktoobrist, selle põhjuste seas võib olla Keskarhiivi töötaja vastav nõuanne või käsk. Ametlikud juhendid aga puudusid ning kontrollijad on sama materjali eraldamise suhtunud erinevalt: Erna Normann on kustutanud, Salme Lõhmus alles jätnud.

Loetletud ERA II seeria kõiteid on kontrollitud ka 1950. aastatel. ERA II 10 pole kontrollijat ega kuupäeva märgitud, kuid eraldatud on rõvedaks peetud tekste. ERA II 29 oli üks seitsmest kõitest, mida 1951. aasta märtsis kontrollis Selma Lätt, jälle tuli kõitest välja võtta hulk lehekülgi. ERA II 31 kontrollis Selma Lätt aprillis 1951. ERA II 34 on 1951. aastal kontrollitud kaks korda: ühe korra on kontrollinud 3. jaanuaril 1951. aastal Hilda Nõu, siis veel aprillis 1951 Selma Lätt. Kõitest on eraldatud hulk obstsõnseid palasid, kuid jääb lahtiseks, miks just see nii mitme kontrollija tähelepanu osaliseks sai. See oli ka küll Oskar

³⁹² EKM, n 1, s 33, l 4.

³⁹³ ERA II 34, ERA II 40.

³⁹⁴ ERA II 178, 115/6 (9).

³⁹⁵ ERA II 10, 481; ERA II 518; ERA II 40, 346.

Looritsa kogutud materjalide kõiide, millel oli tema nimi, kuid teine selline (ERA II 40) jäi 1950ndail hoopiski kontrollimata.

Oskar Looritsa kogutud materjal on kõiidesse alles jäänud, probleemiks oli tema isik, aga mitte selle kaudu arhiivi jõudnud rahvaluule. Looritsa kogutud palasid on küll tsenseeritud, kuid samadest teemadest lähtuvalt nagu ülejäänud arhiivikõiideid: 1950. aastatel eraldati tema kogutud obstsöönsemat laadi tekste, kuid samamoodi kadusid kõiides ka teiste kogujate kaudu sinna jõudnud roppused. Looritsa isik pole 1950. aastatel ilmselt enam tsenseerimisel nõnda oluline olnudki, sest näiteks kõiide ERA II 40 on kontrollitud ainult 1945. aastal, kuigi see oli üks kõiides, mille seljal oli Looritsa nimigi. Siinkohal ei saa arvata, et kontrollija on lihtsalt unustanud vastava märkuse teha: juba kõiide esimene pala on obstsöönne salmike „Pisikene vitt ja palju karvu...“.

Sarnaselt teiste tsenseeritud isikutega on Oskar Looritsa nimi esinenud sisuregistris ja kartoteekides. Peatükis 2.1.3. olen avanud, kuidas üldregistreid on samuti sisuliselt kontrollitud, kuid erinevalt kõiides pole märgitud kontrollimise aega ega kontrollijat. Looritsa nimi on sinise tindiga maha soditud ERA kõiide registris³⁹⁶. Registris avalduvad arhiivi erinevad ajaloolisedkihid. Registreid täiendatakse, kui kõiides olev info osutub valeks või vajab täpsustusi. Selline info täieneb jooksvalt ning selle jälgi on raske ajada. Nii on ka Oskar Looritsa nimi registrisse enamasti tagasi jõudnud – soditud koha kõrvale või peale on tehtud märke kustutatud teksti sisu kohta.

Kirjad Looritsale on käsikirjakõiides kas terviklikult välja lõigatud³⁹⁷ või on neis Looritsa nimi maha soditud või üle kleebitud.³⁹⁸ Väga lünklikuks on muutunud kogumispäevik eralaste kogumisretkest Äksi kihelkonda 1930. aasta suvel³⁹⁹, kust on kadunud nii Oskar Looritsa, kohaliku aktivisti Elmar Vardja ning kohati ka Karl Leichter'i nimed. Tsenseeritud materjalide

³⁹⁶ Register ERA I 1–7, ERA III 1–8; Register ERA II 1–10; Register ERA II 21–30; ERA II 31–42; Register ERA II 113–124; Register ERA II 168–178.

³⁹⁷ ERA II 33, 534 < Kose khk., Ridaküla – T. Viedemann (1931) – eraldatud novembris 1945, kontrollis Erna Normann; ERA II 33, 499 < Tallinn – T. Viedemann (1931) – eraldatud mais 1951; kontrollijat pole märgitud; ERA, Läti I, 325 < Lunte – A. Verlis (1936); ERA, Läti I, 871/2 < Lunte – A. Verlis (1938); ERA, Läti I, 49 < Valka – A. Verlis (1938) – Läti kõiide puhul pole tsenseerijat märgitud.

³⁹⁸ Kleebitud näiteks ERA II 40, 80; ERA II 40, 215; Soditud näiteks ERA II 10, 691; ERA II 34, 422; ERA II 121, 657.

³⁹⁹ ERA II 29, 233 jj.

hulgas on ka neid, mis küll jõudsid arhiivi, kuid millest köiteid ei moodustatud. Need on eraldi mapis ning ka seal on kirju Oskar Looritsale. Köidetesse liitmata kirjad eraldati esimese tsenseerimisaktsiooni ajal. Arhiivi fotokogust on 1951. aastatel eraldatud pilte Oskar Looritsaga (vt peatükk 2.3.2.9.)

Looritsa-teemalisest folklooris on põnev ja silmatorkav Anne Vabarna tänulaul Oskar Looritsale⁴⁰⁰, mis köitest eraldati. Anne Vabarna on laule pühendanud erinevatele avaliku elu tegelastele nii Eesti Vabariigi kui ENSV perioodil. Registris on maha soditud ka Looritsa nimi, mis juhatas anekdootliku loo juurde Looritsa rahvaluulekogumisest: vapsist kooliõpetaja oli vaikival ajastul saatnud loetamatu käekirjaga mahukaid rahvaluulesaadetisi, et teada saada, millise osa Loorits ära viskab. Materjal saadeti talle aga tagasi ja paluti ümber kirjutada⁴⁰¹. Köites on see pala tervikuna siiski alles, ka Looritsa nime pole maha soditud⁴⁰². Registrate tsenseerimine tähendas aga, et loo leidmine oli edaspidi keeruline.

Niisiis oli kõigest kaksikümmend aastat pärast seda, kui Oskar Loorits oli pannud aluse Eesti Rahvaluule Arhiivile, tema nimi käsikirjadest kadunud ning isegi fotod temast olid erifondis. Kuid arhiiv ise säilis ka sellistel keerulistel aegadel, materjalid hoiti korras ja süstematiseeriti hoolikalt ka siis, kui oli vaja neid erifondi saata. Praegu on tsenseeritud tekstide kõrvale ja kohale aja jooksul ilmunud märkusi, mille järgi saab teada, et soditud või kleebitud kohal peaks olema Oskar Looritsa või mõne teise põlu alla sattunud isiku nimi.

3.1.3. Trükisõnast kõrvale jäänud teadlane

Eesti rahvaluuleteaduse ajaloost ei kadunud Looritsa nimi siiski nii kiiresti kui rahvaluulekäsikirjadest. 1946. aastal ilmus Eduard Laugaste „Eesti rahvaluule“, milles küll rahvaluuleteaduse ajalugu vaid lühidalt kokku võetakse, kuid Looritsat mainib Laugaste nii Eesti Rahvaluule Arhiivi juhatajana kui ka eesti ja liivi rahvaluule uurijana (Laugaste 1946: 32–34). Looritsat tsiteerib Laugaste ka rahvajutte käsitlevas peatükis (samas: 95). Niisiis oli 1946. aastal Loorits veel iseenesestmõistetav osa Eesti rahvaluulest. Laugaste raamat võis küll marksismi klassikuid tsiteerida, kuid seniste teadlaste töö ei kadunud teadusajaloost.

1950. aastateks olid olud selles suhtes karmistunud. 1959. aastal ilmunud Richard

⁴⁰⁰ ERA II 60, 337/44 < Setu, Järvesuu v., Toña k. – Manni Vabarna < Anne Vabarna (1933) – eraldatud juulis 1951; kontrollis Selma Lätt.

⁴⁰¹ ERA II 178, 115/6 (9).

⁴⁰² Kontrollitud 18. septembril 1945 Selma Lätt.

Viidalepa toimetatud raamatus „Eesti rahvaluule ülevaade“ on Loorits küll sees, kuid üsna marginaalses rollis. Tema nime on möödaminnes mainitud Eesti Rahvaluule Arhiivi kontekstis, kuid mitte selle asutajana ja arhiivi süsteemi väljatöötajana, vaid ainult juhatajana. (Viidalepp *et al* 1959: 68). Raamatus on korduvalt halvustatud Looritsa arusaama rahvuslikkusest – jutumärkides ja taunivas laadis on esitatud tema kontseptsioon „rahvusühtsusest“ (samas: 68) ning „tõulisest omapärasest“ (samas: 335). Raamat loetleb siiski mõningaid Looritsa töid: „Liivi rahva usund“, „Eesti rahvausundi maailmavaade“, „Endis-Eesti elu-olu“ (samas: 68–69). Bibliograafias aga Looritsa töid välja toodud ei ole.

Sulaajal hakkasid Looritsa isik ja tööd ulatuslikumalt tagasi trükisõnasse ilmuma. Kujukas on näide tema mahuka suurteose „Grundzüge des estnischen Volksglaubens“ (I–III, 1949–1957) arvustustest. Välis-Eesti ajakirjanduses on sellel peatunud Gustav Ränk (1961: 316–319). Ränk kiidab teose põhjalikkust, allikmaterjali esitamise rohkust, kirjanduse tundmist ja ainese esitusviisi. Probleemkohad on aga sarnased neile, mida Looritsale juba 1930. aastatel ette heideti: liiga julged hüpoteesid, allikakriitika puudumine, keeleliste andmete väärtõlgendamine. Sama uurimust arvustasid 1965. aastal August Annist ja Harri Moora (1965: 501–506). Märksa pikemas arustuses on esitatud ülevaade Looritsa tööst, selle puudustest nõukogude folkloristika seisukohast ning selle arvustustest välisajakirjanduses. Ühelt poolt pole Looritsa roll eesti folkloristikas enam taunimisväärne: autorid tõstavad esile tema tööd kogumise, korraldamise ja uurimise alal, nimetavad teda rahvaluule arhiivi loojana. Siiski lisavad nad Looritsa teenetele kriitika tema iseloomu tasakaalutuse suunas ning kritiseerivad lähenemisviisi põhinemist „rahva iseloomul“, mitte tootlikel jõududel. (Annist, Moora 1965: 502) Nad lisavad koguni etteheite tollasele nõukogude folkloristikale: „Kahjuks pole ette näha, et lähemas tulevikus ilmuks mõni teine niisugune teos, sest Nõukogude Eestis ei tunta nende küsimuste vastu praegu veel küllaldast huvi.“ (Samas: 508) Niisiis oli 1960. aastateks Loorits ka Kodu-Eesti rahvaluuleteaduse huviorbiidis tagasi, ehkki temast kirjutati manitsevas laadis.

1970. aasta Keeles ja Kirjanduses avaldas Oskar Looritsa vend Aleks Loorits kirja, mille Oskar Kallas 1937. aastal Oskar Looritsale saatnud on ja mis täpsustab mõningaid andmeid Oskar Kalda ja Mihkel Veske kohta (Loorits 1970: 753–754). Loorits oli teaduslikus diskussioonis seega täiesti olemas, sedavõrra üllatavam on, et 1975. aastal ilmunud „Eesti rahvaluulest“ jäigi Looritsasse puutuv tsensuuri nõudeil välja, nagu on meenutanud raamatu

autor Eduard Laugaste (Valk 2010: 576). Selle põhjuseks võib pidada, et tsensuur oligi ebajärjekindel, karmistudes ootamatutelgi hetkedel. Lisaks oli kõrgkooliõpikuks mõeldud „Eesti rahvaluule“ suhtes kontroll karmim kui teadusajakirjanduse või muude üldkäsitluste suhtes.

1980. aastal ilmunud „Эстонский фольклор“ (Annist *et al* 1980) käsitleb Looritsa töid juba rohkem. Tööde bibliograafias on välja toodud neli Looritsa uurimust, sealhulgas ka paguluses ilmunut (Loorits 1949–1957). Uurimislugu tutvustavas peatükis pole siiski Looritsa rolli ERA juures avatud. Küll on aga mainitud tema kirjutisi. (Viidalepp 1980: 37–38) Samal aastal ilmus Eduard Laugaste koostatud „Eesti rahvaluuleteaduse ajaloo“ teine osa. Seal esindab Looritsat artikkel „Vanavara vallast“ (originaalis 1932; 1980: 135–142) See on suhteliselt neutraalses laadis artikkel ja pole esitatud tervikuna, vaid sellest on tehtud ulatuslikud väljavõtteid. Ideid rahvuslikust omapärast ega julgeid hüpoteesegi selles artiklis pole, Loorits esitab hoopis süsteemse ülevaate rahvaluule korraldamisest ja avaldamisest. „Eesti rahvaluuleteaduse ajaloos“ on nii katked kirjutistest kui kokkuvõtlik ülevaade, viimases kiidab Laugaste Looritsa seisukohti rahvaluule korraldamise alal (Laugaste 1980: 387). Looritsa roll tuleb esile nii Eesti Rahvaluule Arhiivi loomise kui maailmasõdade vahelise eesti folkloristika loos. Looritsale heidetakse ette idealismi, subjektiivsust ja tõlgenduste meelevaldsust. Samas on Laugaste loetlenud tema uurimusi, sealhulgas paguluses ilmunut. Elulooliste faktide loetlemisega lõpetab Laugaste küll 1938. aasta juures, paguluse teema jääb niisiis eluloo puhul varju. (Laugaste 1980: 389–390)

Oskar Looritsa käsitlemine folkloristika ajaloo ülevaadetes sõltus niisiis eelkõige ühiskondlikest oludest: kui range oli tsensuur trükitoodangu üle. Nõukogude perioodil on Looritsa käsitlemisel tema tööle ja isikule toodud etteheiteid. Ülo Valk on aga välja toonud, et nõukogudeaegses folkloristikas tegelikult hoopis kasvas Oskar Looritsa tööde mõjukus, hoolimata sellest, et suur osa neist oli erifondidesse suletud. Looritsa tööde kasutamisele tõukas just tema kirjutiste rahvuslikkus. (Valk 2010: 567) Sellist populaarsust on aga ajaloolisel distantsil keeruline hinnata – puuduvad ju sellekohased kirjalikud allikad. Nõukogude perioodi uurimisel ei saagi aga tugineda ainult kirjalikele allikatele, näiteks Tiiu Jaago meenutab, et tema ülikooliajal rääkis Eduard Laugaste rahvaluule erikursustel Looritsast ning laenas enda raamatukogust Looritsa kirjutisigi⁴⁰³. 1980. aastate lõpust alates

⁴⁰³ Tagasiside esseele aines „Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu“ 2012. aasta kevadel.

oli Oskar Loorits trükisõnas esindatud juba enam. Alles 1989. aastast alates ilmus tema tööst rohkem ülevaatlikke kirjutisi (Tedre 1989a, Tedre 1989b, Tedre 1989c, Kolk 1990). Et vabariigiaegne periood oli folkloristika ajaloo kirjeldamisel kaua aega tabuteema, toob ühes sellises kirjatöös välja ka Ülo Tedre (1989b: 169). Ideoloogilised põhjused Looritsa nime ja tegevuse kõrvalejätmiseks kadusid ning taasiseseisvunud Eestis on Looritsa tööd ja tegevust trükisõnas palju käsitletud.⁴⁰⁴

Niisiis oli Oskar Looritsa isikuga seonduva tsenseerimine ning selle tsenseerimise lõpp osa praktikast, kus ühe isiku nime ja tegevust hilisstalinismi perioodil üritati avalikust diskursusest ja kultuuriajalooost kustutada, et siis sulaperioodist alates tasapisi taas lubatavaks muutuda, kuni taasiseseisvunud riigis just oma senise keelatus tõttu uus populaarsus saavutada. Looritsa nime ja kirjutiste tsenseerimise juhtum näitab ka, kuidas nõukogude perioodi uurimiseks ei piisa ainult kirjalikest allikatest: kirjasõnast puuduvad teemad võisid suulisel diskursuses vabalt ringelda.

3.2. Nõukogude perioodil kogutu tsenseerimine

Ideoloogiliselt sobimatu võis olla ka parimas usus kogutud või arhiivile saadetud materjal. Nii on ka RKM II seeria algus hoolega kontrollitud, ebasobiv eraldatud või üle soditud. RKM seeria loodi 1947. aastal. Mahasoditud palu on esimeses 31 köites kokku üle 230, lisaks on lehti veel ka eraldatud. Mahasoditud ja kinnikleebitud palade sisu on suuremas osas tuvastamatu, loetavates kohtades paistab, et probleemiks on eelkõige obstsõnsused ning paaril korral ka juutide mainimine⁴⁰⁵. Poliitilisi teemasid on vähem, aga siiski; näiteks on soditud üks salm uuemast laulust, millest on suurem osa küll välja loetav: „Siis eesti rahvas vabaks sai / ja omale riigi löi / Maa anti jälle rahvale / {loetamatud sõnad} vahvaile.“⁴⁰⁶ Veel on ühes köites sõna „Vabariigi“ maha soditud, selle asemel kirjutatud Eesti ette teise käekirja

⁴⁰⁴ Vt nt Tedre 1995, Gunda 1995, Tedre 1999, Loorits 2000, Blumberga 2004, Patjas 2000b, Västriku 2005, Tasa 2008.

⁴⁰⁵ Samas on mitmed juuditeemalised anekdoodid köitesse alles jäänud RKM II 23, 637/8 (1); RKM II 23, 641 (3); RKM II 23, 644 (19), nagu ka laul RKM II 31, 269 (1).

⁴⁰⁶ RKM II 4, 92 (1).

ja sinise tindiga „Kodanliku“⁴⁰⁷. Kohati ongi palade sõnastuses tehtud vaid väikeseid muudatusi: näiteks mitte „sitane“, vaid „must“⁴⁰⁸, mitte „niku“, vaid „teo“⁴⁰⁹. Kuid väikesed muudatused võivad olla äärmiselt olulised õige üldtooni saavutamiseks: kui Emiilie Poom mainib kolhooside ühendamise kirjutades, et „Ühiselu ja Tähe lüüakse kokku“, on Hilda Nõu selle parandanud kolhoosiliikmete enda tahet arvestavaks „Ühiselu ja Tähe liituvad kokku“⁴¹⁰. Siiski on kinni kleebitud ka terveid lehekülgi, maha soditud palu või pikki värse. Kohati ongi võimatu mõista kontrollijat, kes lehekülgede lihtsa eraldamise asemel need liimikorruga katnud ja kinni kleepinud on.

RKM seeria algusest on eraldatud ka hulk lehti. Nõukogude perioodi alguses muutus rahvaluulemääratlus ning kogumiseks sobivaks peetud teemad. Ühelt poolt nõuti folkloristidelt kolhooside, ilmasõja ja parteiga seonduvat folkloori, teisalt oli sellist materjali raske leida. Varasema kogumistöö puudused reastati 1948. aastal konverentsil „Teadusliku uurimismaterjali kogumistöö ENSV TA Ühiskonnateaduste Osakonna Asutistes“, eesmärgiks seati sellise materjali kogumist, mis peegeldaks senisest enam klassivõitlust, revolutsioonisündmusi, tööliste elu. (Oras 2008: 60)

Juba 1945. aasta kevadel on Richard Viidalepp maininud plaane Saksa okupatsiooni ajal tekkinud pilkeluule ning Isamaasõjasse puutuva rahvaloomingu kogumise osas⁴¹¹, küsitluskavad siis veel puudusid. 1940. aastal anti välja „Tööjuhiseid rahvaluulekogujale“, mis innustas koguma töölisliikumise seotud teemasid (Viidalepp 1940: 47). Nõukogude okupatsiooni jätkudes on koostatud „Kogumistöö juhendaja rahvaluule alal“ (1948), milles kutsutakse üles koguma Isamaasõja, kolhooside, tööstusasutustega seonduvat pärimust, aga ka päevakajalist folkloori. Näiteks rahvausundiga seotud teemad on sellest juhendist aga täiesti välja jäänud. Isamaasõjaga seotud materjale ootas kõigilt muuseumidelt Muuseumide Osakonna juhataja Elene Pavlova⁴¹². Sarnased probleemid olid ka Läti folkloristidel, kes samuti 1940. aastate teisel poolel ja 1950. aastate alguses nõukogude folkloori koguma pidid, muuhulgas ka selleks, et tõestada, et on marksistliku ideoloogia omaks võtnud. Sealgi koguti

⁴⁰⁷ RKM II 10, 140 (8).

⁴⁰⁸ RKM II 9, 465.

⁴⁰⁹ RKM II 9, 534 (2a).

⁴¹⁰ RKM II 9, 470.

⁴¹¹ EKM, n 1, s 19, l 1.

⁴¹² ERA.R-1570, n 1, s 19, l 31.

laule ja vanasõnu uue korra eelistest ning vana puudustest, sobiva materjali puudumisel jõudis arhiivi ka seinalehtede ja isetegevuslaste materjal. Uutlaadi nõukogudesõbralikku materjali võisid koguja ning intervjueritu ka viinapudeli juures fabuleerida, kui oli piisavalt usalduslik õhkkond. (Pakalns 1999: 46–47)

Ka folkloristid ise kogusid stalinistlikul perioodil nõukogudelikku folkloori. Hilda Nõu käis 1949. aastal Kirde-Eestis tööstustöölise rahvaluulet kogumas, 1947.–1948. aastal toimusid kogumiskäigud Setumaale, kus koguti laulikute improvisatsioone päevapoliitilistel teemadel. (Oras 2008: 61–62) Ajakajaliste improvisatsioonide loomist ja kogumist tõstab esile Veera Pino oma diplomitöös „ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi. 1948. a ekspeditsioon Kagu-Eestisse. Kriitiline analüüs“ (1950) Niisiis jõudsid nõukogude folkloori näited ka uurimistöodesse. Teadlastelt oodati lisaks nähtuste kirjeldamisele ja analüüsile ka suuniste andmist.

Kuigi žanriliselt oli laululooming nõukogude folkloori peamiseks näiteks (Viidalepp *et al* 1959: 473), üritati koguda ka teisi žanre. Kogumistööd organiseeriti kohati ka üleliiduliste konkursside kaudu. N. K. Krupskaja nimeline Üleliiduline Rahvaloomingu Maja oli 1944. aastal välja kuulutanud patriootliku folkloori kogumise võistluse, mis siiski kuigi suurt hoogu sisse ei saanud. Konkursi tähtaega küll pikendati, kuid 1945. aasta kevadeks saatsid rahvaloomingu võistlusele omakogutud materjale Eestist vaid neli inimest. ENSV Rahvaloomingu Keskmajast saadeti lõpuks üleliidulisele konkursile mitmesuguseid sõjamälestusi, laule ja luuletusi, muuhulgas ka selliseid laule, mis rahvaluulearhiivi kogudest hiljem eraldatud on, nt laul algusega „Tallinna linnas Kadrioru lossis / istus Litsmann, nägu oli mossis...“⁴¹³. (Alati pole see laul küll eraldatud, nt köite RKM II 23 alguses on see ning mõned teised üldiselt tsenseeritud laulutüübid eraldamata jäänud.) Konkursile saadeti ka omaloomingulisi nõukogudemeeelseid vanasõnu, seda tegi Vilhelmine Vainula⁴¹⁴. Näiteid nõukogudeliku folkloori kohta esitati veel 1959. aastal ilmunud raamatus „Eesti rahvaluule ülevaade“ (Krikmann 2000). Alates 1950. aastate keskpaigast on ideoloogiline surve folkloori kogumisele vähenenud ning uurijad on saanud tagasi pöörduda klassikaliste folkloorižanride ja -teemade juurde, mis vahepeal aegununa huviorbiidist välja jäid (Oras 2008: 54).

1961. aastal on koguma innustatud ajaloolisi sündmusi ja ühiskondlikke vahekordi

⁴¹³ RKM II 23, 80/1 (2) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1949).

⁴¹⁴ RKM I 1, 681; RKM I 1, 719.

kajastavaid laule, senised nõukogude rahvaluule teemad nagu Suur Isamaasõda on aga kõrvale jäänud (Tampere 1961: 8). Siiski soosis ametlik kogumistöö pärast Stalini surma taas ka nn vanemat või minevikulist rahvaluulet ehk žanre ja teemasid, millega eesti folkloristid olid enne Teist maailmasõda tegelenud, ainult rahvausundiga seotu pidi uurimisest kõrvale jääma. Korrespondentide võrgu taasloomisele pärast Teist maailmasõda aitaski kaasa see, et neilt ei pidanud enam kolhooside, isamaasõja ning muude nõukogudekesksete teemade kohta pärima. (Oras 2008: 65) Kiidulaulu Leninile võis setu improvisatsioonilisest laulurepertuaarist leida veel 1970. aastal⁴¹⁵, üheselt heakskiitva asemel on sellel aga ülepakutult muigav toon (vt Sarv 1997: 88–89).

Et värskest kogutud materjal ei pruugi olla õige meelsusega, mõistsid folkloristid õige pea. Selliste palade sisulise kontrollimise vajalikkusele juhtis tähelepanu Alice Habermani laulu juhtum (vt ptk 2.3.1). Nii on 13. novembril 1950. aastal Erna Normann Rahvaluule Osakonna tootmiskoosolekul küsinud, kas panna Suure Isamaasõja materjalide osas maksma ajutine kasutamiskeeld, kuni need on kontrollitud⁴¹⁶. Rahvaluule Osakonnale on ette heidetud ka seinalehtede materjalide kasutamist⁴¹⁷.

Tööaruannetes on 1951. aastal eraldi ridadena minevikulise, Suure Isamaasõja ning kolhoosi ja tööstustöölise folkloori laekumine rahvaluulekogudesse, alates oktoobrist ja neljandast kvartalist on nende teemade laekumisi arvestatud kokku ühtses leheküljaarvestuses. Laekuvaid materjale on küll üldiselt sisuliselt kontrollitud, kuid näiteks 1951. aasta mais on sisuline kontroll märgitud uuema (st kolhoosi ja tööstustöölise ning Suure Isamaasõja) folkloori lehekülgede arvu kohta, „minevikulist folkloori“ laekus selles kuus 32 lehekülge ja seda ei kontrollitud. Selle aasta jooksul ongi hoog uuema rahvaluulega tegemisel mõnevõrra raugenud: näiteks pidi Hilda Nõu koostama kolhoosi ja tööstustöölise folkloori registri, aga see register valmis lihtsalt üldregistrina⁴¹⁸. Ka on 1951. aastal loodetud koostada Suure Isamaasõja rahvalaulude register, aga see „teostatakse ainult RKM köidetes leiduva materjali piires, sest S. Isamaasõja materjali erikõidete komplekteerimine võtab aega ja nõuab materjali

⁴¹⁵ RKM, Mgn. II 1882 (b) < Setumaa- fon.: I. Rüütel 1970. a.

⁴¹⁶ EFAM, mapp „Protokollid, käskkirjad“, säilitusühik „Koosolekute protokollid 1948–1955“.

⁴¹⁷ EKM, n 1, s 119, l 20–21.

⁴¹⁸ EFAM, mapp „Tööplaanid, graafikud, aruanded 1951–1953“, säilitusühik „1951. aasta kuu- ja kvartaliaruanded“.

läbivaatamist kompetentse ja autoriteetse isiku poolt.⁴¹⁹ Nii on materjali korraldamine ja süstematiseerimine jäänud püsima vabariigiaegse korra järgi: koostatakse sisu üldregister ning täiendatakse topograafilist, esitajate, kogujate ja temaatilist kartoteeki.

Suurem hulk tekste on eraldatud mitmete korrespondentide saadetistest. Jete Laasi ja Asra Kikeristi ning kauaaegsete korrespondentide Marta Mäesalu, Helmut Joonuksi, August Krikmanni saadetud rahvaluules on olnud vihjeid roppustele või harvem ka tekste, mida saaks tõlgendada nõukogudevastasena. Sellised on näiteks isamaalist laadi salmid:

Ela väiksele Eestile,

Kasva kallile kodule,

Sest kallim kui kuld

*On kodumaa muld.*⁴²⁰

Eraldatud on ka mitmed saksa okupatsiooniga seotud laulud, mis on kriitilised Hitleri⁴²¹, teiste võimumeeste⁴²² ja truudusetute eestlannade⁴²³ suhtes. Eraldatud on ka kaks Eesti Korpuse lauluvarast pärinevat pala⁴²⁴. Siiski olid ka korrespondendid mõjutatud repressioonide õhkkonnast ning nõukogude poliitikat kritiseerivaid materjale arhiivi ei saadetud. Suurema osa eraldatud materjalidest moodustavad aga obstsöönsed materjalid. Samamoodi on ka köidetest maha soditud või kinni kleebitud sõnade ja palade taga aimata eelkõige obstsöönseid motiive.

Palade eraldamine pole enam toimunud sellise süsteemsusega, mis oli omane 1940ndaile. Mõned lehed ongi kadunuks jäänud, näiteks köites RKM II 13 on leht 25/6 eraldatud, sealt välja võetud pala nr. 15, muu osa kopeeritud ja tagasi kleebitud vahelepanud lehel, kusjuures sellele lehele kopeeritud materjalist on veel omakorda pala nr. 12 üle kleebitud. Lehte pole aga eraldatud lehtede mapis. Ka RKM II 14 alguses on kirjutatud, et lk 157/8 on eraldatud, aga sedagi lehte pole eraldatud lehtede mapis. Osa lehti on pooleks lõigatud juba enne pagineerimist, nt Välja on lõigatud ka RKM II 11, 167/8 alumine pool ja RKM II 11, 169/70

⁴¹⁹ EFAM, mapp "Protokollid, käskkirjad", säilitusühik "Koosolekute protokollid 1948–1955".

⁴²⁰ RKM II 23, 107/8 (97) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1949).

⁴²¹ RKM II 23, 79/80 (1) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1949).

⁴²² RKM II 23, 80/1 (2) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1949).

⁴²³ RKM II 23, 115/6 (132) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1949).

⁴²⁴ RKM II 23, 114/5 (131) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1949); RKM II 23, 117 (133) < Häädemeeste khk. – Marta Mäesalu (1949).

ülemine pool. Allesjäänud poolikutele tekstikatketele on harilikuga rist peale tehtud. Ka tsenseerimistehnikad varieeruvad, näiteks ühes palas⁴²⁵ on tsenseeritud kolmes kohas, aga eri moodi – üks must tindilärakas, üks sinisega mahakriipsutus, üks sinisega ülesodimine.

Niimoodi eraldatud tekstid ja loetamatuks muudetud materjalid on kogutud 1946.–1949. aastatel. Hiljem on otsustatud ebasobivad tekstid kõrvale jätta juba arhiveerimisprotsessi alguses ning köidetessee need enamasti ei jõudnudki. Näiteks on 1951. aasta veebruaris 186 lehekülge arhiivi sobimatut folkloori korrespondentidele tagasi saadetud⁴²⁶. Sama aasta 3. mai teaduslikul diskussioonikoosolekul on Jaan Tarmu väljendanud probleeme tollase rahvaluulekogumise osas: „Siis pedagoogiliselt halvasti mõjub ka materjali tagasisaatmine, mida senini on harrastatud. Korrespondent on võib-olla oma parema tahtmisega töötanud ja hulk tööd ära teinud, kuid nähes, et see on siiski tühi töö olnud, tunneb end olevat nagu alavääristatud.⁴²⁷ Samal koosolekul on arutatud ka teisendite kogumise vajalikkuse üle. Nii on selle koosolekuga materjalide vastuvõtmisel pandud arhiivitöötajale koorem folkloori väärtuslikkuse üle otsustamisel, väärtusetu folkloor ei pidanud köidetessee jõudmaga.

Selliseid otsuseid polnud aga sugugi kerge vastu võtta. Ka ekspeditsioonidel on rahvaluulekogujad sattunud materjalile, mida nad võib-olla korrespondentide saadetistena köidetessee paigutada ei kaalukski. Nii näiteks on Hilda Nõu käinud 1949. aastal Kirde-Eestis põlevkivitööstuse folkloori kogumas, kuid temagi materjalides on ideoloogilisi libastumisi, mida köidetessee parandatud on:

„Vabriku valitsus oli hää – öeldi aga, et vanad tulgu siia – alla, vabriku juurde – {loetamatuks soditud kiillause} – ja vanad kui nad siin vabriku juures olis, said terve palga – aga nad ei tarvitsenud siin ei tea mis teha – niisama kõpitsesid – Aga kui nad siin ei olnud – said nad poole palka. Schultz ütles et vanad on siin {lauseosa soditud, selle peale muust tekstist tumedama tindi, aga sama käekirjaga kirjutatud: siis ei ole neil igav – see ei ole sama, mis mahasoditud lause}. Ja nii neid siis talvel vedasime kelgidega siia.“⁴²⁸

Köite kontrollijat pole esilehele märgitud, tõenäoliselt oli selleks kas Hilda Nõu ise (tema

⁴²⁵ RKM II 18, 151 (19).

⁴²⁶ EFAM, mapp “Tööplaanid, graafikud, aruanded 1951–1953”, säilitusühik „1951. aasta kuu- ja kvartaliaruanded“.

⁴²⁷ EKM, n 1, s 118, l 13-14.

⁴²⁸ RKM II 28, 467/8.

kontrollis suurema osa RKM II seeria köidetest) või Selma Lätt. Karmimaks muutunud ideoloogilised olud tõid niisiis kaasa ka endakogutud materjali kriitilise ülevaatamise. Nii on ka Selma Lätt ise kontrollinud köidet RKM II 27 ja sealt veel kontrollimise käigus ühe endakogutud pala⁴²⁹ välja jätnud.

Erandlikult on köitest RKM II 86 veel 1959. aastal välja lõigatud ja üle soditud Saaremaal Selma Läti kogutud uuemad rahvalaulud⁴³⁰, mille sisu otsesemalt või kaudsemalt seksile vihjab. Alates 1952. aastast muidu köiteid leht lehe haaval enam ei kontrollitud. Selma Lätt, kes ise köiteid kontrollinud on, kogus seega siiski ka ise obstsönseid materjale, milletaolisi oli ta kümnekond aastat varem välja lõiganud ja üle sodinud.

1950. aastatele oli omane, et vahel jäeti tekstid küll eraldamata, kuid nende kohta tehti märkuseid (nt „rõve!“). Nii on näiteks eraldamata jäetud laul sellest, kuidas eesti sõdur Venemaal naise leiab, kui kodumaa naised sakslastega aega veedavad, kuid selle kõrvale on harilikuga kirjutatud „pole just sobiv!“⁴³¹. Sellele järgneb köites laul, mille juurde on harilikuga märgitud „Okup.-aegne“⁴³², veel on ühe teksti juurde pliiatsiga märgitud „Kod. Eesti aegne.“⁴³³

Eraldamiseks on märgitud hulk lühivorme köitest RKM II 30 (alates leheküljest 445), mis on köitesse siiski alles jäänud (koos täiendustega „Välja jätta!“⁴³⁴). Nende sisulise kontrolli kõrval on tegeletud ka üldise süstematiseerimisega, nt märkides pala kõrvale „kolh“: “Üksi elas – paiga sai, kolhoosi läks, muu sai.“⁴³⁵ On ka küsimus materjali kuulmise koha kohta⁴³⁶ ning harilikujooni, mis köidetes enamasti on eraldamiseks märkimist tähendanud, kuid kas näiteks „Igaühelt tema võimete kohaselt, igaühele tema töö järgi“⁴³⁷ on liiga rahvaluulekauge tsitaadikasutusena tsenseerimismaterjal või vastupidi – väärrib esiletõstu – on tagantjärele

⁴²⁹ RKM II 27, 150/1 (7).

⁴³⁰ RKM II 86, 583 < Jämaja khk., Torgu kn., Lülle k., Mardi t. – Selma Lätt < Viiu Saar, 51 a. (1959); RKM II 86, 595/9 < Jämaja khk., Torgu kn., Lülle k., Mardi t. – Selma Lätt < Viiu Saar, 51 a. (1959); RKM II 86, 641/4 < Jämaja khk., Torgu kn., Lülle k., Mardi t. – Selma Lätt < Viiu Saar, 51 a. (1959).

⁴³¹ RKM II 24, 576/7 (18).

⁴³² RKM II 24, 577/8 (19).

⁴³³ RKM II 24, 582/3 (23).

⁴³⁴ Nt RKM II 30, 513 (844).

⁴³⁵ RKM II 30, 499 (633), vt ka nt RKM II 30, 473 (288).

⁴³⁶ Hea komandör ei pea mitte ahelikus käima, vaid targasti juhtima. RKM II 30, 511 (829).

⁴³⁷ RKM II 30, 516 (880).

võimatu otsustada. Ainsa märgita on samas köites Erna Normanni kogutud vanasõnad ja ütled, mis on isamaasõja ja kolhoosi teemadel paljuski, aga mille seas leidub ka väljaheiteid mainiv „Igal inimesel on oma sitt sees ja magu man!“⁴³⁸

Kui lehed on omavahel kokkukleebitud, ei pruukinud sellest veel paginatsioon paigast minna, nt köites RKM II 31 on lehti kokku kleebitud, leheküljenumbriid jooksevad aga ikka järjest. Ka leheküljel RKM II 29, 413 on esimene rida maha soditud. Enne seda on näha, et lehekülg on välja lõigatud, aga pagineerimisel pole seda arvestatud – st toimunud on materjali sisuline kontroll juba enne köitmist.

Kontroll kogude sisu üle kestis terve nõukogude perioodi. Nii on 1964. aastast alates ERAs töötanud Mall Hiimäe meenutanud maja külasthanud julgeolekutöötajat, kellele materjale tutvustades süütute teemade juures nii põhjalik ülevaade esitati, et küsimused ropu ja riigivastase rahvaluule kohta vastamata jäid. Tuntumaid näiteid arhiveerimispraktikate muutumisest on see, kuidas Jüri Viikbergi kogutud materjalid aastatest 1967.–1988. arhiveeriti alles 1980. aastate lõpus, kuigi Kirjandusmuuseumi olid need s ja poliitiliste teemadega keerdküsimused ja anekdoovid laekunud juba 1975. aastast alates (Voolaid 2011: 39). Folkloori arhiivi vastuvõtmise põhimõtted ja nende muutumine nõukogude perioodi jooksul annaks aga alust uueks mahukaks uurimuseks.

3.3. Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulekogude tsenseerimine

Käesolev töö keskendub praeguse Eesti Rahvaluule Arhiivi kogude kontrollimisele. Sarnased protsessid teistes rahvaluulega seotud institutsioonides on põnevaks võrdlusmaterjaliks, kuid töö piiratud maht ei võimalda minna sama põhjalikult vaadelda teiste asutuste kogude kontrollimist. Nii esitan Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) rahvaluulesektori materjalide kontrollimisest vaid lühikese võrdleva peatüki, kus visandan eraldatud materjali peajooned. KKI ajaloo on mahuka kroonikana esitanud Eeva Ahven (2007). RKM Rahvaluule Osakonna tegemistest selletaolist ülevaadet ei ole, sestap on põhjendatud ka Rahvaluule Osakonna ajalosse põhjalikum süvenemine siinses uurimuses.

⁴³⁸ RKM II 30, 585 (28).

KKI rahvaluule sektori materjalid on praegu tähtajatult Eesti Kirjandusmuuseumile deponeeritud. Üleandmisakt on vormistatud 29.09.2000. Eraldatud materjalid tulid välja 2012. aasta talvel, kui ERA ruume remondiks korrastati. Praegu hoitakse neid koos ERA kogudest eraldatud lehtedega uuema käsikirjakogu hoidlas.

Nõukogude uurimisasutuste süsteem ei järginud Eesti Vabariigi aegset institutsionaalset struktuuri. Teaduste Akadeemia süsteemis loodi 1947. aastal Keele ja Kirjanduse Instituut, millel oli oma rahvaluulesektor. (Leete *et al* 2008: 28) Senise rahvaluule keskarhiivi asemel koguti materjale eri uurimiskeskustesse: Tartu Riikliku Ülikooli rahvaluulekateeder, KKI rahvaluulesektor ning RKM Rahvaluule Osakond olid omaenese rahvaluulekogude omanikud. Rahvaluule ühte arhiivi koondamise asemel panid uued asutused aluse uutele rahvaluulekogudele, millesse koondasid enda töötajate kogutud materjale. 1947. aastal on nii KKI keeleteadlased kui rahvaluuleteadlased kogumistööd ise läbi viinud: Richard Viidalepp ja Udo Mägi käisid Muhus, üks kaastööline Kirde-Eestis ning Rõngus, kogusid ka rahvaluuletudengid (Ahven 2007: 32). Alates 1948. aastast korraldati rahvaluule kogumiseks mitmel aastal asutustevahelisi ekspeditsioone (Oras 2008: 61).

Keele ja Kirjanduse Instituudi kogude kontrollimise ajendiks said nõukogudevastasena tõlgendatavad murdetekstid. Murdenäidetes kirjeldatu ei pruugi alati olla ideoloogiliselt sobiv. Nii on 1948. aasta märtsis TA Toimetus-Kirjastusnõukogu koosolekul otsustatud Salme Tanningu tööst „Eesti murdetekstid I. Mulgi murdetekste“⁴³⁹ avaldamise eel kõrvaldada hulk probleeme, muuhulgas välja jätta mõned tekstid: „Esimene neist halvustab vene preestrit ning seda võidakse tõlgendada šovinistliku avaldusena, teine esindab selgel kujul biologismi“.⁴⁴⁰ Lisaks trükki jõudnud materjalidele on probleemiks aga ka käsikirjade sisu. 16.–17. oktoobril toimus II muuseumialane konverents, kus olid näitusel murdetekstid, milles keegi konverentsiküllastajatest oli märganud poliitiliselt kahtlast lauset (Ahven 2007: 50). Teaduste Akadeemia asepresident Aksel Kipper saatis 18. oktoobril korralduse murdetekstide kontrollimiseks ja sobimatu materjali eraldamiseks. Mõne nädalaga ongi paarkümmend tuhat lehekülge murdetekste kontrollitud ning eraldatud „tekstid või tekstiosad, mis sisuliselt võiksid kuuluda erifondi. Sääraseid tekste on meil üldiselt vähe. Need antakse üle ENSV TA Riikliku Kirjandusmuuseumi erifondi juhatajale sm. A. Habermanile, kusjuures tema

⁴³⁹ Ilmus lõpuks 1961. aastal pealkirjaga „Mulgi murdetekstid“.

⁴⁴⁰ R-2345, nim 1, s 41, 42.

otsustada jääb, missugused ta paigutab erifondi ja missugused annab meile tagasi.“ Nii kirjutab 4. novembril KKI direktori ülesannetäitja Daniel Palgi. Instituudi töötajad on katseliselt läbi vaadanud üksikute sõnade sedeleid, kuid nende materjalide hulgas erifondi kuuluvaid materjale pole. Ta uurib ka, kas Saksa okupatsiooni ajal kogutud tekstid tuleks tervikuna üle anda ning loodab, et seda ei pea tegema: „Nimelt on meil tekste, mis on kogutud 1942–1944. a., s. o. Saksa okupatsiooni ajal. Minul ei ole teada, et säärase vormilise põhjuse tõttu kuuluksid need erifondi paigutamiseks, kui sisu seda ei põhjusta. Neid meie praegu üle ei anna. Kui Teil on teada juhendid ka selles mõttes, palun minule seda teatada. Märgin sealjuures, et meil on neid tekste pidevalt tarvis ja erifondi paigutamine aeglustaks meie tööd tunduvalt.“⁴⁴¹ Nagu ERA rahvaluulekogude tsenseerimiselgi, kopeeritakse ideoloogiliselt sobivad osad köidetesse tagasi, välja on jäetud lihtsalt sobimatud laused (Ahven 2007: 50). Murdetekstide kontrollimist ei olnud varem ette võetud seepärast, et et sääraseid tekste oli vähe, „needki polnud teraval kujul ebakohased“, juriidiliselt kuulusid need aga Tartu Riikliku Ülikooli omandusse⁴⁴².

KKI rahvaluulekogude kontrollimise kohta dokumentatsiooni leida ei õnnestunud. Eraldatud materjal on osalt välja lõigatud köidetest KKI 1 ja KKI 2, suurem osa on aga eraldatud pagineerimise käigus ja seega on leheküljed nummerdamata. Seda tööd on teinud Richard Viidalepp (alates 15.03.1947 KKI rahvaluulesektori vanem teaduslik kaastööline, vt Ahven 2007: 27), kellel ebasobiva materjali eraldamisega Kirjandusmuuseumi 1945–1946 aasta tsenseerimisaktsiooni järel kogemusi oli. Lisaks eraldatud lehtedele on ta koostanud ka nimestiku „Tekste KKI rahvaluulekäsikirjades, mille eraldamist või allesjätmist tuleks kaaluda“, milles on 21 pala köidetest KKI 4 – KKI 11. Žanriliselt mitmekesine materjal – seto improvisatsioonid, albumisalmid, laulud ja jutud – on köidetesse siiski alles jäänud.

Köites KKI 1 pole poliitiliselt tundlikku materjali. Eraldatud on kristlusega seonduvat, näiteks mõistatused „Millal oli leeval nälg? (Kui Kristus kõrbes oli)“⁴⁴³ ja „Millal oli veel janu? (Kui Kristus ristipuul oli)“⁴⁴⁴ ja nikastusesõnad:

Kannu alla kadugu,

Puu alla pugegu!

⁴⁴¹ R-2345, nim 1, s 41, pag 186.

⁴⁴² R-2345, nim 1, s 26, pag 17.

⁴⁴³ KKI 1, 524 (296).

⁴⁴⁴ KKI 1, 524 (297).

*Jeesus ja Peetrus läinud üle silla ja nikastanud jala ära ja Jeesus lugenud ees.*⁴⁴⁵

Tsenseeritud materjali põhiosas moodustavad aga erinevad obstsöõnsused. On otsesõnaliselt suguelundeid või väljaheiteid mainivaid palu, milletaolised ka Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogudest eraldati. Siiski on KKIs kontroll põhjalikum ja rangem, seda juba kogude väiksuse tõttu. Nii on eraldamisele määratud ka laul lihunikust, kellel oli ropp eluviis ja kes tahtis minna Kõrtsi-Leenu juurde magama, aga see sokutas enda asemele sea⁴⁴⁶. Laulus on mainitud koosmagamist, kuid millekski seksuaalsemaks vihjeid ei arendata. Eraldamiseks selleks piisas. Nii on köitest kõrvaldatud ka vanatüdrukunaljand AT 1479*: tüdruk külmub öösel katusel surnuks, lootes külmaproovi läbiteinuna mehele saada⁴⁴⁷.

Köites KKI 2 on poliitiliselt tundlikku materjali juba pisut rohkem. Tsenseeritud on kogu Helene Masingu elulugu⁴⁴⁸, sest ta kirjutab Esimesest maailmasõjast vennatapusõja võtmes; aga ka pullide ja lehmade erinevustest. Eraldatud on ka Liis Pedajase kogumispäevik ja kirjeldus jaanipäevast Meeksis aastal 1944⁴⁴⁹. Setumaal jaanipäevakombestikku kogunud tudeng märgib jaanipäeva kiriklikke, kogukondlikke ja rahvausundiga seotud aspekte, neiu palvetab ka ise. Usuteemast kaalukamaks tsenseerimispõhjuseks võib pidada aga kogumismärkmetes kirjeldatud vahistamisi: „Ajahäda poliitilise käsu ja keelu näol vajutas oma pitseri tänavusele Meeksi külapraasnigule.“⁴⁵⁰ Toimused läbiotsimised ja Kivilätte talus tahtsid sõdurid tütar Nastat ära viia. Setumaa oli 1944. aasta jaanipäeva ajal veel sakslaste võimu all, rinne aga lähenes kiiresti. Saksa korra negatiivsust näitavad lood oleks küll köidetesse alles jääda võinud, aga nagu ka Kirjandusmuuseumi kogudes, on siingi arreteerimisi ja repressioone kirjeldavad lood siiski ettevaatusest köidetest eraldatud. Samas on ka sellest köitest eraldatud roppusi, muuhulgas obstsöõnne laul⁴⁵¹, mille noorik oma pulmas ette kandis, sest oli tädiga nõnda kihla vedanud.

Kõik pagineerimisel köidetesse lisamata palad on obstsöõnsed uuemad rahvalaulud, kokku on neid 11 ja need jagunevad kolme rahvaluulesaadetise vahel. Mõned neist kujutavad

⁴⁴⁵ KKI 1, 176.

⁴⁴⁶ KKI 1, 543/46 (317).

⁴⁴⁷ KKI 1, 103 (65).

⁴⁴⁸ KKI 2, 351/2.

⁴⁴⁹ KKI 2, 145/66.

⁴⁵⁰ KKI 2, 160.

⁴⁵¹ KKI 2, 88 (240).

seksuaalakti, teistes on suguelundeid või väljaheiteid kirjeldatud pigem vihjamisi, näiteks Rummu-Jüri laulus, mille ainus ropp osa on see, et keegi preili pesi Jüri munad puhtaks.

Kokkuvõtteks paistab, et KKI kogude tsenseerimises ilmnevad samasugused tendentsid nagu ERA kogude kontrollimisel. Tekste on eraldatud nende obstsöönse, poliitilise või religioosse sisu tõttu, kusjuures religiooniga seotul on suurem osakaal kui ERA kogudest eraldatul. Kuna tekstid on suuremas osas kogutud ja üle antud nõukogude perioodil, pole ka poliitiliselt kahtlaseid materjale kuigi palju, olemasolevasse materjali on suhtunud aga suurema ettevaatusega. Sama saab öelda ka obstsöönstest eraldamise kohta: kontroll on olnud põhjalik ning eraldatud on ka selliseid palu, milles seksuaalsusele viitamine on vaid õrna vihje tasandil.

Richard Viidalepp on KKI rahvaluulekogudesse jõudvat materjali tsenseerinud hiljemgi, nagu kirjeldab Janika Oras (2008: 241–242). 1960. aastate keskel kahtles Viidalepp näiteks Rosalie Veinbergi regilaulusaadetiste autentsuses, kuna see Peetri kihelkonna laulik oli maininud „Vana Kannelt“. Nii on Rosalie Veinberg KKI-le saatnud tekste, millest kõiki Viidalepp arhiveerinud pole. Kogudesse paigutatud saadetistest on aga lehti eraldatud ning tekste kinni kleebitud. Sellise tsensuuri taga pole siiski saadetud tekstide sobimatus nõukogude ideoloogiaga, vaid Viidalepa kõhklused palade autentsuse osas. Seda näitavad ka märkused kirjapanekute serval. (Oras 2008: 241) Ka Kirjandusmuuseumi Rahvaluule Osakonnas ei arhiveeritud kõiki tekste, sobimatud jäid kõrvale juba enne köidetesse jõudmist. Et selliste otsuste taga ei pruukinud olla riiklik ideoloogia, vaid autentsuskriteerium ehk distsipliini üks ideoloogilisi alustugesid, näitab veelkord seda, kuidas arhiveerimiseks materjalide valik on ühtaegu poliitikast ja eriala hetkeseisust sõltuv ning et arhiivides säilitatu representeerib vaid killukest reaalsest traditsioonist.

Kokkuvõte

Rahvaluulearhiivis säilitatud lood, laulud, ütlused, mängud, tantsud, fotod ja muu folkloor annavad arhiivi kasutajale pildi sellest, mida ja kuidas on üsna tavalised inimesed rääkinud, mida nad on teinud ja uskunud. Selles kunagiste häälte kuuldavaletoomises peitub arhiivi külgetõmbavus nii teadlaste kui laiema publiku jaoks. Siiski ei ole arhiivi jõudnu peegeldus kõigist ühiskonnas käibivatest aktiivsetest folkloorsetest diskursustest. Rahvaluule kogumise taga seisvad valikud on seotud nii distsipliini arenguloo kui ühiskonna (poliitilise) olukorraga. Ka arhiivi jõudnud tekstid ei pruugi sinna alles jääda, kui ideoloogiad tugevalt muutuvad.

Nii oli eesti rahvaluulekogude sisu Teise maailmasõja järel karmi kontrolli all ning kogudest eraldati materjalid, mida võiks tõlgendada nõukogudevastasena. Selle laia kategooria alla mahtusid palad, kus kommunismi, venelasi ja juute negatiivsetes või Eesti Vabariigiga seondunud liiga positiivses valguses kujutati. Ebasobivate tekstide hulka kuulusid ka need, kus oli mainitud nõukogude võimu poolt keelustatud isikute ja organisatsioonide nimesid. Ebasobivad palad kas lõigati käsikirjakõidetest välja või muudeti seal loetamatuks. Kogude kontroll ei olnud ainult rahvaluulearhiivi probleemiks, samadel aastatel kontrolliti ka teisi arhiive ja raamatukogusid. Mäluasutuste kogud läbisid samal ajal range kontrolli ka teistes Balti riikides, selline kontroll oli osa Nõukogude Liidu kultuuripoliitikaga ühtlustamisest.

Rahvaluulekogude tsenseerimine toimus kahes aktsioonis. 1945.–1946. aastani toimunud tsenseerimisaktsiooni käik on dokumentide abil jälgitav. 1945. aasta mais, mil isegi veel kõik Kirjandusmuuseumi varad polnud reevakueeritud, saabus Hariduse Rahvakomissari käskkiri nr. 589, mille kohaselt kogudest tuli eraldada „käsikirjalised ja trükitud materjalid, mis ei vasta Riikliku Kirjandusmuuseumi erialale ja on reaktsioonilised, kontrrevolutsioonilised või nõukogudevastased“. Suusõnalised käsud kogude kontrollimiseks olid saabunud varemgi ning

perioodil 1945. aasta maist 1946. aasta juulini kontrolliti üle kõik arhiivi käsikirjakogud, kus oli pärast 1917. aastat kogutud materjale. Kogusid kontrollisid Rahvaluule Osakonna töötajad, osa köiteid vaatasid läbi ka Riigi Keskarhiivi Tartu filiaali ametnikud. Eraldatud materjalid anti üle Riigi Keskarhiivi Tartu filiaali. Muuseumite Osakonna juhataja Elene Pavlova nõudis ka nende materjalide esitajate ja kogujate andmeid, kuid 1945. aastal Riikliku Kirjandusmuuseumi direktorina töötanud Richard Viidalepp põikles isikute kohta andmete välja andmisest kõrvale. Samuti nõudis Viidalepp järjekindlalt, et materjalide üleandmine oleks korrektselt vormistatud.

1940. aastatel motiveerisid tsenseerimist eelkõige poliitilised põhjused, eelkõige kommunistide kujutamine. Alustuseks vaadati läbi Saksa okupatsiooni ajal kogutud rahvaluule ning anti üle nõukogude ideoloogiaga sobimatut. Kõige rohkem eraldati lehti ERA rahvaluulekogude teisest seeriast, milles on Eesti Vabariigi ja Saksa okupatsiooni ajal kogutud rahvaluule. Sel perioodil lõigati palju välja ka venelasi kujutavaid palu ning Eesti Vabariigi riigitegelastega seonduvat. Kõige enam eraldati köidetest uuemaid rahvaluule ning naljandeid ja anekdoote, mis ka žanritena kõige päevakajalisemad on.

1950. aastate tsenseerimiskäigu kohta pole säilinud nii põhjalikku dokumentatsiooni. Riiklik Kirjandusmuuseum kuulus selleks ajaks Teaduste Akadeemia süsteemi ning 1950ndate alguses oli päevakorral Kirjandusmuuseumi reorganiseerimine nii, et selle ülesandeks jääks ainult uurimis- ja teenindamine. Muuseumi kogudest tuli eraldada mittevajalikud materjalid, mis ei vasta muuseumi eesmärgile. Rahvaluulekogude kontrolliga alustati hiljemalt 1950. aasta septembris. Teravad küsimused kogude sisu usaldusväärsuses kerkisid aga mõni kuu hiljem, kui tuli välja, et Riikliku Kirjandusmuuseumi direktor Alice Haberman on Isamaasõja-teemalises artiklis kogemata publitseerinud Eesti Leegioni laulu. Rahvaluule Osakonna töötajad said korraldusi materjali kiiremaks eraldamiseks ning pidid oma osakonna kogude väärtust suurtel koosolekutel kaitsma. 1950. aastatel ette võetud kontrollitööd osutusid siiski liiga mahukaks ning seetõttu teostamatuks. See ärgitas küsima ka töö laadi ja otstarbekuse kohta ning 1951. aasta lõpuks oli otsustatud, et käsikirjaköidete kontroll peatatakse ja materjali kontrollitakse edaspidi ainult koopiade osas.

1950. aastatel tekstide eraldamisepõhjuseks peamiselt nende olemise laad. Köidetest on välja lõigatud kahemõttelisi nalju, rokke laule, soditud on väljaheidete ja suguelundite nimetusi. Vahepealsetel aastatel oli nõukogude võimuga sobimatuks peetud veel mitmeid

kultuuritegelasi, kelle nimesid mainivad tekstid samuti köidetest välja lõigati. Eraldatud on ka venelasi ja juute kirjeldavaid tekste ning need poliitilise sisuga tekstid, mis esimeses tsenseerimisaktsioonis kõrvale jäid. Kõige enam on eraldatud uuemaid laule ning anekdoote/naljandeid. Kontrolliti ka osakonna fotokogu, ajaleheväljalõiked ning käsiraamatukogu. Jällegi oli tsensuur kõige põhjalikum ERA kogu II seeria osas, kuid üle kontrolliti ka nõukogude ajal kogutud rahvaluule, seega RKM kogu teise seeria algusosa.

Kontroll nõukogude ajal kogutud rahvaluule üle näitas, kui keeruline oli uue võimuga sobivat nõukogude rahvaluulet koguda ja arhiveerida. Folkloristidelt oodati kaasaegse folkloori salvestamist, selline materjal pidi aga olema ideoloogiliselt sobiv. Koostöö korrespondentidega paranes alles siis, kui neilt enam nõukogude rahvaluule saatmist paluma ei pidanud. Kuigi köidete süstemaatilise läbivaatamise vormis toimuvat tsensuuri pärast 1950. aastate algust ei toimunud, oli olemas kontroll selle üle, mida köidetesse panna ja arhiveerimisväärseks pidada.

Sarnaste probleemidega pistis rinda ka vastloodud Keele ja Kirjanduse Instituut. Selle murdekogud ja rahvaluulekogud käidi „sisult erifondi kuuluva“ materjali otsinguil läbi ning eraldati lehti. KKI rahvaluule sektori kogud olid väikesed, seda rangemalt oli neid kontrollitud. Richard Viidalepp oli köidetest eraldanud ka selliseid palu, milles vihjed seksuaalsusele on minimaalsed. Viidalepp on olnud materjali vastuvõtmisel range ning kõrvale jätnud selle, mille autentsuses ta kahtles. Nii on köidete tsenseerimisel riikliku ideoloogia asemel toimunud ka erialased ideoloogiad.

Sobimatud erialased ja poliitilised ideoloogiad on just need, mis viisid Oskar Looritsa nõukogude võimule ebasoovitavate isikute hulka. Eesti Rahvaluule Arhiivi rajaja põgenes 1944. aastal Eestist, jäljed tema tööpanusest üritati hilisstalinismi perioodil kustutada. Oskar Looritsa nimi jäi välja artiklitest ja üldkäsitlustest nagu paljude teiste Eesti Vabariigi aegsete teadlaste omad. Aga muuhulgas kustutati arhiivi rajaja nimi rahvaluulekogudest ja -registritest ning tema fotod saadeti erifondi. Kuigi oli tehtud kõik, et inimesed Looritsa pärandi unustaks, ei kadunud ta eesti rahvaluuleteadusest ega rahvuslikust mõttest nii kiiresti. Jääb üle vaid loota, et ka teised Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest eraldamisele määratud motiivid on olnud vaid ajutises varjusurmas ning on nüüd osa normaalsest, vabas ühiskonnas toimuvast folklooriprotsessist.

Magistritööga soovisin täiendada mäluasutuste kogude kontrollimise lugu, mis arhiivide ja

raamatukogude osas on üsna täielikult kirjeldatud. Töö püstitas ka uusi probleeme, näiteks annavad töö koostamise käigus loodud eraldatud materjalide registrid ülevaate mitmetest rahvaluuležanridest ja teemadest, mida seni eesti folkloristikas vähe käsitletud on. Nagu Selma Läht koostas 1951. aasta alguses köidete kontrollimise käigus lauluregistrit, on näiteks 1950. aastatel eraldatud laulude kohta koostatud tabelid võimalikuks aluseks eesti rahvalaulu obstsöönse osa kohta. Obstsöönuste esitamine eesti rahvaluules on teema, mida uurimustes servamisi mainitud on, kuid millest oleks võimalik kirjutada eriuurimus.

Läbiuuritud materjali puhul on lahendada veel praktiline küsimus sellest, kuidas eraldatud lehti kõige paremini nende algkontekstis esitada saaks, kaotamata samas nende konteksti tsenseeritud materjalidena. Parima võimalusena näeksin nende lehtede esitamist digikujul nende algse asukoha juures, kui vastavad käsikirjakogud digiteeritakse.

Allikad

Riigiarhiivi fondid

ERA.R-1 – Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu

ERA.R-18 – Riigiarhiiv

ERA.R-1570 – ENSV Ministrite Nõukogu juures asuv Kultuurhariduslike Asutuste Komitee

ERA.R-2345 – Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut

Teiste asutuste arhiivid

EKM – Eesti Kirjandusmuuseumi dokumentide arhiiv

TA – Eesti Teaduste Akadeemia dokumentide arhiiv

Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjalised kogud ja fotokogu

ARS – Akadeemilise Rahvaluule Seltsi rahvaluulekogu

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

E, StK – M. J. Eiseni stipendiaatide rahvaluulekogu = EVR

EFAM – eesti folkloristika allikmaterjale

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

ERA, Foto – mustvalgete fotode kogu Eesti Rahvaluule Arhiivis

Eraldatud lehtede mapid

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

KKI – Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektori rahvaluulekogu

RKM – Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. (Riikliku) Kirjandusmuuseumi Rahvaluule Osakonna rahvaluulekogu

S – Samuel Sommeri setu vanavarakogu

Kirjandus

- Aarma, Liivi** 1995. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16. –17. sajandil. – *Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 4: Uurimusi tsensuurist*. Toim. Piret Lotman. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, lk 8–66.
- Ahven, Eeva** 2007. *Pilk paberpeeglisse. Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Anderson, Walter** 1962. Oskar Loorits (1900–1961). – *Fabula*, nr 5, pp. 156–161.
- Annist et al** 1980 = Аннист, Аугуст; Видалепп, Ричард; Киппар, Пилле 1980. *Эстонский фольклор*. Таллин: Ээсти раамат.
- Annist, August; Moora, Harri** 1965. Teos eesti rahvausundi uurimise alalt. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 501–508
- Annuk, Eve** 2003. Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: miks ja kuidas uurida nõukogude aega? – *Võim ja kultuur*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 13–40.
- Ariste, Paul** 1933. Oskar Loorits. Eesti rahvausundi maailmavaade. – *Eesti Kirjandus*, nr 2, lk 95–96.
- Ashilman, D. L.** 2006. *Censorship in Folklore*. <http://www.pitt.edu/~dash/censor.html> (vaadatud 22.04.2013)
- Blumberga, Renate** 2004. Oskar Loorits ja liivlased. – *Mäetagused*, nr 24, lk 9–18.
- Branda, Alina** 2007. The Folklore Archive of Cluj (Romania) in the Totalitarian Period. Paper prepared for the conference “*Culture Archives and the State: Between Nationalism, Socialism, and the Global Market*,” May 3–5, 2007, Mershon Center, Ohio State University, USA.
- Bourdieu, Pierre** 1994. *Language and Symbolic Power*. Cambridge. Polity Press; Oxford: Blackwell.
- Burds, Jeffrey** 2007. Ethnicity, Memory, and Violence. Reflections on Special Problems in Soviet and East European Archives. – *Archives, Documentations and Institutions of Social Memory*, Ed by Francis X. Blouin, William G. Rosenberg. Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 466–479.

- Burton, Antoinette** 2005. *Archive stories: facts, fictions, and the writing of history*. Durham: Duke University Press.
- Clark, Anna** 2008. *Desire: A History of European Sexuality*. New York: Routledge.
- Cox, Richard J.** 2004. *No Innocent Deposits: Forming Archives by Rethinking Appraisal*. Lanham: Scarecrow Press.
- Derrida, Jaques** 1996. *Archive Fever: A Freudian Impression*. The University of Chicago Press: Chicago.
- Dreimane, Jana** 2004. Die Nationalbibliothek Lettlands während der zweiten sowjetischen Besatzung 1944–1990 / Lāti Rahvusraamatukogu nõukogude okupatsiooni perioodil (1944–1990) – *Kirjaliku kommunikatsiooni probleeme*. Toim. Liivi Aarma. Tallinna Pedagoogikaülikooli toimetised, A, Humaniora 25, lk 56–61.
- Dundes, Alan** 1973. Folklore. – *Mother Wit From the Laughing Barrel: Readings in the Interpretation of Afro-American Folklore*. New Jersey: Prentice-Hall, pp. 1–2.
- EE 9 = *Eesti Entsüklopeedia*, 9. köide. 1996. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Eisen, Matthias Johann** 1918. *Eesti prohvet Järwe-Jaan; Rootsiaegsed köstrid: kaks peatükki kodumaa lähemast minevikust*. Tartu: Postimees.
- EKFK** 2006 = Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskuse aastakonverents: tsensuur ja enesetsensuur. Ettekannete teesid. 2006. 1.–2. novembril Rõuge vallas Koke Külalistemajas. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Fabian, Johannes** 2008. *Ethnography as Commentary: Writing from the Virtual Archive*. Durham-London: Duke University Press.
- Foucault, Michel** 1991. *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*. London: Penguin Books.
- Foucault, Michel** 2005. *Seksuaalsuse ajalugu 1. Teadmistahe*. Tallinn: Valgus.
- Ghosh, Durba** 2005. National Narratives and the Politics of Miscegenation: Britain and India. – *Archive Stories: Facts, Fictions and the Writing*, pp. 27–44.
- Greenbaum, Alfred A.** 1968. Soviet Jewry during the Lenin-Stalin period. – *Soviet Studies*, Vol. 16, Nr. 4, pp. 406–421.

- Grünthal, Ivar** 1962. Kultuurikroonikat (Oskar Loorits *in memoriam*). – *Mana*, nr 1, lk 31–32.
- Gunda, Bèla** 1995. Oskar Loorits ja ungari rahvaluule. – *Rahvausund tänapäeval*. Tartu: Eesti TA Eesti Keele Instituut, lk 64–68.
- Haberman, Alice** 1950. Suure Isamaasõja-aegne eesti rindelaul võitlusrelvana. – *Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 279–299.
- Hagu, Paul** 1995. Saateks. – *Peko: setu rahvuseepos. Setukaiseepos. The Setu epic*, lk 15–39.
- Halpert, Herbert** 1962. Folklore and Obscenity: Definitions and Problems. – *The Journal of American Folklore*. Vol. 75, No. 297, pp. 190–194.
- Hamilton et al** 2002 = Carolyn Hamilton, Verne Harris, Jane Taylor, Michele Pickover, Graeme Reid, Razia Saleh 2002. *Refiguring the Archive*. Dordrecht; Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Hiimäe, Mall** 1978. *Kodavere pajatused: kujunemine ja koht rahvajututraditsioonis*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Honko, Lauri** 1998. Folklooriprotsess. – *Mäetagused*, nr. 6, lk 56–84.
- Järv, Risto** 2005. *Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus*. Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis, nr 7. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/1187> (vaadatud 22.04.2013)
- Kalda, Mare** 2011. *Rahvajutud peidetud varandustest: tegude saamine lugudeks*. Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis, nr 15. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/17237> (vaadatud 22.04.2013)
- Kalkun, Andreas** 2005. Herbert Tampere: On the Problem of Rhythm in the Old Estonian Folk Song. – *Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology. A Reader and Reflexive History*. Ed by Kristin Kuutma, Tiiu Jaago. Tartu: Tartu University Press, pp. 275–304.
- Kalkun, Andreas** 2011. *Seto laul eesti folkloristika ajaloos: lisandusi representatsiooniloole*. Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis, nr 18. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/18222> (vaadatud 22.04.2013)
- Kalmre, Eda** 2007. *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus. Pärimuslooline uurimus*

- kannibalistlikest kuulujuttudest*. Doktoritöö. Tartu: EKM Teaduskirjastus, <http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/3372> (vaadatud 22.04.2013)
- Kangust, Heili** 1997. *Erihoid Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus 1940–1990*. Diplomitöö. Tallinna Pedagoogikaülikool. Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus.
- Ketelaar, Eric** 2007. The Panoptical Archive. – *Archives, Documentation, and Institutions of Social Memory: Essays from the Sawyer Seminar*, pp. 144–150.
- Kolk, Raimond** 1990. Mõned mälestuslikud read Oskar Looritsast.— *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 688–689.
- Krikmann, Arvo** 2000. *Eesti lühivormide allikaloost*. Võrguteavik. <http://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik8.htm#N823g> (vaadatud 22.04.2013)
- Kukk, Inge** 2009. Kui Kremli täht valgustas muuseumi: Stalinismiaegsetest ümberkorraldustest Eesti muuseumides. – *Akadeemia*, nr 4, lk 690–702.
- Kuutma, Kristin** 2005. Introduction: Constructing a Disciplinary History. – *Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology. A Reader and Reflexive History*. Ed by Kristin Kuutma, Tiiu Jaago. Tartu: Tartu University Press, pp. 9–15.
- Laineste, Liisi** 2008. Vaenunimedest eesti internetis. – *Mäetagused*, nr. 38, lk 7–32.
- Larson, Wendy** 1999. Never This Wild: Sexing the Cultural Revolution. – *Modern China*, Vol. 25, No. 4, pp. 423–450.
- Laugaste, Eduard** 1946. *Eesti kirjanduse ajalugu. Eesti rahvaluule*. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Laugaste, Eduard** 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu 1. Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laugaste, Eduard** 1972. Lisamärkmeid pajatuse kui rahvajutuliigi kohta. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 474–477.
- Laugaste, Eduard** 1975. *Eesti rahvaluule*. Tallinn: Valgus.
- Laugaste, Eduard** 1980. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu 2. Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Leete et al** = Leete, Art, Ülo Tedre, Ülo Valk, Ants Viires 2008. Uurimisluгу. – *Eesti rahvakultuur*. Teine, täiendatud trükk. Koost. ja toim. Ants Viires ja Elle Vunder. Tallinn:

- Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 15–39.
- Legman, Gershon** 1962. Misconceptions in Erotic Folklore. – *The Journal of American Folklore*. Vol. 75, No. 297, pp. 200–208
- Legman, Gershon** 1990. “Unprintable” Folklore?: The Vance Randolph Collection. – *Journal of American Folklore*. Vol. 103, No. 409, pp. 259–300.
- Loorits, Aleks** 1970. Täiendavat Oskar Kalda ja Mihkel Veske kohta: Oskar Kalda kiri Oskar Looritsale (1937). – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 753–754.
- Loorits, Aleks** 2000. *Oskar Looritsa noorusmailt*. Viljandi: Mulgi Kultuuri Instituut.
- Loorits, Oskar** 1949–1957. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens 1–3*. Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning 18. Lund: Carl Blom.
- Loorits, Oskar** 1950. *Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis*. Iseseisvuslaste kirjavara 1. Stockholm: Tõrvik.
- Loorits, Oskar** 1951. *Eestluse elujõud*. Iseseisvuslaste kirjavara 5. Stockholm: Tõrvik.
- Loorits, Oskar** 1955. *Der heilige Georg in der russischen Volksüberlieferung Estlands*. Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin. Slavistische Veröffentlichungen 7.
- Loorits, Oskar** 1959. *Estnische Volkserzählungen*. Supplement-Serie zu Fabula. Zeitschrift für Erzählforschung. Reihe A: Texte 1. Berlin: Walter de Gruyter.
- Lotman, Piret** 1995a. Saateks. – *Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 4: Uurimusi tsensuurist*. Toim. Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 7.
- Lotman, Piret** 1995b. Tsensuur kui usuvastase võitluse meetod Nõukogude okupatsiooni algul Eestis. – *Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 4. Uurimusi tsensuurist*. Toim. Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 120–152.
- Mereäär, Marti** 2010. *Muhu olustikulised külalaulud „Muhu lauluvara aktsiooni“ materjali põhjal*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. <http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/29234> (vaadatud 22.04.2013)
- Miller, Kim** 1997. All in the Family: Family Folklore, Objectivity and Self-Censorship. – *Western Folklore*, Vol. 56, No. 3/4, pp. 331–346.
- Must, Mari** 2000. *Vene laensõnad eesti murretes*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Naiman, Eric** 1997. *Sex in Public: the Incarnation of Early Soviet Ideology*. Princeton: Princeton University Press.

- Oinas, Felix** 1973. Folklore and Politics in the Soviet Union. – *Slavic Review*, Vol. 32, No. 1, pp. 45–58.
- Oinas, Felix** 1981. Oskar Loorits teadusmehena. – *Rahvuslik kontakt*, nr 25, lk 21–25.
- Olesk, Sirje** 2001. Sõjajärgne eesti kirjandus. – *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri, lk 343–410.
- Ong, Walter** 2002. *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London and New York: Routledge.
- Oras, Janika** 2008. *Viie 20. sajandi naise regilaulumaailm: arhiivitekstid, kogemused ja mälestused*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Oras, Janika** 2009. Lõik eesti folkloorikogumise loost: Nõukogude aja helisalvestused. – *Akadeemia*, nr 4, lk 703–724.
- Pakalns, Guntis** 1999. Nõukogude inimene suudab kõike – jutustamisteema sotsialismi ja postsotsialismi ajastul. – *Kuuldust-nähtust*. Tänapäeva folkloorist, nr 4. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 45–60.
- Patjas, Eila** 2000. Oskar Loorits – eestluse südametunnistus. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 804–813.
- Paulson, Ivar** 1960. *Oskar Looritsa teaduslik panus = Oskar Loorits' Forschungs-tätigkeit 1960*. Stockholm: Rootsi Eestlaste Esinduse Kultuur- ja Noorsootöö komisjon.
- Pino, Veera** 1950. *ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi 1948. a ekspeditsioon Kagu-Eestisse. Kriitiline analüüs*. Diplomitöö. Tartu: TRÜ Eesti Kirjanduse ja Rahvaluule Kateeder.
- Pirsko, Priit** 2005. Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Eesti NSVs. – *Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal: ajalooline kujunemine ja tänapäev*. Eesti ajalooarhiivi toimetised 13 (20). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 81–103.
- Rahi-Tamm, Aigi** 2009. Arhiivid Nõukogude repressiivaparaadi teenistuses. „Poliitvärvingute“ kartoteek Eestis 1940–1956. – *Eesti ajaloost Nõukogude võimu perioodil*. *Ajalooline ajakiri*, nr, 1/2, lk 123–153.
- Rotkirch, Anna** 2004. Acquiring Sexual Knowledge in Three Soviet Generations. – *On Living Through Soviet Russia*. Routledge Studies in Memory and Narrative. London: Routledge, pp. 93–119.
- Ränk, Gustav** 1961. Usund vaimsuse mõõdupuuna. – *Tulimuld*, nr 4, lk 316–319.

- Saarlo, Liina** 2003. Rahvaluule, stereotüüpia, ideoloogia. – *Pärimus ja tõlgendus*. Koost. Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 13–25.
- Sarv, Kadi** 1996. Poliitiline anekdoot. – *Mäetagused*, nr 1–2, lk 103–108.
- Sarv, Kadi** 1997. Poliitiline anekdoot III. – *Mäetagused*, nr 4, lk 84–97.
- Schmitt, Carl** 2002. Poliitilise mõiste. – *Kaasaegne poliitiline filosoofia: valik esseid*, lk 54–62.
- Shrage, Laurie** 2012. Feminist Perspectives on Sex Markets. – *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/feminist-sex-markets/> (vaadatud 01.05.2013)
- Simonsuuri, Lauri** 1950. Viron kansan muinaisusko. – *Virittäjä* 54, nr 3, s. 340–342.
- Sinkevicius** 1995 = Синкявичюс, Клеменсас 1995. Советская чистка библиотечных фондов Литвы в первый год оккупации республики 1940–1941. – *Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 4. Uurimusi tsensuurist*. Toim. Piret Lotman. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, lk 67–87.
- Tampere, Herbert** 1961. Üldisi juhiseid rahvapärimusete kogujale. – *Rahvapärimuse koguja*, nr 1. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 3–9.
- Tangherlini, Timothy R.** 2008. “And the wagon came rolling in...”: Legends and the Politics of (Self-)Censorship in Nineteenth Century Denmark. – *Journal of Folklore Research*, Vol 45, No. 3, pp. 241–261.
- Tannberg, Tõnu** 2005. Juurdepääsupiirangutest NSV Liidus ja Venemaal. – *Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal: ajalooline kujunemine ja tänapäev*. Eesti ajalooarhiivi toimetised 13 (20). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 104–125.
- Tasa, Monika** 2008. *Rahvusteadlane Oskar Loorits ja tema kaasaeg (1920–1940)*. Magistritöö. Tartu Ülikool. <http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/26098> (vaadatud 22.04.2013)
- Tedre, Ülo** 1989a. Akadeemik Oskar Loorits. — *Teaduslugu ja nüüdisaeg. 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3.novembril 1988) materjalid*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 147–151.
- Tedre, Ülo** 1989b. Rahvaluule uurimine Eesti Vabariigi päevil ja pärast sõda. — *Teaduslugu*

- ja nüüdisaeg. 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3.novembril 1988) materjalid.* Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 137–146.
- Tedre, Ülo** 1989c. Ühe isepärase mehe tööst ja tegemistest. — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 169–174.
- Tedre, Ülo** 1995. About the life and work of an eccentric. – *Folk Belief Today*. Ed. by Mare Kõiva, Kai Vassiljeva. Tartu: Estonian Academy of Sciences, Institute of the Estonian Language & Estonian Museum of Literature, pp. 457–468.
- Tedre, Ülo** 1999. Mida arvasid Oskar Loorits ja teised õpetatud mehed eestlaste iseloomust. – *Mis on see ise: Tekst, tagapõhi, isikupära*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 96–118.
- Tuohy, Sue** 1991. Cultural Metaphors and Reasoning: Folklore Scholarship and Ideology in Contemporary China. – *Asian Folklore Studies*, vol. 50, nr. 1, pp. 189–220.
- Tupits, Ave** 2010. *Käsitlusi rahvameditsiinist: mõiste kujunemine, kogumis- ja uurimistöö kulg Eestis 20. sajandil*. Doktoritöö. Tartu Ülikool.
- Valge, Jaak** 2005. Sissejuhatus. — *Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal. Ajalooline kujunemine ja tänapäev*. Toim. Birgit Kibal, Priit Pirsko, Tõnu Tannberg, Jaak Valge. Acta et commentationes archivi historici Estoniae, 13 (20). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 5–10.
- Valk, Ülo** 2010. Eesti folkloristika kulg distsipliinist diskursiivseks formatsiooniks. Mõtteid ja tähelepanekuid. — *Keel ja Kirjandus*, nr. 8/9, lk 561—574.
- Veidemann, Rein** 2006. Tsensuur kui kontekst. – *Tuikav tekst. Artikleid ja esseid eesti kirjandusest ja kultuurist 2000–2005*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 183–195.
- Veskimägi, Kalju-Olev** 1996. *Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed*. Tallinn: K.-O. Veskimägi.
- Viidalepp et al** 1959 = Viidalepp, Richard; Mälk, Vaina; Raudsep, Loreida; Tedre, Ülo 1995. *Eesti rahvaluule ülevaade. Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Viidalepp, Richard** 1940. *Tööjuhiseid rahvaluulekogujaile*. Tartu.
- Viidalepp, Richard** 1969. Rahvaluulekogude evakueerimine ja reevakueerimine 1944. aastal. — *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale VI*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 169–184.

- Voolaid, Piret** 2011. *Eesti mõistatused kui pärimuslik muutuv kultuurikontekstis*. Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis, nr 16. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/17528> (vaadatud 22.04.2013)
- Västriik, Ergo-Hart** 2005. Oskar Loorits: Byzantine Cultural Relations and Practical Application of Folklore Archives. — *Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology. A Reader and Reflexive History*. Ed. by Kristin Kuutma, Tiiu Jaago. Tartu: Tartu University Press, pp 203–215.
- Västriik, Ergo-Hart** 2007. Eesti Rahvaluule Arhiivi kogude tsenseerimisest aastatel 1945–1951. Ettekanne konverentsil “*Isik ja institutsioon*” 27.09.2007. Ettekande käsikiri autori valduses.
- Webermann, Otto** 1955. Der heilige Georg in Estland. — *Ural-Altäische Jahrbücher* 27: 3/4, S. 249–250.
- Wee, Allison L. E.** 2010. A Secret Censorship: The Victorian Home Office v. Town Talk. — *Victorian Secrecy: Economies of Knowledge and Concealment*. Farnham: Ashgate, pp. 179–192.

Summary: Obscene and subversive: the censorship of folklore collections in late Stalinist Estonia

The purpose of this MA thesis is to study censorship practices in the folklore archives of late Stalinist Estonia: to give an overview of the historical event, the contents of the censored materials and the influence censorship had on the people using the Estonian Folklore Archives. Censorship both reflects and affects the ways folklore, folkloristics and memory institutions functioned in the period.

The Republic of Estonia was occupied and annexed by the Soviet Union in 1940. A year later, German occupation began. In 1944 the Soviet Union reoccupied Estonia and until 1991 the country was one of the republics of the Soviet Union: Estonian Soviet Socialist Republic. Stalinist period was marked by mass deportations, collectivization of farms, anti-Soviet guerrilla movements. Incorporating Estonia to Soviet Union affected the cultural politics as well. History, literature and art were re-evaluated and the collections of memory institutions were re-evaluated as well, as they were expected to contain only the items appropriate for Soviet people. Therefore, folklore collections of the Estonian Folklore Archives were censored during the late Stalinist period between 1945 and 1952. Most of the manuscript collections were controlled by the staff of the archives who had to follow the orders given by other institutions. There were different methods for censoring the folklore texts. They were covered with ink, paper was glued on them or the pages were cut out. On one of the first pages of the manuscript, person controlling it made a note with her or his name, date and the numbers of pages cut out. Although the main focus of censorship was on manuscript collections, the photographs, indexes and card files and the library of the Folklore Archives were controlled and censored as well. The sources for this thesis consist firstly of the censored materials (the pages cut out, the lines and words made unreadable, photos removed from the picture collection) and secondly of the documents directing or depicting the censorship. The study is divided into three chapters.

In the first chapter, I discuss some theoretical concerns arising when analyzing the

ensorship of folklore and censorship on archives. Dissemination of folklore is uncontrollable, but when folklore is becoming part of written discourses, censorship may appear in the utterances and acts of all the agents in the communication circle. Archiving folklore that is unaesthetic, obscene, politically sensitive etc. is easier than publishing it, but often materials like that are not even noted down in interviews and will not reach the archives. The content of all kinds of archives is a reflection of the interests that society has in a particular moment. With the help of archives, a state manifests itself and gathers information about the citizens. That is why, memory institutions went through several changes in the beginning of and during the Soviet occupation. Libraries, archives and museums needed to go through their collections and get rid of material that was anti-Soviet. The systems of special deposits with restricted access were created. In addition to the control of the collections, the structure of memory institutions was changed. State Literary Museum⁴⁵², was founded on the basis of subdivisions of the former Estonian National Museum. Furthermore, a new institution Institute of Language and Literature was formed in Tallinn in with subdivision for folklore and Institute's own folklore collection was founded in 1946.

Second chapter of the thesis describes the contents of the censored materials and the censorship as a historical event. Censorship took place in two series of events, firstly in the years 1945-1946, and secondly in 1950-1952. Altogether, texts collected in the period of Estonian independence and during World War II were the most heavily censored. First orders for censorship arrived shortly after the folklore collections were re-evacuated to Tartu after the battles were not threatening the city any more. In May 1945, directive no. 589 by J. Nuut, the Peoples Commissar of Education was given. Materials that were not necessary for the Literary Museum or contained anti-Soviet material needed to be removed from the collections. Cut-outs from the folklore manuscripts were handed over to the Central State Archives. Most of the manuscripts were controlled during that period, only the oldest collections like Jakob Hurt's collection was not systematically controlled. Most of the texts were censored on political reasons: the names of anti-Soviet individuals, texts with negative depictions of communists or Russians in a negative way and too patriotic pieces of folklore.

⁴⁵² Name of the institution changed through the Soviet period: from 1946 it was part of the system of the Academy of Sciences, in 1956 it was named after Friedrich Reinhold Kreutzwald. In the following paragraphs, general name of Literary Museum denotes the same institution regardless of the exact official name.

Jokes and newer folk songs were the main genres cut out from the manuscripts.

There was a second wave of censorship as well, starting from 1950. There are several reasons for that. To name the two: 8th Plenum or the March Plenum in 1950 influenced the whole cultural politics in the Estonian Soviet Socialist Republic, and Alice Haberman, the head of Literary Museum, had unintentionally published a song of Estonian Legion⁴⁵³ as an example of Soviet army song. The reliability of all the collections in Literary Museum was questioned after that. No detailed written instructions for censorship were found, however, all of the newer collections (series RKM) were controlled as well as ERA collections from the period of the Estonian Republic. Some of the censored texts were army songs, but the main focus of censorship was on obscene texts and motifs. Obscenity is a wider category and although all in all, less volumes were controlled in the beginning of 1950s, more texts were cut out. There were some other reasons for censorship too, for instance, the names of some individuals, jokes depicting Jews, Russians and some other nationalities. The sheets cut out from the manuscripts during 1950s were in the department of special storage of the Literary Museum

The thesis gives a broad overview, but behind all the acts of censorship, there is a possible study of its own. The third chapter intends to introduce some of the interesting cases of censorship. It starts with describing how the materials connected to Oskar Loorits, the first head of the Estonian Folklore Archives, were censored. The name of Oskar Loorits was erased from manuscripts, finding aids, books, pictures of him were removed from the photo collection. although absent from Soviet discourses, the influence of Oskar Loorits to the Estonian folkloristics was too big for the whole memory of him to disappear. The second case study is about the ways folklore collected already in Soviet Estonia was censored. In Stalinist period, folklorists had to collect *Soviet folklore* that depicts the changes and innovations in a positive way. Regaining the network of correspondents was a demanding task after the war, the decisions of not archiving many things they had sent to the archives complicated it up even more. Third example comes from another institution, sector of folklore by the Institute of Language and Literature that had their own folklore collection: The institute was founded in 1947. Their collections were small, but censorship affected them as well. The collections of folklore sector were also controlled and several pages were cut out. The censorship practices

⁴⁵³ Military unit supporting Waffen SS.

were much stricter than in the Folklore Archives. Everything even slightly obscene was considered inappropriate. Even very typical and quite mild jokes and anecdotes were cut out.

To sum up, the censoring of Estonian folklore collections is parallel to the control over all of the memory institutions in Estonia during the beginning of the Soviet occupation. However, this grotesque example helps to understand the constructed nature of all the archives. What is remembered and forgotten in a society, depends on many factors and archives are not neutral repositories, but sites where power and knowledge are intertwined.

Lisa 1: Hariduse Rahvakomissari käskkiri nr. 589

Hariduse Rahvakomissari käskkiri nr. 589

18. mail 1945.a. Tallinnas

Riikliku Kirjandusmuuseumi erifondide üleandmise kohta Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogule.

Riikliku Kirjandusmuuseumi põhifondide kiiremaks süstematiseerimiseks ja korrastamiseks käsen:

1. Kõik materjalid nii trükitud kui ka käsikirjalised, mis välja antud okupatsiooni ajal Eestis perioodil 1941–1944 a. üle anda hoiule Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogule.
2. Kõik materjalid, trükitud ja käsikirjalised, mis välja antud välismaal perioodil 1941–1944 a. üle anda hoiule Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogule.
3. Kõik käsikirjalised ja trükitud materjalid, mis ei vasta Riikliku Kirjandusmuuseumi erialale ja on reaktsioonilised, kontrrevolutsioonilised või nõukogudevastased, üle anda hoiule Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogule.
4. Koostada nimestikud ja akt nende materjalide üleandmise ja vastuvõtmise kohta 3-es eksemplaris: üks Riikliku Ülikooli Raamatukogule, üks Riiklikule Kirjandusmuuseumile ja üks Hariduse Rahvakomissariaadi Muuseumide Sektorile.
5. Kohustada ka teisi riiklikke muuseume toimima käesoleva käskkirja kohaselt, kui nende fondides leidub ülalnimetatud materjale.
6. Käskkirja täitmisele asuda otsekohe, lõpetades üleandmise 1. juuniks s.a.

/J. Nuut/

Hariduse Rahvakomissar.⁴⁵⁴

⁴⁵⁴ EKM, n 1, s 8, l 4.

Lisa 2: Richard Viidalepa ja Elene Pavlova kirjavahetus materjalide üleandmise kohta 1945. aasta augustis

ENSV RKN juures asuv
Kultuurihariduslike Asutiste Komitee

EVSV Riikliku Kirjanduse Muuseumi Direktori kt
Sm. Viidalepp

Palun üle anda Kultuurihariduslike Asutiste Komitee Muuseumi osakonna juhatajale sm. E. Pavlovale 7. skp. Teie poolt ühiselt kontrollitud teaduslikkude töödega mapp, mida meie vajame kiires korras läbitöötamiseks, kümne päevaliseks kasutamiseks.

L. Soovik
ENSV RKN juures asuv Kultuurihariduslike
Asutiste komitee Esimehe kt.

10.VIII 45⁴⁵⁵

31/M
10. augustil

Riikliku Kirjandusmuuseumi Direktori
asetäitjale sm. Viidalepale.

Palun Teid üle anda selle kirja toojale Riikliku Ajaloomuuseumi teaduslikule tööjõule sm. Leida, Aleksandri t. Antingule mapp, mida kontrollisime üheskoos 7. augustil 1945. a.

⁴⁵⁵ ERA.R-1, n 15, s 37, l 55.

EP

Muuseumide Osakonna Juhataja.⁴⁵⁶

11. august 1945

Muuseumide Osakonna juhatajale

sm. E. Pavlova'le

Tallinn

Vastuseks Teie kirjale 10. aug. 1945 Nr. 31/M pean kahjuks vastama, et ma ei saa seda täita. Pealegi puudub ses kirjas igasugune motiveering, mispärast see materjal tuleks sinna saata, kuhu vastuvõtja selle viib, kelle hoole alla see jääb jne. Arvesse võttes kõike, mis ma tean muuseumimaterjalide hoidmise kohta üldiselt ja eriti siin asutises ja silmas pidades veel Riikliku Kirjandusmuuseumi erilist olukorda praegu, kus on käimas asutise materjalide üldine kontroll ja inventuur, leian ma, et mul mingisugust õigust pole ei kõnealust mappi ega midagi muud siit välja anda. Otsused ühe või teise materjalikoguse üle tulevad teha siinsamas. Üleandmine mõnele teisele asutiselegi võib toimuda ainult kõiki vorminõudeid arvestades. Teisiti pole see mõeldav, sest eraldamisele kuuluvat arinestikku on meil autokoormata viisi. Meie ei või seda ometi laiali saata siia ja sinna? Kuigi kõnealune mapp on ehk küll ainult üks kübe tervest kogusest, ei või see siiski põhjustada ebasoovitava pretsedendi loomist.

Niipalju asja kohta põhimõtteliselt. Ja kui polekski seda põhimõttelist takistust, siis jääks see pakike täna välja andmata ka tehniliste takistuste tõttu: pitsat, millega saaksime pitseerida, on teraskapis; sel on ainult üks komplekt võtmeid, need on raamatupidaja käes ja raamatupidaja pn ühes võtmetega läinud metsatöölle.

Loodan, et saate minust aru, sm. Pavlova. Mul on väga kahju, et ma ei saa täita Teie soovi. Aga mulle tundub, et selle täitmine käiks üle minu võimupiiride.

Austavalt tervitades

R.V

⁴⁵⁶ ERA.R-1, n 15, s 37, l 56.

Direktori asetäitja⁴⁵⁷

ENSV RKN'i juures asuv KULTUURHARIDUSE ASUTISTE KOMITEE

Tallinn, Tõnismägi 9

Riikliku Kirjandusmuuseumi dir. aset.

sm. Viidalepp.

Palun Teid koostada 20. augustiks s.a. aruanne, mis kujul rahvaluule osakond korjas, kontsentreeris, trükkis ja viis läbi teadusliku uurimistöö nende materjalide kohta, mis me Teiega koos kontrollisime mapp signatuuriga RKA II/197 625/74.

Ühtlasi teatage korrespondentide perekonnanimed ja aadressid, kes võtsid osa materjalide saatmisest.

(allkiri)

E. Pavlova.

Muuseumide osakonna juhataja

14 VIII 45⁴⁵⁸

20. augustil 1945.

Muuseumide Osakonna juhataja

sm. E.Pavlova,

Tallinn.

Aruandvalt Teie kirja peale 14.VIII 45 M/31 on mul teatada järgmist:

Rahvaluule Osakond pole niisuguseid materjale, mis me Teiega koos kontrollisime 7.VIII, kunagi eriliselt kogunud. Mingisugust sellekohast üleskutset ega küsimiskava pole kunagi ilmunud ega ole ühtki korjajat kunagi selleks välja saadatud.

⁴⁵⁷ EKM, n 1, s 21, l 18.

⁴⁵⁸ EKM, n 1, s 19, l 6.

Võin seda ütelda päris kindlasti, sest ma olen siin asutises töötanud juba 16 aastat. Ainult sellega on ka seletatav, miks sellist materjali leidub siin kogusummas väga vähe (kui võrdluseks võtta arvesse, et meil folkloristlikke käsikirju on 700 000 lk.)

Nagu ma isiklikult Teile juba varem olen selgitanud, on need tekstid, mis lõpuks koondatud eri pakendisse, saadid täiesti jujuslikult, muu tõesti väärtusliku ja korraliku materjali hulgas. Osalt (nimetame seda „a liik“) need on eraldatud sissetulnud ainetest juba selle esialgsel registreerimisel (kui eraldamine oli võimalik) ning juba eelmise juhataja ajal hoidti neid erilises mapis juhataja hoole all.

Teine osa (ütleme „b liik“) on sesse mappi koondatud Hariduse Rahvakomissari käskkirja nr. 589, p. 3 põhjal. Need on enamasti üksikute lehtede viisi eraldatud muude materjalide hulgast, nagu Te seda ka isiklikult võisite tähele panna.

Et sellised materjalid juba oma iseloomult kuuluvad nagu „erifondi“, siis pole minu teada nendega üldse lähemalt tegeletud: nad on seisnud („a liik“) esialgsel kujul, nagu saabunud, neid pole pagineeritud ega köitesse paigutatud, nende kohta pole koostatud eriregistrit ja muidugi pole keegi neid „teaduslikult uurinud“ ega „trükinud“. Seesama on kõik maksev ka „b liigi“ kohta, väljaarvatud ainult see, et nad on tulnud siiski eraldada juba korraldatud materjalide hulgast. Olen katsunud selgitada, kas pole neid tekste kunagi kopeeritud, ja tulemused on negatiivsed: neid ei paista olevat kopeeritud.

Mis puutub selle materjali kogujatesse, siis „a liigi“ juures andmed enamasti puuduvad, saadetised on suurelt osalt anonüümsed. „B liigi“ puhul ma pole eraldamise juures andmeid lasknud välja märkida, pidades mitte soovitavaks, lasta ametnikke lähemalt tegeleda keelatud materjalidega. Kas tuleks siiski lasta teha?

R. Viidalepp

Direktori asetäitja⁴⁵⁹

⁴⁵⁹ EKM, n 1, s 19, l 7.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Kaisa Kulasalu (sünnikuupäev: 1. veebruar 1988)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Ropp ja riigivastane: rahvaluulekogude tsenseerimisest Eestis hilisstalinismi perioodil“, mille juhendaja on Ergo-Hart Västrik ,
 - 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2 üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 24.05.2013

Kaisa Kulasalu